

Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja ajaloo õppetool

Marko Tamming

Nõukogude Sõjaväeluure ja Eesti 1920–1924

Magistritöö

Juhendaja: dots. Olaf Mertelsmann

Tartu 2010

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
Luurega seotud spetsiifilised terminid.....	5
Luureterminoloogia areng vene keeles.....	12
Allikad ja historiograafia	15
1. Nõukogude sõjaväeluure süünd ja areng kuni 1920. aastani	26
1.1. Nõukogude luureteenistuste ideoloogilisest taustast	26
1.2. Luureteenistused Venemaal enne enamlaste riigipööret.....	39
1.3. Nõukogude sõjaväeluure süünd ja areng kuni veebruarini 1920	48
2. Nõukogude sõjaväeluure ja Eesti vabariik 1920–1924	72
2.1. Nõukogude sõjaväeluure 1920–1924	72
2.2. Eesti enamlased Nõukogude sõjaväeluure teenistuses	82
Kokkuvõte.....	108
Summary	114
Allikad ja kasutatud kirjandus	121

Sissejuhatus

Maailmas on ilmselt vähe sündmusi, mida ümbritseks nii tihe müütide uduloor kui Petrogradis 1917. aasta 25. oktoobril¹ toimunud. Enamlased olid suurepäraseks propagandameistrid ja nende suurimaks saavutuseks selles vallas võib kõhklusteta pidada nn. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni kontseptsiooni. Seejuures aitas enamlasi eelkõige massiteabevahendite areng, mida nad osavalt kasutama kiirustasid. 20. sajandi kõige mõjusamaks meediumiks kujunesid „liikuvad pildid”, alguses filmikunsti ja alates 1950. aastatest järjest rohkem televisiooni kujul. Tähelepanuväärseim ja edukaim propagandateos selles vallas kuulub Sergei Eisensteinile, kelle režissöörinäe all valmis nn. Oktoobrirevolutsiooni kümnendaks aastapäevaks film „Oktoober”. Kuigi tegemist on kunstiliselt tugeva teosega, mis väärrib kindlasti oma kohta filmiajaloos, ei peitu selle erilisus üksnes Eisensteini kasutatud filmikunsti seisukohalt revolutsioonilises montaažitehnikas, vaid ka asjaolus, et erinevalt „Oktoobrist” ei ole ükski teine linatöös maailmas suutnud asendada ajalugu fiktsiooniga, asudes ise „ajaloolise tõe” kohale.

Jättes siinkohal kõrvale arutluse, kuivõrd tänapäevases postmodernses maailmas, kus kõik on relatiivne, on kindlatel empiirilistel faktidel põhinevat ajaloolist tõde üldse võimalik välja uurida, tuleb ometi tunnistada, et suures enamikus, kui mitte pea kõigis bolševike oktoobripöörde rääkivates dokumentaalfilmides kasutatakse kaadreid Eisensteini filmist. See on ühelt poolt mõistetav, sest kroonikakaadrid antud sündmusest puuduvad, kuid teiselt poolt on tekkinud olukord, kus vaatajate ette kerkivad sündmused – eelkõige Talvepalee vallutamine – sellistena, nagu seda soovisid kujutada enamlased. Olukorda ei paranda kuigivõrd ka tõsiasi, et dokumentaalfilmi jutustaja tõenäoliselt mainib, et näidatavate kaadrite puhul on tegu mängufilmiga, sest paratamatult on pilt tuhat korda kõnekam kui sõna. Selles mõttes on Eisensteini filmi puhul tegemist, kasutades luuremaailma terminit, mis on antud magistritöö teemapüstitust arvestades kindlasti õigustatud, suurepärase

¹ Uue, Gregoriuse kalendri järgi, mis hakkas Venemaal ja Eesti alal kehtima 1. veebruaril 1918, toimus enamlaste relvastatud riigipööre 7. novembril 1917. Siin ja edaspidi on sündmused, kui nad leidsid aset enne 1. veebruari 1918, esitatud Venemaal kehtinud vana ehk Julianuse kalendri järgi. Pärast 1. veebruari toimunud sündmuste puhul on kasutatud Gregoriuse kalendrit.

infooperatsiooniga – osaga infosõjast ja sealjuures veel sedavõrd eduka osaga, mis elab oma elu edasi ka siis, kui riiki, kus „Oktoober” valmis ja mille huve ta teenima pidi, ei eksisteeri juba ligemale paar aastakümnet.

Järgnevad peatükid on katse heita valgust bolševike hämarasse maailma, mis elas edasi oma konspiratsioonireeglite järgi ka pärast Venemaal võimu haaramist ja mõjutas otseselt Eesti Vabariigi arengut, hoolimata siinse elanikkonna selge enamuse eitavast seisukohavõtust Vabadussõjas, Asutava Kogu ja Riigikogu valimistel.

Tänapäeval Venemaal ilmunud andmed Nõukogude sõjaväeluure Eesti Vabariigi suunalise informatsiooni kogumise kohta 1920. aastate esimesel poolel võib kokku võtta mõne lausega (Eestis seni vastavasisuline uurimus puudub). Ehkki saavutati ka üpris suurt edu, olevat Nõukogude sõjaväeluurel tulnud Eestis siiski töötada väga raskes olukorras. Eesti vastuluure aktiivsus² ja „terror” kommunistide vastu löid äärmiselt keerulised tingimused agentuurluure korraldamiseks. Väikesearvuline agentuurvõrgustik, mis oli organiseeritud 1922. aastal, läks peale 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusu peaaegu täiesti kaduma. 1925. aasta lõpuks oli Nõukogude sõjaväeluurel Eestis ainult 5 sügavalt konspireeritud agent, kes hankisid hinnalist informatsiooni Eesti Vabariigi relvajõudude ja sõjalis-poliitiliste küsimuste kohta. Veel on teada, et Eesti Vabariigi vastast luuretegevust Nõukogude sõjaväeluure heaks organiseerisid muuhulgas Nõukogude sõjaväeatašeede abid.³ Jättes kõrvale ilmselgelt politiseeritud kommentaari Eesti Vabariigis justkui toimunud kommunistide vastasest „terrorist”, on sisuliselt tegemist küll tahtmatu, kuid siiski tunnustusega Eesti eriteenistustele (Kaitsepolitseile ja sõjaväeluurele), tänu kellele Nõukogude sõjaväeluure ei suutnud Eestis pikemas perspektiivis olulist edu saavutada.

Kui palju on võimalik olemasoleva, aga mis veelgi olulisem, Eestis kättesaadava informatsiooni põhjal täpsustada Nõukogude sõjaväeluure Eesti suunalise, aastatel 1920–1924 aset leidnud, luuretegevuse üksikasju, ongi käesoleva

² Ilmselt mõeldakse siinkohal eelkõige Kaitsepolitseid (1926. aastast – Poliitiline Politsei).

³ Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. Книга первая. Москва, 2000, lk. 97–99, 136, 139 (Edaspidi Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I); Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки России. Москва, 2004, lk. 507–509.

magistritöö eesmärgiks. Eelkõige vajab antud kontekstis selgitamist kas Nõukogude sõjaväeluure poolt tehtud valik kasutada peamiselt eesti rahvusest enamlasi luureülesannete täitmisel tulenes olukorra paratamatusest või oli selle taga teisisi kaalutlusi ja kas sellist strateegiat võib pidada edukaks? Nõukogude sõjaväeluure Eesti Vabariigi vastasele tegevusele hinnangu andmiseks on vajalik asetada see laiemasse konteksti: oluline on määratleda, milline oli vaadeldaval ajaperioodil Nõukogude sõjaväeluure võimekus ja prioriteedid, et saada teada, milline koht oli selle tegevuses omistatud Eestile. Arvestades, et aastatel 1920–1924 oli Nõukogude sõjaväeluure alles noor luureteenistus, siis on vajalik lühidalt peatuda ka selle loomisele eelneval perioodil, saamaks nii paremini aimu neist objektiivsetest tingimustest, mis mõjutasid sõjaväeluure loomist ja arengut esimestel aastatel, pidades seejuures eriliselt silmas asjaolu, et luure on valdkond, kus edukaks tegutsemiseks on vajalik teatavate eriteadmiste ja kogemustepagasi olemasolu. Eraldi väärib uurimist millist rolli mängis Nõukogude luureteenistuste, seal hulgas mõistagi ka sõjaväeluure, tegevuse juures bolševistlik ideoloogia. Käesoleva töö autorile tundub, et just viimati mainitud küsimus on tihti jäänud kas täielikult kõrvale või leidnud liiga vähe tähelepanu Nõukogude luureteenistuste ajalugu käsitlevates uurimustes, samas kui tegemist on võtmeküsimusega mõistmaks Nõukogude eriteenistuste ees seisnud ülesandeid ja eesmärke.

Antud töö põhineb 2010. aastal ilmunud monograafia „Sõda pärast rahu. Nõukogude eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924”⁴ esimesel osal, mille käsikiri on ümbertöötatud, viimaks seda kooskõlla magistritööle esitatavate akadeemiliste nõuetega.

Luurega seotud spetsiifilised terminid

Luuremaailm on alati paelunud oma salapära ja suletusega kõrvaliste pilkude eest. Küllap on iga inimene elu jooksul näinud vähemalt paari spioonifilmi või lugenud mõnd vastavasisulist romaani ning seetõttu arvab end üldiselt ette kujutavat, mida luuramine tähendab ja kuidas see toimub. Arvestades aga, et luuremaailmas

⁴ Rosenthal, R., Tamming, M. Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn, 2010.

kasutatakse tervet rida spetsiifilisi termineid, millega tavaelus kokku ei puutu, ei ole selguse huvides liiast peatuda lühidalt peamistel mõistetel, mille kasutamiseta ei saa läbi ka selle uurimuse puhul. Lähtuvalt teemapüstitusest on keskendutud peamiselt luureterminoloogiale 20. sajandi alguses ning vastavate terminite arengule vene keeles, mis läbi tuleb esile, mil määral on bolševikud mõjutanud luurevaldkonna arengut Venemaal.

Luure ja vastuluure on eksisteerinud maailmas vähemasti sama kaua, kui kaugele ulatuvad esimesed kirjalikud ajalooallikad.⁵ Ega siis ilmaasjata ei nimetata luuraja ametit vahel naljaga pooleks maailma vanuselt teiseks elukutseks. Aegade jooksul on luuretegevusega seotud isikute töö, peamiselt tänu järjest täiustuvatele tehnilistele võimalustele, muutunud aina keerulisemaks, mis omakorda on toonud kaasa luuramisega seotud spetsiaalsete mõistete arvu kasvu ning vajaduse luureteoreetiliste kirjutiste järele. Eestis on antud temaatikaga väga vähe tegeldud, mis tuleneb ilmselt asjaolust, et meie riigile on jagunud iseseisvust õige napilt.

Iseseisvuse taastanud Eestis on ainsaks autorile teadaolevaks vastavasisuliseliseks materjaliks 1995. aastal ilmunud Lauri Vitsuti juhitud töögrupi koostatud brošüür „Salateenistused. Luure võõrriigi territooriumil”, milles defineeritakse mõistet *luure* järgmiselt: „Luure on olukorra hindamiseks ja otsuste tegemiseks tarvilike andmete kogumine majanduse, teaduse ja tehnika saavutuste või muude nähtuste ja objektide kohta. Luure võib olla nii rahuotstarbeline kui sõjaline, kusjuures mõlemad kasutavad andmete hankimiseks peale inimeste ka järjest täiustuvaid tehnilisi vahendeid.”⁶ Siinkohal on oluline rõhutada, et *luure* laiemas mõttes on seega nii subjekti-poolne (subjekt võib varieeruda konkreetsest inimesest ja organisatsioonist kuni riigini) püüd koguda teda huvitavaid andmeid kui ka organisatsiooniline struktuur, mis tegeleb vastavate andmete hankimise ja analüüsimisega. Loogiliselt tuleneb siit omakorda, et *luureandmed* on luuretegevuse käigus kogutud informatsioon.

Käesolevas magistritöös käsitletavat teemat silmas pidades on tähtis peatuda mõnevõrra kitsamal mõistel *salaluure*. Viimase puhul on tegemist luuretegevusega

⁵ Carlisle, R. Introduction. // Encyclopaedia of Intelligence and Counterintelligence. Volume one. New York, 2005, lk. VII.

⁶ Salateenistused. Luure võõrriigi territooriumil. Koostanud IPU instituut. Töögrupi juht L. Vitsut. Tallinn, 1995, lk.5.

teise riigi territooriumil eesmärgiga hankida poliitilist, majanduslikku ja muud informatsiooni, mis on vastavate seadustega tunnistatud riiklikuks saladuseks. Teisiti öeldes on *salaluure* (spionaaž ehk salakuulamine) tegevus, mille käigus hangitakse niisugust teavet, mille väljumine ette nähtud infovõrgust ohustab või kahjustab riigi majandus- ja julgeolekuhuvisid.⁷ Riikide jaoks pakuvad erilist huvi andmed tõenäolise või reaalse vaenlase (vaenlaste) kohta, mis annab võimaluse omada paremat ülevaadet tegelikust olukorrast ja sellest lähtuvalt teha otsuseid oma rahvusliku julgeoleku ja huvide kaitseks.⁸

Kuidas käsitleti mõistet *salaluure* kahe maailmasõja vahelises Eesti Vabariigis? 1937. aastal ilmus Politseilehes Eesti Vabariigi Poliitilise politsei töötaja Villem Tamme lühike ajaloolis-teoreetiline artikkel „Salaluure rahuajal”, mis iseloomustas rahuaegset salaluuret kui vahendit, „mille abil riigid püüavad selgitada oma arvatava tulevase vastase sõjalist valmisolekut. Selleks püütakse salaluurega aegsasti ja pidevalt koguda igasuguseid andmeid huvialuse riigi või riikide sõjajõudude, kaitsevahendite, majandusliku seisundi, liiklemisvahendite, ühendusteede, sildade, maastiku, sidevahendite, rahva meeleolu jms. kohta. Rahuajal on riikide salaluure ülesandeks selgitada oma võimaliku tulevase vastase sõjalisi korrastusi ja kavatsusi sõja puhuks. [...] Alade järgi jaguneb tänapäeva salaluure rahuajal sõjaliseks, poliitiliseks ja majanduslikuks.”⁹

I maailmasõja ajal muu hulgas Galiitsias Vene 11. armee luureosakonna ülema abina ja seejärel luureosakonna ülema kohusetäitjana teeninud Nikolai Reegi¹⁰ sulest ilmus 1923. aastal ajakirja Sõdur lisades artiklite sari pealkirja all „Salaluure sõja ajal”,¹¹ kus autor tõdeb, et kaasaegne salaluure „on omandanud alalise ja keerulise organisatsiooni, mille ülesandeks on: 1) Salajaste ja mittesalajaste riigikaitseesse puutuvate teadete süstemaatiline korjamine arvatavate vaenlaste ja ka

⁷ Samas, lk. 6–7.

⁸ Алексеев, М. Военная разведка России от Рюрика до Николая II. Книга I. Москва, 1998, lk. 4. (Edaspidi Алексеев, М. Военная разведка России I.)

⁹ Tamm, V. Salaluure rahuajal. // Politseileht. 1937, nr. 21, lk. 521, 522.

¹⁰ Reegi kohta lähemalt vt. Õun, M. Eesti Vabariigi kindralid ja admiralid. Tallinn, 1997, lk. 84–87.

¹¹ Reek, N. Salaluure sõja ajal. // Sõduri lisa. 1923, nr. 3–5.

sõprade juures ja 2) vilunud agentide kaadri võrgu loomine sõjakorraks.”¹² Nagu nägime, ei erine 20. sajandi esimese poole arusaam salaluurest eriti millegi poolest tänapäevasest. Ainsa lahknevusena torkab silma Villem Tamme rõhutatav salaluure seotus sõjaks valmistumisega ja potentsiaalse vastasega, samas kui kaasaegne arusaam salaluurest ei piirdu informatsiooni hankimisega üksnes võimalike sõjaliste vastaste kohta. Mis puutub Reegi esitatud definitsiooni, siis tuleb arvestada, et see on Tamme omast neliteist aastat varasem ja käsitleb salaluuret sõja ajal. Sõjaväelasena keskendub Reek üksnes riigikaitsega seotud informatsioonile, samas ei piira ta ennast ainult sõjalise vastase kohta andmete kogumisega.

Vene keeles defineerinti terminit *luure* väljakujunenud mõistena esimest korda Brockhausi ja Efroni 1899. aastal ilmunud Entsüklopeedilise sõnaraamatu XXVI köites: „Luure (sõjaline) on andmete kogumine vaenlase kohta, tema jõudude, vahendite, kavatsuste, võitluseks valmisoleku ja maastiku kohta. Luuretegevus toimub mitte ainult sõja, vaid ka rahu ajal. Rahu ajal on luure eesmärgiks võimalikult täpne tutvumine naaberriikidega, nende relvajõudude seisukorra ja teedevõrguga, eriti piiritsoonis, nende poolt projekteeritud kaitsesüsteemidega, mobilisatsiooniplaanidega jne. Vahendid selleks on pidevalt täiendatavate kaartide ja statistiliste andmete pidamine ning ametliku ja salajase sõjalise agentuuri organiseerimine. Iga riik omab paljudes teistes riikides asuvate oma saatkondade ja esinduste juures ametlikke sõjalisi ja mereagente maa- ja mereväe ametkondade ohvitseride näol. Kõik nendelt laekuvad andmed koondatakse erilistesse Kindralstaabi luurebüroodesse.”¹³

Olulisim Vene autori 20. sajandi esimesel poolel kirjutatud luureteoreetiline monograafia, 1919. aastal Tomskis ilmunud kaheosaline „Luureteenistus rahu ja sõjaajal”, pärineb suurte kogemustega oma ala asjatundja, kindralstaabi kindralmajori Pavel Rjabikovi sulest, kes, jäädes esialgu pärast enamlaste oktoobripööret edasi teenima Kindralstaabi Peavalitsusse, liitus 1918. aasta augustis admiral Koltšakiga ning võitles Vene kodusõjas bolševike vastu.¹⁴ Antud asjaolu ei seganud enamlasti, täpsemalt Punaarmee staabi Luurevalitsust, 1923. aastal Rjabikovi raamatust

¹² Reek, N. Salaluure (nr. 5), lk. 293.

¹³ Алексеев, М. Лексика русской разведки (исторический обзор). Москва, 1996, lk. 25–26; Энциклопедический словарь. Томъ XXVI. С.-Петербургъ, 1899, lk. 136.

¹⁴ Pavel Rjabikovi kohta lähemalt vt. käesoleva töö esimesest peatükist.

uustrükki tegemast ja see oli kahe maailmasõja vahelisel perioodil läbivalt nõukogude luurajate koolitamisel oluline õppematerjal.¹⁵ Oma kirjatöö esimeses osas kirjutab Rjabikov: „*Luure* üldine ülesanne rahu ajal seisneb selles, et võimalikult igakülselt uurida välisriike ja nende relvajõude, aga ka võimalikke sõjateatreid¹⁶ [---]. Lähtuvalt erinevatest uurimisvaldkondadest jaguneb *luure* puhtalt sõjaliseks, sõjalis-statistiliseks (ja sõjalis-geograafiliseks), majanduslikuks ning poliitiliseks (diplomaatiliseks ja sisemiseks). [---] rahuaegse luure ülesannete laiaulatuslikkuse ja igakülsuse tõttu on antud tööle vaja kaasata mitte ainult sõjaväelasi, vaid terve rida teisi spetsialiste.” „*Luure* teenib riigi poliitilisi ja strateegilisi eesmärke, püüdes oma välisriikide kohta käiva informatsiooniga kergendada poliitika ja strateegia ülesannete edukat elluviimist; tehes katkematut üldist tööd, uurimaks kõiki rahvusvahelises poliitikas tähtsust omavaid riike ja nende armeesid, luure, sõltuvalt riigi lähimatest eesmärkidest ja rahvusvahelise elu faktoritest, suunab oma tegevuse põhirõhu konkreetsetele välisriikidele või teatritele, operatiivsetele suundadele või eluvaldkondadele. Üldised ideelised suunised lähemateks tähtsamateks ülesanneteks saab luure seda juhtivatelt ametkondadelt (sõja- ja välisministeeriumidelt, kaubandus- ja tööstusministeeriumilt jne.), riiki juhtivalt valitsuselt.”¹⁷

Järgnev kehtib ühtmoodi tänapäeva ja 20. sajandi esimese poole suhtes, sest nii siis kui ka praegu korraldavad *luuretegevust* nii sõjalised- kui tsiviilametiasutused. *Sõjalist luuret* organiseerivad riigi relvajõud ja see jaguneb kahetasemeliseks: kõrgemaks ehk strateegiliseks, ja vahetult üksuste edukaks lahingutegevuseks vajalikuks tasemeks ehk taktikaliseks. Peamine erinevus kahe tasandi vahel seisneb lahendamist vajavate ülesannete mastaapsuses, kasutada olevate ressursside hulgas, aga ka selles, et strateegiline luuretegevus toimub katkematult, samas kui taktikalist viiakse läbi ainult vahetult enne sõja puhkemist ja sõjategevuse ajal. *Taktikalist luuret*

¹⁵ Зданович, А. Предисловие. // Антлогия истории спецслужб. Россия. 1905–1924. Москва, 2007, lk. 11, 12; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. Книга вторая. Москва, 2000, lk. 286, 287. (Edaspidi Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ II.)

¹⁶ Antud kontekstis piirkond, kus sündmused aset leiavad.

¹⁷ Рябиков, П. Разведывательная служба в мирное и военное время. Часть I. Разведывательная служба в мирное время и тайная агентура в мирное и военное время. // Антлогия истории спецслужб. Россия. 1905–1924. Москва, 2007, lk. 124, 215.

organiseerivad erineva suurusega sõjaväeüksuste juhid nendesamade üksuste huvides, kasutades selleks nii endale alluvate sõjavõudude isikkoosseisu kui ka agentuurvõrgustikku.¹⁸ *Strateegiline luure* laiemas mõistes on riigi eriline instrument oma riikliku julgeoleku ja rahvuslike huvide kaitseks, mida teostavad kõik selle riigi luureorganid sõltumata nende ametkondlikust alluvusest.¹⁹

Meid huvitaval perioodil (1920–1924) kasutas punane Venemaa, nagu ka Eesti Vabariik, strateegiliseks luuretegevuseks peamiselt agentuurluuret, aga ka kõikvõimalikke legaalseid vahendeid. Viimaste all peetakse eelkõige silmas mitmesuguseid avalikke allikaid nagu ajalehed, kõikvõimalikud statistilised kogumikud jne. *Agentuurluure* on aga luuretegevus, mida viib ellu salajane organisatsioon – agentuurvõrgustik ehk residentuur, mille tegevus on kõrvaliste isikute eest varjatud. Agentuurluuret korraldavad tavaliselt isikud – residendid ja teised luureagendid –, kes on saanud (ideaalis) selleks spetsiaalse ettevalmistuse.

1920. aastate salaluuremaailma peamiseks luuretöötajate kategooriateks olid: residendid, maakuulajad, ülepiirikäijad (vene keeles *ходоки*), agendid, kes töötasid residendi alluvuses, peatuspunktide pidajad, kullerid ja teejuhid piiriületamiseks.

Resident oli isik, kellele määrati kindel piirkond luuretegevuse läbiviimiseks. Residendid olid sageli vastava eriväljaõppega isikud, kel pidi vähemalt ideaalis olema igakülgset taustateavet riigist, kuhu nad lähetati ning kes pidid valdama konspiratsioonireegleid ja vajalikke sidepidamistehnikaid, et olla kontaktis luure juhtiva keskusega. Residendid paiknesid tavaliselt piiriäärsetes rajoonides, suuremates asulates ja linnades, raudteejaamade läheduses – sellistes punktides ja rahvarohketes kohtades, kus oli kergema vaevaga võimalik koguda vajalikke teateid tähelepanu äratamata.²⁰ Informatsiooni allikaks oli residentidel: 1) värvatud mittekoosseisuliste kaastööliste ja/või alluvuses töötavate agentide kaudu saadav materjal, sealhulgas salajased dokumendid või nende koopiad; 2) isiklikult hangitud materjal ja

¹⁸ Алексеев, М. Военная разведка России I, lk. 5, 6.

¹⁹ Samas, lk. 6.

²⁰ Vt. Tamm, V. Salaluure, lk. 522.

tähelepanekud; 3) ajakirjandus, mitmesugused avalikud andmed ja statistika. Residendid pidid esitama perioodilisi aruandeid oma tegevusest luuret juhtivale keskusele, saates sinna edasi ka hangitud informatsiooni.

Residentide alluvuses töötanud *agendid* abistasid residentide teadete kogumisel, värvates muuhulgas ka iseseisvalt allikaid. Konspiratsiooni huvides residendi alluvuses töötavad agendid üldjuhul üksteist ei tundnud.

Maakuulaja oli isik, kelle luuret juhtiv keskus saatis eriülesandega luurele, näiteks kontrollima kuuldusi mobilisatsioonist, jälgima sõjaväe õppusi, tegema kindlaks kindlustuste olemasolu või rajamist, uurima teede ja sildade seisukorda jne.

Ülepiirikäija oli agent, kes pidas sidet residendi ja luuret juhtiva keskuse vahel.²¹ Ülepiirikäija oli seega ka kuller, millest ei järeldu, nagu oleks viimane tingimata olnud ka ülepiirikäija, kuna kuller võis olla isik, kes liikus ainult ühe riigi territooriumil, ületamata riigipiiri või sõjaolukorras rinnet, olles sidepidajaks residendi ja tema alluvuses tegutsevate agentide või kaastöölise vahel.

Peatuspunkti pidaja oli isik, kelle juures said ajutist ulualust ülepiirikäijad või teised luuretöötajad. Üks isik võis täita rohkem kui üht ülesannet, näiteks võis ülepiirikäija tegutseda ka teejuhina.

Lõpetuseks on oluline rõhutada, et lisaks kirjeldatud koosseisulistele töötajatele eksisteerisid veel *allikad-kaastöölised*, kes võisid küll saada tasu informatsiooni edastamise eest luureteenistusele, olemata siiski ametlikult viimase hinge kirjas. Taolisi allikaid-kaastöölisi eristas agentidest see, et esimesed olid passiivsed luureteenistustele informatsiooni edastajad, samas kui agendid olid aktiivsed teabe hankijad.

²¹ Vt. Reek, N. Salaluure (nr. 4), lk. 228; Tamm, V. Salaluure, lk. 523.

Luureterminoloogia areng vene keeles

Tänapäeval kasutatav luureterminoloogia ilmus vene keelde järk-järgult. Aastatel 1806–1822 ilmunud „Vene Akadeemia tähestikulises järjekorras paigutatud sõnaraamat” sisaldab ainult sõnu *luurama*, *luuramine* (*разведывать, разведывание*). Esimesena mainitu tähendas sõnaraamatu kohaselt püüdu erinevate vahenditega teada saada seda, mis on seni teadmata; järele või välja uurimist, -selgitamist, -pärimist. Luuramine oli aga püüde millestki teada saada. 1847. aasta „Kiriku-slaavi ja vene keele sõnaraamat” fikseerib uue sõna luureleksikonis – luure (*разведка*), mis on järele- või väljauurimistegevus, maakuulamine. Venemaa ilmselt ühe kuulsama keeleteadlase ja etnograafi Vladimir Dali 1860. aastatel ilmavalgust näinud neljaköitelises vene keele seletavas sõnaraamatus sisaldub esmakordselt mõiste *luuraja* (*разведчик*) – millegi järele- või väljauuriija, maad kuulama saadetu, piilur, salakuulaja, salapolitseinik.²²

20. sajandi esimestel kümnenditel tulevad vene keeles kasutusele terminid *resident* (*резидент*), *strateegiline* ja *taktikaline luure* (*стратегическая- и тактическая разведка*) ning *piiritagune agentuurluure* (*заграничная агентурная разведка*). Samal ajal ulatub aga tänaseks aktiivsest kasutusest kadunud mõiste *maakuulaja* (*лазутчик*) ajalugu tagasi 16. sajandi algusesse. Mõiste *resident* sisaldus juba eespool mainimist leidnud „Vene Akadeemia tähestikulises järjekorras paigutatud sõnaraamatus”, kuid tähistas siis ühe valitseja poolt teise juurde saadetud isikut, kellel oli vähem õigusi ja usaldusväarsust kui saadikul. Luureterminina märgiti sellega esialgu ainult välisriikide kodanikke, kusjuures alguses kasutati mõistet *resident* vaid liitsõnades, nagu maakuulaja-resident ja agent-resident, rõhutades nii maakuulaja ja agendi seotust konkreetse piirkonna või asustatud punktiga.²³

1917. aasta oktoobriks oli Venemaal tekkinud kindlakujuline luureterminoloogia, mis ei tähendanud aga lõplikku ühtsust spetsiaalsete terminite kasutamise osas ametlikes dokumentides. Venemaal võimu haaranud enamlased võtsid üle osa olemasolevast luuresõnavarast, kuid samal ajal tõid kasutusse ka uue terminoloogia, mis oli tihedalt seotud nende aastatepikkuse põrandaaluse tegevuse

²² Алексеев, М. Лексика, lk. 24–25.

²³ Samas, lk. 29, 30, 34–35, 71–72.

kogemusega ning tulenes väljakujunenud arusaamadest sellise töö organiseerimisel. Nii ilmusid koos bolševikega venekeelsesse luureterminoloogiasse sõnad-antonüümid *legaalne-illegaalne* (легальный-нелегальный), mis asendasid seni kasutatud sõnu *avalik-mitteavalik* (гласный-негласный) ning *konspiratsioon* ja *konspiratiivne* (конспирация, конспиративный). 1912. aasta 5. novembril kirjutas Vladimir Uljanov-Lenin oma artiklis „Illegaalne partei ja legaalne töö”, et 1908. aastal toimunud VSDTP²⁴ detsembrikonverents fikseeris oma resolutsioonis, „missugune seisukoht on parteil organisatsioonilises küsimuses: partei moodustavad illegaalsed sotsiaaldemokraatlikud rakukesed, kes peavad looma endale mitmekesiste legaalse tegevuse võimalikult laia ja hargnenud võrgu näol „tugipunktid rahvahulkades tehtava töö jaoks”.²⁵ 1897. aasta lõpus märkis Lenin artiklis „Peterburi tööliste ja sotsialistidele „Võitlusliidult””: „[---] mida rangemalt revolutsionäärid spetsialiseeruvad revolutsioonilise tegevuse üksikuile funktsioonidele, mida rangemalt nad kaaluvad oma tegevuse konspiratiivseid võtteid ja maskeeringuid [---] seda kindlam on kogu üritus, seda raskem on sandarmitel ja spioonidel revolutsionääre avastada.”²⁶

Kõrvuti terminiga *konspiratiivkorter* (конспиративная квартира) töid enamlased kasutusele mõiste *aadress kirjavahetuse jaoks* (адрес для переписки), mis peagi muundus *konspiratiivaadressiks* (конспиративный адрес), asudes asendama 20. sajandi algul Vene sõjaväeluure kasutatud *kokkulepitud aadressi* (условный

²⁴ Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei (VSDTP) asutati märtsis 1898 Minskis toimunud kongressil. Brüsselis-Londonis juulis ja augustis 1903 toimunud II kongressil jagunes VSDTP enamlaste (bolševike) ja vähemlaste (menševike) fraktsioonideks, mis kooseksisteerisid partei sees kuni jaanuarini 1912, mil bolševikud otsustasid oma Praha konverentsil moodustada eraldiseisva partei. Järgmisel konverentsil Petrogradis 1917. aasta aprillis muutus enamlaste partei nimi Venemaa Sotsiaaldemokraatlikuks Tööliste (bolševike) Parteiks ehk lühendatult VSDT(b)P-ks ning veel üksteist kuud hiljem, märtsis 1918, bolševike VII kongressil Venemaa Kommunistlikuks (bolševike) Parteiks ehk VK(b)P-ks. XIV parteikongressil 1925 muudeti taaskord nime, misjärel VK(b)P-st sai Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei ehk ÜK(b)P. (Lazitch, B.; Drachkovitch, M. Biographical Dictionary of the Comintern. New, Revised, and Expanded Edition. Stanford, 1986, lk. XXXI, XXXII.)

²⁵ Алексеев, М. Лексика, lk 89–90 (tõlge: Lenin, V. Teosed. 18. köide. Aprill 1912–märts 1913. Tallinn, 1953, lk. 356).

²⁶ Алексеев, М. Лексика, lk 90 (tõlge: Lenin, V. Teosed. 2. köide. 1895–1897. Tallinn, 1949, lk. 309).

адрес). Aadress kirjavahetuse jaoks seisnes selles, et VSDTP liikmed otsisid Lääne-Euroopa sotsiaaldemokraatide või nende suhtes sümpaatiat tundvate isikute hulgast mittevene nimega inimesi, kes ei olnud politsei jälgimise all ning nõustusid enda aadressil saama kirju Venemaalt, saates või andes neid edasi emigratsioonis olevale VSDTP juhtkonnale. Aadressi kirjavahetuse jaoks kasutasid VSDTP liikmed mitte ainult välismaal, vaid ka kirjavahetuseks Venemaal. Lisaks aadressile kirjavahetuse jaoks tekkisid veel terminid *aadress kirjanduse saatmiseks* (адрес для присылки литературы) ja *salajase kohtumispäiga aadress* (адрес для явки), mille all mõeldi konspiratiivset kohtumist eelnevalt kokkulepitud aadressil, kus elasid või töötasid eriti usaldusväärsed isikud. Iga sellise konspiratiivkohtumise jaoks määrati parool ja vastus, mis kehtis vaid kindlal ajal.²⁷

VSDTP liikmete hulgas oli tuntud ka sõna *agent* ning seda kasutati üsna laias tähenduses. Agentide all mõeldi elanikkonna erinevate sotsiaalsete gruppide esindajaid, keda oli võimalik kasutada mitmesuguste ülesannete jaoks. Eespool juba tsiteeritud artiklis „Peterburi tööliste ja sotsialistidele „Võitlusliidult”” märkis Lenin muuhulgas, et „„Võitlusliit” vajab agente”. Samas selgitas Lenin ühtlasi, mida ta seejuures silmas peab: „On vaja kirjanduse, lendlehtede levitajaid. On vaja töölisringide ja -rühmade organiseerijaid. On vaja kirjasaatjaid kõigist vabrikuist ja tehastest, kes saadaksid teateid kõigist sündmustest. On vaja inimesi, kes jälgiksid spioone ja provokaatoreid. On vaja konspiratiivkorterite korraldajaid. [...] On vaja agente haritlaste ja riigiametnike hulgas, kes puutuvad kokku töölistega [...]”²⁸

Kodusõja ajal nimetasid enamlased agentideks isikuid, kes tegid koostööd sõjaväeluurega, jättes ära omadussõna *mitteavalik*, *salajane* (негласный, тайный). Alates 1921. aastast kasutati terminit *Nõukogude sõjaväeluure agent* (агент советской военной разведки) ainult välismaalaste suhtes. Nõukogude kodanikke aga, kes saadeti piiri taha erinevate luureülesannetega, hakati 1920. aastate alguses nimetama kas *salajasteks kaastöölisteks* (секретный сотрудник) või lihtsalt *kaastöölisteks*. Veel lisandus 1920. aastatel venekeelses luureterminoloogiasse sõna *residentuur* (резидентура), millega tähistati salajast organisatsiooni, mis oli loodud

²⁷ Алексеев, М. Лексика, lk. 92–94.

²⁸ Samas, lk. 90–91 (tõlge: Lenin, V. Teosed. 2. köide. 1895–1897. Tallinn, 1949, lk. 308, 309).

luureülesannete täitmiseks. Residentuurid jagunesid ametlike diplomaatiliste esinduste katte all töötavateks ja illegaalseteks residentuurideks.²⁹

Allikad ja historiograafia

Luurevaldkonna ajalooteaduslik uurimine on äärmiselt komplitseeritud tegevus. Raskeks muudab selle eelkõige usaldusväärse faktimaterjali nappus, kuna riigid on antud valdkonda puudutavad dokumendid mõistetavatel põhjustel kaitsnud juurdepääsu piirangutega. 1923. aastal tõdes eespool viitamist leidnud Nikolai Reek: „Enne kui asuda salaluure küsimuse vaatlemisele, on vaja öelda mõni sõna nendest tingimustest, mida tuleb silmas pidada igas mainitud küsimust käsitavas harutuses. Saladus, mis katab salaluure, jääb maksvaks ka mineviku sündmuste kohta. Harva juhtub, et salaluure organisatsiooni andmed ning töö võtted ja tagajärjed saavad avalikuks täiel määral, s.o. et avaneb võimalus neid vabalt uurida ja neist vabalt kõneleda.”³⁰ See asjaolu ei ole küll takistanud lugematute luuretemaatiliste raamatute kirjutamist ja avaldamist, kuid tõsiteaduslikkusele suudavad neist pretendeerida vaid üksikud. Memuaarid, mis jäävad paratamatult niigi subjektiivseteks ajalooallikateks, on luuretemaatika puhul seda veelgi enam, kuivõrd ametlike dokumentide puudumisel või nende vähesuse korral on äärmiselt raske ja kohati pea võimatu nende paikapidavust kontrollida.

Praktika teatud ajavahemiku möödumisel seni riigisaladuseks kuulutatud dokumentide salastatus kustutada eksisteerib alles lühikest aega, ja seda ka riikides, mida ollakse harjunud pidama demokraatia sünonüümideks (USA, Suurbritannia). Ameerika Ühendriikides võeti informatsioonivabaduse seadus (*Freedom of Information Act*) vastu küll juba 1966. aastal, kuid alles 1990. aastatel tekkis ajaloolastel president Bill Clintoni seadusandlikest initsiatiividest tulenevalt võimalus uurida suurt hulka ajaloolist väärtust omavaid, seni riigisaladuseks loetud üle 25 aasta vanuseid dokumente. President George W. Bush seadis aga 2001. aastal taas täiendavad piirangud dokumentide avalikuks saamisele, mis tõi aastatel 2001–2003 võrreldes eelneva perioodiga kaasa väidetavalt 60-protsendise languse avalikuks

²⁹ Алексеев, М. Лексика, lk. 91, 92, 101–103.

³⁰ Reek, N. Salaluure (nr. 3), lk. 179.

tehtud dokumentide koguhulgas. Hoolimata teatud puudustest on Ameerika Ühendriikide riigisaladuseks loetud dokumentide avalikuks saamist puudutav seadus maailma kõige liberaalsem ja seda ka võrreldes teiste Läänemaaailma kultuuriruumi kuuluvate riikidega. Pärast informatsioonivabaduse seaduse vastuvõtmist USA-s on veel umbes neljakümnes riigis välja töötatud sarnased riiklikule informatsioonile juurdepääsu reeglistikku määratlevad seadused. Samas on näiteks Prantsusmaal jäetud rahvuslikku julgeolekut käsitlevatele dokumentidele juurdepääsu reguleerimine informatsioonivabadust käsitlevatest seadustest välja. Suurbritannias tunnistas ametisolev peaminister John Major alles 1992. aastal ametlikult Salaluureteenistuse (*Secret Intelligence Service* ehk *SIS*, tuntud ka mitteametliku lühendi *MI6* järgi) olemasolu rahuajal. Tänapäeval on *SIS*-i arhiiv jäänud uurijatele suletuks,³¹ kuid Salaluureteenistus on teinud koostööd teiste Suurbritannia valitsusasutustega, lubamaks nende arhiivides olevate *SIS*-i luuredokumentide salastatuse kustutamist, mille tulemusena on viimase kümne aasta jooksul Suurbritannias avalikuks saanud rohkem luuredokumente kui terve eelneva sajandi jooksul.³²

Veel üks oluline aspekt, mida luurevaldkonna ajalugu uurides meeles pidada, on asjaolu, et luureteenistused ei soovi arusaadavatel põhjustel avaldada oma allikaid ja töömeetodeid ning seda on arvesse võetud mitte üksnes luuredokumentide salastatuse kustutamise protseduuride juures, vaid juba dokumentide enda algsel koostamisel. Nii tekib olukord, kus ajaloolane saab küll kasutada avalikuks saanud dokumente (näiteks luureandmete kokkuvõtteid), kuid vaid üliharvadel juhtudel on võimalik kindlaks teha neis sisalduva informatsiooni hankimise algallikad või teabe hankimise viis.³³

³¹ Tähistamaks *SIS*-i sajandat juubelit (asutati 1909) palkas Salaluureteenistus professor Keith Jeffery kirjutama raamatut *SIS*-i ajaloost, lubades tal ühtlasi kasutada teenistuse arhiivi. Salaluureteenistus rõhutab samas oma koduleheküljel internetis, et arhiiv ise jääb avalikkusele suletuks ja raamatus ei avaldata ühtegi tänase päevani tundlikuks jäänud *SIS*-i operatiivtegevust puudutavat detaili. Viimane asjaolu on muuhulgas tagatud ka seeläbi, et raamatus leiavad käsitlemist ainult aastad 1909–1949. *SIS* esimene ametlik ajalugu peaks ilmavalgust nägema 2010. aastal. (SIS Centenary 1909–2009: <http://www.sis.gov.uk/output/sis-centenary.html> - viimati vaadatud 23.11.2009.)

³² Huges, R., Scott, L. "Knowledge is never too dear": exploring intelligence archives. // *Exploring Intelligence Archives: enquiries into the secret state*. New York, 2008, lk. 18–21, 27.

³³ Samas, lk. 16.

Niisiis tuleb tõdeda, et luureajaloo uurija peab arvestama möödapääsmatute piirangute ja probleemidega, mida on vaja algusest peale silmas pidada ning mis avaldavad mõju ka uurimistöö tulemusele. Taoline olukord on paratamatu, sest hoolimata sellest, et salastatud dokumendid võivad käsitleda sündmusi, mis leidsid aset üsna kauges minevikus, võib nende avalikuks saamine kahjustada riikidevahelisi suhteid, millest tulenevalt on isegi demokraatliku riigikorraldusega riikides luureajaloo uurimine raskendatud, kuid siiski mitte võimatu, kuna vähemalt osa dokumente muudetakse teatud ajaperioodi möödudes avalikkusele kättesaadavaks.

Samas oleks mõistlik eeldada, et enam-vähem takistamatult on võimalik uurida selliste riikide luureajalugu, mis on kas lakanud faktiliselt olemast või mille riigikord on kardinaalselt muutunud, mislähbi on kadunud oht, et seni salastatud dokumendid võiksid olla poliitiliselt tundlikud.

Äsjakirjeldatud mõttekäik kehtib täiel määral Eesti kohta, kus riigisaladuseks klassifitseeritud dokumentide salastatuse kustutamist määratleb küll riigisaladuse ja salastatud välisteabe seadus ning avalikuks tehtud dokumentidele juurdepääsu korra kehtestavad avaliku teabe ja arhiiviseadus, kuid antud õigusaktid ei piira kuidagi ajaloolaste juurdepääsu aastatest 1918–1940 pärinevatele Eesti Vabariigi dokumentidele, sealhulgas mõistagi ka luuret puudutavatele säilinud materjalidele. Teoorias võiks sama kehtida ka NSV Liidu luuredokumentide kohta, kuna sellist riiki ei eksisteeri maailmakaardil 1991. aastast alates. Paraku on reaalsus hoopis teistsugune. Tänapäevane Venemaa, erinevalt näiteks Saksamaast, ei ole teinud oma totalitaarse minevikuga selget lõpparvet ega tõmmanud selle ja kaasaja vahele üheselt mõistetavat eraldusjoont. Kui Natsi-Saksamaa julgeolekuorganite ajalugu on võimalik ajaloolastel vabalt uurida, siis tänapäevane Venemaa julgeolekuteenistused peavad endid NSV Liidu vastavate organite õigusjärglasteks või kannavad lausa sama nime.³⁴

³⁴ Tänapäevane Venemaa välisluure organ Välisluureteenistus (SVR) (*Служба Внешней Разведки* ehk lühendatult *СВР*) loeb end Riikliku Julgeoleku Komitee ehk KGB (*Комитет Государственной Безопасности – КГБ*) Esimese (välisluurega tegeleva) Peavalitsuse järglaseks ning arvestab oma ajalugu tagasi 20. detsembrini 1920, mil bolševikud asutasid tšekaa (*ВЧК – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем* ehk Ülevenemaaline erakorraline komisjon võitluseks kontrrevolutsiooni ja sabotaažiga) koosseisus eraldi välisluurega tegeleva Välismaa osakonna (*Иностранный отдел ВЧК*, lühendatult *ИНО ВЧК*). Samal ajal

Loomulikult ei saa sellises olukorras rääkida mingisugustestki elementaarsetest võimalustest uurida vabalt ja sõltumatult omaaegsete Nõukogude julgeolekustruktuuride arhiive.

Venemaal on arhiivisüsteemi seotus poliitilise võimuga jäänud püsima ka pärast NSV Liidu lagunemist. Nii on demokraatia taandarenemine toonud paratamatult kaasa olukorra, kus vahepeal aset leidnud arhiivide avamine ja ulatuslik arhivaalide avalikuks saamise protsessi käivitamine on tänaseks teed andnud hoopis vastupidisele suunale – uute juurdepääsupiirangute kehtestamisele ning osalt juba avalikuks saanud arhiivimaterjalide uuestisalastamisele. Samal ajal on märgatav Venemaa poliitilise võimu soov, et arhiivid täidaksid vajalikul momendil talle vajalikke tellimusi.³⁵

Äsjakirjeldatud illustreerib suurepäraselt nn. Kominterni arhiivi saatus. Komintern ehk Kommunistlik Internatsionaal loodi Moskvast märtsis 1919. Kominterni II kongressil, mis toimus juulis-augustis 1920, võeti vastu Kominterni põhikiri, mille kohaselt oli Kominterni eesmärgiks võitlus kõigi vahendite, kaasa arvatud relvadega, rahvusvahelise kodanluse hävitamiseks ja rahvusvahelise nõukogude vabariigi loomiseks, mis pidi olema üleminekuastmeks kuni riikluse täieliku kaotamiseni maailmas. Vastavalt põhikirjale oli Komintern tsentraliseeritud organisatsioon, mis pidi faktiliselt kujutama endast ühtset ülemaailmset kommunistlikku parteid, mille sektiioonideks on erinevates riikides tegutsevad kommunistlikud parteid.³⁶ Reaalsuses tähendas see kõigi Kominterni kuulunud kommunistlike parteide kohustust joonduda enamlaste järgi, mis võimaldas bolševikel kasutada Kominterni Nõukogude Venemaa mõju suurendamiseks maailmas. Antud tendents süvenes veelgi 1930. aastatel, kui Stalin kasutas maailmarevolutsiooni ideed

kannab sõjaväeluure sama nime, mis sel asutusel oli ka Nõukogude ajal – Luure Peavalitsus ehk GRU (*Главное Разведывательное Управление – ГРУ*). Luure Peavalitsuseks nimetati Nõukogude sõjaväeluure 1942. aasta 16. veebruaril.

³⁵ Tannberg, T. Juurdepääsupiirangutest NSV Liidus ja Venemaal. // Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal. Ajalooline kujunemine ja tänapäev. Tartu, 2005, lk. 104, 123.

³⁶ Адиебеков, Г., Шахназарова, Э., Шириня, К. Организационная структура Коминтерна (от конгресса к конгрессу). // История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки. Москва, 2002, lk. 12.

mitte enam lõppeesmärgi, vaid vahendina allutamaks piiritaguseid kommuniste Nõukogude Liidu pragmaatilistele huvidele.³⁷ Kommunistlike parteide NSV Liidu ümber konsolideerimise teoreetilis-idoloogiliseks aluseks oli Kominterni asutamiskongressil 1919. aasta märtsis vastu võetud Kominterni platvorm, milles muu hulgas kirjutati vajadusest allutada nn. rahvuslikud huvid internatsionaalse revolutsiooni huvidele.³⁸ Maailmarevolutsiooni huvid olid Nõukogude juhtkonna arvates aga omakorda lahutamatud Nõukogude riigi huvidest, mis paratamatult muutis Kominterni Moskva välispoliitika üheks instrumendiks.³⁹

Kominterni tegevust kajastavad dokumendid asusid Nõukogude perioodil NLKP Keskkomitee juures tegutsenud Marksismi-Leninisimi Instituudi Partei Keskarihiivis, olles salastatud ja uurijatele peaaegu ligipääsmatud. Veelgi enam, mõningate arhiivisäilike olemasolust ei teadnud needki vähesed ajaloolased, kes Partei Keskarihiivis töötada said. Eriti tundlikuks peeti dokumente, mis kajastasid Kominterni otsuste vastuvõtmise mehhanismi ja organisatsiooni siseelu ehk VK(b)P suhteid teiste kommunistlike parteidega, ning oleksid paljastanud asjaolu, et reaalsuses juhiti Kominterni VK(b)P Keskkomitee Poliitbüroost. Samuti olid kiivalt avalikkuse eest varjatud dokumendid, mis puudutasid Kominterni finantseerimist ja ülitihedaid suhteid ning alates 1920. aastate keskpaigast täielikku läbipõimumist, Nõukogude julgeolekuorganitega. Vältimaks antud teabe levimist, olid Partei Keskarihiivis töötamise reeglid äärmiselt ranged. Uurijatel polnud võimalust nimistu järgi iseseisvalt dokumente välja valida ja arhiivi lugemissaali tellida. Nimistut neile lihtsalt ei näidatud, vaid nende eest valisid dokumente arhiivitöötajad, kes vastutasid selle eest, et lähtuvalt NLKP huvidest mitteavalikustamisele kuuluvad materjalid ei satuks ajaloolaste kätte. Märkmed, mis uurija talle toodud dokumentide põhjal tegi, kuulusid samuti läbivaatamisele arhiivitöötaja poolt ja kõik, mis võis mingil moel tuua kahju parteile, eemaldati. Tulemuseks oli, et tihti sai uurija tagasi läbisõidud või lihtsalt väljarebitud lehtedega märkmevihiku. Eriti suurt kahtlust tekitasid kontrollijates märkmed, mis olid tehtud Lev Trotski, Grigori Zinovjevi, Nikolai Buhharini ja teiste Stalini „puhastuste” käigus „rahvavaenlaseks” tunnistatud isikute

³⁷ Чубарьян, А. Предисловие. // История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки. Москва, 2002, lk. 7.

³⁸ Vt. Коминтерн и идея мировой революции: документы. Москва, 1998, lk. 103–104.

³⁹ Фирсов, Ф. Секретные коды истории Коминтерна. 1919–1943. Москва, 2007, lk. 145.

tegevust käsitlevatest dokumentidest. Viited sellele, et mainitud isikud mängisid erinevatel etappidel juhtrolli Kominterni loomise või selle tegevuse juures, ei päästnud tavaliselt märkmeid hävitamisest. Arhiivitöötajalt heakskiidu saanud märkmeid peeti salajasteks dokumentideks ning neid ei antud uurija kätte, vaid saadeti ajaloolase töökohta, kusjuures vahel ja seejuures alati ette teatamata käidi arhiivist kontrollimas, kas märkmeid hoitakse vastavalt kehtestatud korrale. Pärast ettenähtud aja lõppemist pidi uurija enda poolt tehtud märkmed tagastama arhiivi, kus need hävitati.⁴⁰

Pärast 1991. aasta augustiputši sai Partei Keskariiv endale uueks nimeks Venemaa Uuema Ajaloo Dokumentide Säilitamise ja Tundmaõppimise Keskus, mis on tänaseks muudetud Venemaa Riiklikuks Sotsiaalpoliitilise Ajaloo Arhiiviks. Paljud arhiividokumendid, muu hulgas ka need, mis käsitlesid Kominterni tegevust, said ajaloolastele, sealhulgas välismaistele, kättesaadavaks. Arhiivi struktuuris loodi dokumentide publitseerimise ettevalmistamisega tegelev allüksus, mille koosseisu kuulus muu hulgas ka kommunistliku ja töölisliikumise ajaloo dokumentidega tegelev sektor.⁴¹ 1990. aastatel ja selle sajandi esimesel kümnendil on arhiivitöö tulemusena ilmavalgust näinud terve rida suuremahulisi allikapublikatsioone, mis heidavad täiesti uut valgust Kominterni, aga tegelikult eelkõige Nõukogude Liidu välispoliitika ja luureajaloole.⁴²

Seega ei ole alust väita, et Kominterni arhiiv on tänapäeval Venemaal ajaloolaste jaoks sama hermeetiliselt suletud kui NSV Liidu ajal, kuid samas ei lubata uurijail enam kasutada mõningaid vahepeal avalikuks saanud Kominterni ajaloo uurimise seisukohast võtmenimistuid. Näiteks Kominterni juhtivtegelaste Jossif Pjatinitski, Georgi Dimitrovi, ja Dmitri Manuilski sekretariaatide arhiivinimistud pole

⁴⁰ Симбирцев, И. Спецслужбы первых лет СССР. 1923–1939: на пути к большому террору. Москва, 2008, lk. 253; Фирсов, Ф. Секретные, lk 10–12; Чубарьян, А. Предисловие, lk. 4.

⁴¹ Фирсов, Ф. Секретные коды, lk. 12.

⁴² Eelkõige vääriksid antud kontekstis esiletõstmist järgmised raamatud: Коминтерн и идея мировой революции: документы. Москва, 1998; ВКП(б), Коминтерн и Япония, 1917–1941. Москва, 2001; Коминтерн и гражданская война в Испании: документы. Москва, 2001; Коминтерн и Финляндия, 1919–1943: документы. Москва, 2003; Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн, 1919–1943: документы. Москва, 2004.

enam ajaloolastele kättesaadavad. Lisaks sellele ei ole mõningaid Kominterni tegevust puudutavaid arhiivinimistuid ajaloolastele kättesaadavaks tehtudki. Nii on siiani täielikult salastatud Kominterni Täitevkomitee kaadrite osakonna ja kommunistlike parteide kaadrite komisjonide materjalid, samuti Kominterni Täitevkomitee rahvusvaheliste suhete osakonna dokumendid, ilma milleta pole võimalik Kominterni ajalugu täielikult rekonstrueerida, et mitte öelda enam – pilt jääb paratamatult moonutatuks.⁴³ Samal ajal sarnast politiseeritust Venemaa keisririigi luure- ja jõustruktuuride uurimisel märgata ei ole.

Ühtegi Eesti Vabariigi vastu suunatud Nõukogude luure- ja mõjutustegevust käsitlevat põhjalikumat ajaloolist uurimust Eestis seni ilmunud ei ole, rääkimata vastavasisulisest monograafiast, mis käsitleks perioodi 1920–1924. Äärmiselt piiratud ulatuses on neil aastail toimunud Eesti vastasel Nõukogude luure- ja mõjutustegevusel peatunud kas teadus-⁴⁴ või populaarteadusliku artikli vormis.⁴⁵ Samuti leidub koguteose „Sõja ja rahu vahel” I köites alapeatükk, kus antakse lühiülevaade Nõukogude luure huvidest Balti riikides kahe maailmasõja vahel, keskendudes küll 1930. aastatele.⁴⁶ Loomulikult ei saa sellises olukorras rääkida ühegi spetsiaalselt Nõukogude sõjaväeluure Eesti Vabariigi suunalisele tegevusele keskendunud uurimustöö olemasolust.

Keskendumine ainuüksi Nõukogude sõjaväeluure Eesti vastasele luureinformatsiooni kogumisele tuleneb allikalise baasi äärmisest piiratusest.

⁴³ Симбирцев, И. Спецслужбы, lk. 247; Фирсов, Ф. Секретные коды, lk. 16.

⁴⁴ Forgas, S. Nõukogude õõnestustegevus iseseisvas Eestis (1918–1940). // Akadeemia. 1993, nr. 6; Medijainen, E. Birgiaadist. Eesti sidemetest ja Roman Birgi rollist Nõukogude vastuluure operatsioonis „Trust” aastail 1922–1927. // Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Tallinn, 1999; Walter, H. Salaluure Eesti Vabariigi sündimise ajal. // Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Tallinn, 1999.

⁴⁵ Erelt, P. Kameeleonist spioon. // Eesti Ekspress. 20.09.2007; Erelt, P. Pronkssõdur – vana tuttav Vene käekiri. // Eesti Ekspress. 17.05.2007; Erelt, P. Verine esmaspäev. // Eesti Ekspress. 25. 11.2004; Medijainen, E. James Bond ja mässukatse Tallinnas 1. detsembril 1924. // Mäss. Detsembrimäss/Aprillimäss. Tallinn, 2008.

⁴⁶ Tannberg, T. Nõukogude Liidu ettevalmistused sõjaks. // Sõja ja rahu vahel. Koguteos. I köide. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn, 2004.

Nõukogude teise eriteenistuse – Ülevenemaaline erakorraline komisjon võitluseks kontrrevolutsiooni ja sabotaažiga (*ВЧК – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем*) ehk lühendatult tšekaa⁴⁷ – koosseisus 20. detsembril 1920 asutatud välisluurega tegeleva Välismaa osakonna (*Иностранный отдел ВЧК*, lühendatult *ИНО ВЧК*) Eesti suunalise luuretegevuse kohta leidub Eesti arhiivides andmeid peamiselt aastate 1924–1940 kohta.⁴⁸ Samal ajal Nõukogude sõjaväeluure Eesti suunalise tegevuse kohta aastatel 1920–1922, täpsemalt selle kohta, kuidas viimane kasutas Eestimaa Kommunistliku Partei struktuuriüksusi ja selle üksikuid liikmeid oma huvides informatsiooni kogumiseks, sisaldub huvitavat teavet endises Parteiarhiivis olevates fondides, eelkõige Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) Venemaa büroo fondis.⁴⁹ Seejuures peab kindlasti rõhutama, et endises Parteiarhiivis leiduv informatsioon on üsna lünklik, mistõttu paratamatult tuleb tervikpildi asemel rahulduda mosaiigikildudega. Võimalik, et Venemaal GRU arhiivis vastava perioodi allikatega tutvumine aitaks esitada hoopis täiuslikumat sissevaadet Nõukogude sõjaväeluure ja eesti bolševike koostööle, kuid vähemalt Eesti ajaloolastele jääb see suure tõenäosusega vaid unistuseks.

Eesti vastu suunatud Nõukogude luure- ja mõjutustegevus leidis teatud määral kajastamist ka kaasaegses eesti ajakirjanduses ning on sellisena samuti osaliselt kasutatav allikana. Peamiseks probleemiks taolise materjali kaasamisel on asjaolu, et paratamatult on parimal juhul tegemist vaid fragmentaarse informatsiooniga ning halvemal juhul kuulujuttudega. Siiski väärivad siinkohal esiletõstmist kaks erandit: 1922. aasta mais ajalehes Waba Maa ilmunud artiklite sari⁵⁰ ja samal aastal ajakirjas Sõdur ilmavalgust näinud Sõjaväeringkonnakohtu sekretäri Arnold Lehe kirjutatud käsitlus.⁵¹ Mõlema artiklisarja koostamisel on ilmselgelt kasutatud Eesti luureteenistuste hangitud informatsiooni. Käesoleva uurimuse seisukohalt on eriti

⁴⁷ Tšekaa asemele loodi 1922. aasta veebruari alguses Siseasjade rahvakomissariaadi juures GPU (Государственное политическое управление – Riiklik poliitvalitsus), mis järgmisel aasta novembris nimetati ümber OGPU-ks (Объединенное государственное политическое управление – Ühendatud riiklik poliitvalitsus).

⁴⁸ KGB välisluure toimikute kollektsioon, ERAF, fond 138SM.

⁴⁹ Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), fond 24.

⁵⁰ Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 18.–19.05 ja 22.–26.05.1922.

⁵¹ Leht, A. Ülevaade Nõukogude Venemaa spionaashi korraldamisest Eestis. // Sõdur. 1922, nr. 16–20.

väärtuslikud ajalehes Waba Maa publitseeritud seitse artiklit, mis keskenduvad just Nõukogude sõjaväeluure Eesti vastasele tegevusele ja eesti enamlaste osalusele selles, olles äärmiselt detailirohked ja nagu nähtub kõrvutamisel 2000. aastatel Venemaal ilmunud Nõukogude sõjaväeluure ajalugu käsitlevate raamatute, aga ka Eestis leiduva arhiivimaterjaliga, üllatavalt täpsed. Seejuures toob Waba Maa koguni ära salajasi Nõukogude sõjaväeluure dokumente.

Venemaal on Nõukogude sõjaväeluure ajalugu leidnud oluliselt vähem käsitlemist kui tšekaa ja selle järglasasutuste välisluurealane tegevus. Võimalik, et taolise olukorra üheks põhjuseks on asjaolu, et sõjaväeluure on hoidnud ka ise avalikkuse ees oluliselt madalamat profiili. Nõukogude sõjaväeluurest kirjutatud tõsiteaduslike raamatute hulk on mõistagi veel väiksem. Siiski on mõtet esile tõsta kahte raamatut – Aleksandr Kolpakidi ja Dmitri Prohhorovi mahukat kaheköitelist monograafiat „GRU impeerium”⁵² ja samuti kahe autori poolt koostatud, peamiselt Nõukogude sõjaväeluure töötajate elulugusid sisaldavat „GRU: juhtumid ja inimesed”.⁵³ Neist viimane paistab võrreldes „GRU impeeriumiga” silma erapooletuma lähenemisega uurimisalusesse teemasse, kajastades oluliselt üksikasjalikumalt Nõukogude sõjaväeluures töötanud personali osas ette tulnud puudusi.

Oma sisu poolest paljuski „GRU impeeriumiga” kattuv, kuid tõsiselt võetava akadeemilise ajalooallikana kindlasti mainimist vääriv on juba nimetatud produktiivse luureajaloolase Aleksandr Kolpakidi koostatud “Venemaa sõjaväeluure entsüklopeedia”.⁵⁴

Historiograafia temaatika lõpetuseks on oluline mainida, et suuremat osa Venemaal viimasel paaril aastakümnel Nõukogude eriteenistuste kohta avaldatud rohkearvulistest raamatutest, sarnaselt Nõukogude ajal ilmavalgust näinutega, saab kasutada üksnes äärmise ettevaatusega, kuna Vene autorite puhul on tihti tegu kas endiste luuretöötajate või koguni raamatute kirjutamise ajal Venemaa luureorganites

⁵² Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. Книга I–II. Москва, 2000.

⁵³ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ: дела и люди. Москва, 2002.

⁵⁴ Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки России. Москва, 2004.

töötanud isikutega, mistõttu sellised teosed võivad kujutada Venemaa eriteenistuste kas siseriiklikke või väljapoole Venemaad suunatud aktiivmeetmeid.⁵⁵

1990. aasta septembris andis tollane KGB esimees Vladimir Krjutškov välja salajase käskkirja, milles rõhutas mõjutamisoperatsioonide ja teiste aktiivmeetmete rolli kui KGB välisluureteenistuse kõige tähtsaimaid funktsioone ja andis korralduse arhiiviteabe laiemaks kasutamiseks, et reklaamida KGB „positiivset” mainet ja jätta hea mulje selle asutuse töö tähtsamatest juhtumitest.⁵⁶ Esimene lääne autor, kellele pakuti arhiiviteavet KGB-le „positiivse” maine loomiseks, oli vabakutseline Briti ajaloolane John Costello, kes kirjutas koostöös SVR-ga paar Suurbritannia mainet kahjustada püüdvat raamatut.⁵⁷ Peagi järgnesid teised samasugused.⁵⁸ Krjutškovi käskkirja vaimus on koostatud ka kuueköiteline 1996–2006 ilmunud SVR ametlik ajalugu, mida ei saa pidada akadeemilise ajalookirjutuse normidele vastavaks, mis siiski ei tähenda, et seal leiduvat teavet tuleks täielikult ignoreerida.⁵⁹

⁵⁵ SVR-i poolt heaks kiidetud Venemaal ilmunud luuretemaatiliste raamatute nimekiri on ära toodud asutuse koduleheküljel internetis (Книги о российской внешней разведке: <http://svr.gov.ru/smi/book-str1.htm> - viimati vaadatud 20.07.2009).

⁵⁶ Andrew, C., Mitrohhin, V. Mitrohhini arhiiv. KGB Euroopas ja mujal läänemaailmas. Tallinn, 2002, lk. 26.

⁵⁷ Costello, J. Ten Days to Destiny: the Secret Story of the Hess Peace Initiative and British Efforts to Strike a Deal with Hitler. New York, 1991; Costello, J; Tsarev, O. Deadly Illusions: the KGB Orlov Dossier Reveals Stalin's Master Spy. London, 1993.

⁵⁸ Näiteks: West, N., Tsarev, O. The Crown Jewels. The British Secrets at the Heart of the KGB Archives. London, 1998. Oleg Tsarjovi näol on tegemist ebaõnnestunud Nõukogude luurajaga, kes viibis Suurbritannias ajakirjaniku kattevarju kasutades, kuid jäi Briti vastuluurele silma ning saadeti 1980. aastate alguses riigist välja. 1990. aastate alguses juhtis Tsarjov SVR-i pressibürood. (Watt, D. C. Book review. Secrets and gossip that the KGB wants you to read: Deadly Illusions – John Costello and Oleg Tsarev. // The Independent. 19.07.1993: <http://www.independent.co.uk/opinion/book-review--secrets-and-gossip-that-the-kgb-wants-you-to-read-deadly-illusions--john-costello-and-oleg-tsarev-century-pounds-1899-1485734.html> – viimati vaadatud 16.05.2009.) Nigel Westiga kahasse kirjutatud raamatu ilmumise ajal oli Tsarjov väidetavalt SVR-i erualampolkovnik, kes veetis aega KGB ajalugu uurides.

⁵⁹ Очерки истории российской внешней разведки. Том 1. От древнейших времен до 1917 года. Москва, 1995; Очерки истории российской внешней разведки. Том 2. 1917–1933 годы. Москва, 1996; Очерки истории российской внешней разведки. Том 3. 1933–1941 годы. Москва, 1997; Очерки истории российской внешней разведки. Том 4. 1941–1945 годы. Москва, 1999; Очерки

Kõigest hoolimata ilmub siiski ka tänasel Venemaal Nõukogude luureteenistuste ajalugu käsitlevaid, olulist taustinformatsiooni sisaldavaid teoseid, mis on vajalikud arhiivis leiduva materjali üldisesse konteksti asetamiseks ning ei paista negatiivselt silma liigse politiseerituse või patriotismiga ja on tänuväärset kasutamist leidnud ka käesoleva magistritöö kirjutamisel.⁶⁰ Eriti väärrib antud kontekstis esiletõstmist Igor Simbirtsevi raamat.⁶¹ Loomulikult ei saa alahinnata ka väljaspool Venemaad ilmunud Nõukogude riigi eriteenistuste kohta käivat kirjandust, kusjuures eriti väärtuslikud on Christopher Andrew koostöös Oleg Gordijevski ja Vassili Mitrohhiniga kirjutatud raamatud.⁶²

истории российской внешней разведки. Том 5. 1945–1965 годы. Москва, 2003; Очерки истории российской внешней разведки. Том 6. 1966–2005 годы. Москва, 2006.

⁶⁰ Näiteks Абрамов, В. Контрразведка. Щит и меч против Абвера и ЦРУ. Москва, 2006: http://chekist.ru/abramov_contrrazvedka.doc - viimati vaadatud 12.12.2009; Дамаскин, И. Вожди и разведка. От Ленина до Путина. Москва, 2008; Дамаскин, И. Сталин и разведка. Москва, 2004; Колпакиди, А., Серяков, М. Щит и меч: руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской Империи, Советского Союза и Российской Федерации. Москва, 2002; Колпакиди, А. Энциклопедия секретных служб России. Москва, 2004; Линдер, И., Чуркин, С. Красная паутина: Тайны разведки Коминтерна. 1919–1943. Москва, 2005; Прохоров, Д. Разведка от Сталина до Путина. Санкт-Петербург, 2004.

⁶¹ Симбирцев, И. Спецслужбы первых лет СССР. 1923–1939: на пути к большому террору. Москва, 2008.

⁶² Andrew, C., Mitrokhin, V. The Sword and Shield. The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB. New York, 1999 (eesti keeles: Andrew, C., Mitrohhin, V. Mitrohhini arhiiv. KGB Euroopas ja mujal läänemailmas. Tallinn, 2002); Andrew, C., Gordievsky, O. KGB: the Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev. London, 1990 (vene keeles: Эндрю, К., Гордиевский, О. КГБ. Разведывательные операции от Ленина до Горбачева. Москва, 1999.)

1. Nõukogude sõjaväeluure süünd ja areng kuni 1920. aastani

1.1. Nõukogude luureteenistuste ideoloogilisest taustast

Kõik Vladimir Uljanov-Lenini otsused, mis ta tegi nii enne bolševike riigipööret kui pärast seda, kuni oma halvast tervislikust seisukorrast tuleneva sunnitud lahkumiseni poliitikast 1923. aasta märtsi alguses, tuginesid ühele põhimõttele. Lenini moraalikriteerium oli lihtne – kas mingi tegu edendab või takistab revolutsiooniüritust. Lenin oli äärmiselt võimujanuline isiksus. Menševikud ehk vähemlased naersid, et on võimatu võistelda mehega, nagu Lenin, kes mõtleb revolutsioonist kaksikümmend neli tundi iga päev.⁶³

Veebruarirevolutsiooni järel 1917. aasta aprillis Venemaale naasnud Leniniga oli vahepeal toimunud dramaatiline muutus. Kui varem ei olnud eriarvamused poliitikas välistanud tema seltskondlikke kontakte samuti emigratsioonis viibivate menševike liidritega ning Lenin oli alati olnud valmis mõnega neist kohvikus tassi kohvi jooma, siis 1917. aastal Venemaale naasnud mehes ei olnud enam südamlikkust, sõbralikkust ega seltsimehelikku huumorimeelt. „Uus” Lenin oli küüniline, salalik ja ebaviisakas, konspiraator igäühe ja kõige vastu, ei usaldanud kedagi, kahtlustas kõiki ning oli täis otsustavust püüelda kõigest väest võimu poole.⁶⁴ Selles mõttes, nagu märgib õigesti Stalini biograaf Simon Sebag Montefiore, sarnanes Lenin rohkem Staliniga kui tole leebe isaliku tegelasega, keda Nõukogude propaganda hiljem inimestele serveeris.⁶⁵

Kuigi Lenin püüdis kogu oma poliitilise karjääri jooksul alati võimu poole ja kirjeldas paljudes töödes, kuidas seda eesmärki saavutada, pühendas ta hoopis vähem tähelepanu sellele, mis pidi võimuhaaramisele järgnema. Võimuletulekule vahetult

⁶³ Figes, O. A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924. London, 1997, lk. 388; Service, R. Lenin. Biograafia. Tallinn, 2002, lk. 381.

⁶⁴ Figes, O. A People's Tragedy, lk. 390; Service, R. Lenin, lk. 366.

⁶⁵ Montefiore, S. Noor Stalin. Tallinn, 2008, lk. 307.

eelnenud perioodil, kui Lenin oli sunnitud ennast varjama Soomes ja ootas sobivat momenti Venemaale naasmiseks,⁶⁶ asus ta lõpuks tegelema just selle küsimusega.⁶⁷ Nii sündis traktaat „Riik ja revolutsioon”.⁶⁸ Kuna see raamat määras paljuski ära NSV Liidu ideoloogia nii sise- kui välispoliitilises plaanis ning seeläbi mõjutas otseselt ka kogu bolševike riigiaparaadi, sealhulgas ka eriteenistuste tegevust, on siinkohal vajalik antud teosel veidi pikemalt peatuda.

Lenin nägi teoses „Riik ja revolutsioon”⁶⁹ olulist abivahendit, midagi käsiraamatu laadset, mille alusel enamlased ja äärmusvasakpoolsed sotsialistid kõikjal maailmas võiksid rajada sotsialistliku riigi. Lenin polemiseeris „Riigis ja revolutsioonis” kõigiga, kes olid kuidagi mõjutanud oma kirjutistega revolutsioonilist liikumist Venemaal, väites, et teised sotsialistlikud parteid, eriti Venemaa menševikud ja esseerid ning Saksamaa Sotsiaaldemokraatlik Partei on reetnud marksismi ja neil puudub sotsialismini jõudmiseks sobiv strateegia.⁷⁰

Lenin märkis „Riigis ja revolutsioonis”, et kommunismi on võimalik jõuda üksnes proletariaadi diktatuuri abil, sest ainult nii saab murda kurnajate-kapitalistide vastupanu. Viimaseid tuleb aga alla suruda ja selleks, et inimsugu palgaorjusest

⁶⁶ 1918. aasta juuli esimestel päevadel Petrogradis toimunud valitsusvastaste streikide ja demonstratsioonide tulemuseks oli Ajutise Valitsuse otsus seni vabalt tegutseda võinud enamlased kui oht Venemaa julgeolekule neutraliseerida, sest muuhulgas oli ilmnenud, et viimased said oma tegevuseks toetust Saksa keisririigilt. Lenin oli sunnitud Petrogradist põgenema ning ta otsustas suunduda Helsingisse, kus peatus mitmes korteris, millest üks kuulus Gustav Rovirole, kes oli küll jätkuvalt Venemaa koosseisus oleva, kuid laialdast autonoomiat omava Soome pealinna valitud politseiülem. Nii tekkis absurdne olukord, kus siseminister pakkus Petrogradis Lenini tabamise eest kahesaja tuhande rubla suurust tasu, samal ajal varjas aga viimane ennast arreteerimise eest siseministrile alluva politseiülema korteris Helsingis. (Service, R. Lenin, lk. 380)

⁶⁷ Õigupoolest oli Lenin asunud antud probleemiga tegelema juba enne Šveitsist lahkumist 1917. aasta kevadel, kuid ajapuudusel oli pärast Venemaale naasmist olnud sunnitud raamatu kirjutamise edasi lükkama. (Service, R. Lenin, lk. 380–381; Карпер д’Анкокс, Э. Ленин. Москва, 2008, lk. 191.)

⁶⁸ Карпер д’Анкокс, Э. Ленин, lk. 191.

⁶⁹ Eesti keeles ilmus “Riik ja revolutsioon” esimest korda 1924. aastal Leningradis 2000-eksemplarises tiraažis Viktor Kingissepa Kominternis töötanud lese Elsa Lell-Kingissepa tõlkes. Nõukogude okupatsiooni ajal anti Eesti NSV-s raamatut “Riik ja revolutsioon” välja mitmel korral. Näiteks 1947. ja 1954. aastal.

⁷⁰ Service, R. Lenin, lk. 383; Карпер д’Анкокс, Э. Ленин, lk. 191–192.

vabastada, nende vastupanu jõuga murda. Lenin tunnistas seejuures, et arusaadavalt ei saa allasurumine toimuda ilma vägivallata, mis omakorda tähendab vabaduse ja demokraatia puudumist. Lenin jätkas tsitaadiga Friedrich Engelsilt, mille kohaselt proletariaadil ei ole riiki vaja vabaduse huvides, vaid oma vastaste mahasurumiseks. Tõeline vabadus pidi saabuma alles kommunistlikus ühiskonnas, mis pidi asendama riiki. Alles siis pidi olema võimalik täielik demokraatia.⁷¹

Lenini võimuhaaramise ja võimul püsimise analüüs tugines Prantsusmaa ajaloolisele analoogiale. Sarnaselt teiste enamlaste juhtidega oli ka Lenin lugenud palju Prantsuse revolutsioonist ja otsis Venemaal toimuvale alati pretsedente Prantsusmaalt. Ta tõi ajaloost välja kaks sündmust – Suure Prantsuse Revolutsiooni ja Pariisi Kommuuni. Lenin tuli järeldusele, et revolutsioonilisel võimul on vaja luua poliitiline repressiivorgan, kuna esimesel juhul praktiseeriti terrorit, teisel sellest aga loobuti, mis tema arvates oli üks Pariisi kommuuni lüüasaamise põhjusi. Lenin imetles Robespierre'i ja jakobiine ning nende jõupingutusi revolutsioonilise režiimi tugevdamiseks, hoolimata sellest, et reaalsuses oli revolutsioon Prantsusmaal jakobiinide juhtimisel ummikusse jooksnud, nagu jooksis järgnevalt ummikusse ka bolševike taktikepi all toimunud revolutsioon Venemaal. Samal ajal püüdis Lenin Prantsuse revolutsiooni imetlemist avalikkuse eest varjata, kartes enamlaste populaarsuse kahanemist.⁷² Oli ju Veebruarirevolutsiooni järgne Venemaa demokraatlik riik, mis võis uhkustada kodanikuõiguste ja -vabadustega, andes silmad ette enamikule selleaegsetest riikidest ning bolševikel oli raske seostada seda oma propagandas endise „rahvaste vanglaga”. Paraku, nagu ajaloos tihti on juhtunud, mindi Venemaal seejuures ühest äärmusest teise ning hoolimata käimasolevast sõjast tolereerisid Veebruarirevolutsiooni järel Nikolai II asemel Venemaa etteotsa saanud Ajutise Valitsuse erinevad koosseisud demokraatia ja vabaduse loosungitest lähtudes korratuse levikut, mis järjest süvenes. See omakorda tõi kaasa keskvõimu renomee järk-järgulise languse kuni täieliku kokkukukkumiseni.

⁷¹ Uljaanow-Leenin, W. Riik ja rewolutsioon. Leningrad, 1924, lk. 79–80.

⁷² Service, R. Lenin, lk. 387, 391–392; Фалиго, Р., Коффер, Р. Всемирная история разведывательных служб. Том 1. 1870–1939. Москва, 1997, lk. 147; Карпер д'Анкосс, Э. Ленин, lk. 192–193.

Pärast enamlaste võimuhaaramist 25. oktoobril 1917 vaevasid Leninit mõistetavalt eelkõige revolutsiooni levimise ja püsijäämisega seotud küsimused. Kuigi Lenin hoidus proletariaadi diktatuurist kirjutades riikliku terrori käsitlemisest, siis, võttes arvesse traktaati „Riik ja revolutsioon”, ei ole ilmselt põhjust imestada asjaolu üle, et repressiivorganite teke Venemaal langeb ajaliselt peaaegu kokku bolševike võimuhaaramisega. 6. detsembril 1917 arutas uus valitsus ehk Rahvakomissaride Nõukogu Lenini eesistumisel enamlaste võimuhaaramiseks loodud Sõja-revolutsioonikomitee valduses olevat informatsiooni, mille kohaselt ähvardas peatselt puhkeda riigiametnike üldstreik, ning otsustas määrata Poola väikeaadli hulgast pärineva bolševiku Feliks Dzeržinski (sünnipäraselt Feliks Dzierżyński) juhtima spetsiaalse komisjoni loomist, mis uuriks võimalusi, kuidas sellist streiki takistada, kasutades kõige energilisemaid vahendeid. Ühtlasi pidi loodav komisjon kindlaks määrama sabotaažiga võitlemise meetodid. Järgmiseks päevaks tuli Dzeržinskil esitada nimekiri sabotaaživastastest meetmetest ja isikutest, kes hakkaksid kuuluma moodustatavasse komisjoni. 7. detsembril kinnitas Rahvakomissaride Nõukogu Dzeržinski-poolsed ettepanekud ja nii loodi Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon Võitluseks Kontrrevolutsiooni ja Sabotaažiga ehk lühidalt tšekaa (*БЧК*). Dekreeti tšekaa loomisest ei avaldatud ja uue organi volitused jäeti sihilikult ähmaseks, kuigi avalikkus sai mõnedest ajakirjanduses ilmunud artiklitest teada, et tšekaa peab ära hoidma ja takistama sabotaaži ning kontrrevolutsioonilisi vandenõusid, kätte saadud süüdlased aga saatma tribunali ette. Leninil ja Dzeržinskil oli võimalik tšekaa funktsioone oma suva järgi avardada, mistõttu tegelikkuses omandas kõnealune asutus pea algusest peale piiramatud õigused uurimiseks ja repressioonideks.⁷³ 27. oktoobril oli II Ülevenemaaline Nõukogude Kongress kaotanud riigis surmanuhtluse, kuid tšekaa käsitles seda otsust oma äranägemise järgi.⁷⁴ Lenin ei nõudnud tšekaalt Nõukogude kongressi kõnealuse otsuse järgimist, kuna pidas seda naiivseks: „Kuidas saab ilma mahalaskmisteta revolutsiooni teha?”⁷⁵

⁷³ Tšekaa sai inimeste arreteerimise õiguse 16. detsembril 1917. (Leggett, G. The Cheka: Lenin's Political Police. Oxford, 1986, lk. 18)

⁷⁴ Leggett, G. The Cheka, lk. 16, 17; Service, R. Lenin, lk. 385, 415, 417; Карпер д'Анкокс, Э. Ленин, lk. 218, 219; Колпакиди, А., Серяков, М. Щит и меч, lk. 314–315, 363.

⁷⁵ Карпер д'Анкокс, Э. Ленин, lk. 219.

Tšekaa oli niisiis oma loomise hetkest alates poliitiline organ, mis lähtus oma tegevuses enamlaste ideoloogiast ning teenis nende huve.⁷⁶

Enamlaste loodud Rahvakomissaride Nõukogu polnud klassikaline valitsuskabinet, seal ei tehtud vahet partei ja valitsuse huvide vahel. Rahvakomissaride Nõukogu koosolekutel arutati partei ja valitsuse asju vaheldumisi, VK(b)P Keskkomitee resolutsioonid viidi ellu, nagu oleksid need olnud Nõukogu dekreedid. Eriti tähelepanuväärne on aga see, et Rahvakomissaride Nõukogu istungitel valitses konspiratiivne atmosfäär, mis polegi ehk imeks pandav, kui arvestada, et enamik bolševike partei liidreid oli veetnud oma täiskasvanuea kas põrandaalusest tegevusest osa võttes või riigivõimu-poolse avastamise korral *Ohranka* eest põgenedes ja neil puudus üldjuhul reaalse töö kogemus era- või riigistruktuurides. Jääb mulje, justkui ei oleks bolševikud olnud psühholoogiliselt valmis läbi tegema transformatsiooni põrandaalusest võitlusorganisatsioonist riiki juhtivaks vastutavaks parteiks.⁷⁷

Hoolimata konkreetsetest sammudest, nagu eespool kirjeldatud tšekaa loomine, jäi enamlaste häälestus pärast võimuhaaramist utoopiliseks. Oktoobris 1917 ei uskunud Lenin ega teised juhtivad bolševikud, et revolutsioonil Venemaal saab olla tulevikku ilma Euroopa töölisklassi panuseta, st. üle-Euroopalise revolutsioonita.⁷⁸ Enamlaste hulgas valitsenud meeleolud võtab hästi kokku välisasjade rahvakomissari Lev Trotski II Ülevenemaalisel Nõukogude kongressil öeldud mõtteavaldus: „Kui Euroopa rahvad ei alusta ülestõusu ja ei purusta imperialismi, purustatakse meid – see on väljaspool kahtlust. Vene revolutsioon toob kaasa kas keeristormi Läänes või kõigi maade kapitalistid lämmatavad meie võitluse.”⁷⁹

⁷⁶ Колпакиди, А., Серяков, М. Щит и меч, lk. 315

⁷⁷ Figes, O. A People's Tragedy, lk. 504–505; Service, R. A History of Modern Russia from Nicholas II to Vladimir Putin. Cambridge, 2003, lk. 70.

⁷⁸ Carr, E. The Bolshevik Revolution 1917–1923. Volume three. London, 1966, lk. 21; Service, R. Lenin, lk. 417

⁷⁹ Carr, E. The Bolshevik Revolution, lk. 29.

26. oktoobril 1917, seega päev pärast enamlaste riigipööret, II Ülevenemaalise Nõukogude kongressi poolt heaks kiidetud enamlaste koostatud „Rahudekreedis”, milles nad esitasid oma arusaama „õiglasest rahust”, pöörduti eelkõige rahvaste, mitte aga sõdivate riikide poole, eitades nii traditsioonilisi rahvusvahelise suhtluse norme ja tavasid. Loomulikult pidasid bolševikud rahvaste all silmas eelkõige sõdivate riikide töölisklassi, kuivõrd dekree di lõpus kutsuti Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaa töölisi aitama oma Vene seltsimehi rahu saavutamisel ning ekspluateeritavate masside vabastamisel igasugusest orjusest ja ekspluateerimisest. Lenini eesmärgiks oli ülemaailmse nõukogude riigi loomine. Iseenesest pärines loosung „Kõigi maade proletaarlased, ühinege” nn. teadusliku sotsialismi isade Karl Marxi ja Friedrich Engelsi 1847.–1848. aastal koostatud „Kommunistliku Partei Manifestist”.⁸⁰ Reaalsuses ühtegi sellenimelist parteid manifesti kirjutamise ajal ei eksisteerinud.⁸¹ Lenin huvitus maailmarevolutsiooni küsimustest alles mõned kuud enne eksiilist tagasipöördumist. Kirjades Šveitsi sotsiaaldemokraatidele kutsus Lenin neid üles kohesele sotsialistlikule revolutsioonile. Taibates samas oma üleskutse ebareaalsust, kirjutas Lenin, et loomulikult ei talu suurriigid sotsialistliku Šveitsi olemasolu ja sotsialistliku revolutsiooni esimesed lasud lämmatataks nende poolt koheselt, kuid samas võiks suurriikide sekkumine väikeriigi siseasjadesse saada proloogiks üle-Euroopalise revolutsiooni puhkemisele.⁸²

1917. aasta 2. novembril avaldasid Lenin ja Rahvusasjade rahvakomissar Jossif Stalin Venemaa Rahvaste Õiguste Deklaratsiooni, millega kaotati kõik rahvuslikud ja etnilised privileegid ja piirangud. Ühtlasi kutsuti selles üles moodustama rahvaste vahel vabatahtlikku ja auväärset liitu. Eelnevalt oli Lenin pakkunud Soomele ja Keskriikide okupeeritud Poolale täielikku iseseisvust.

⁸⁰ Traditsiooniliselt seisavad „Kommunistliku partei manifesti” kaanel nii Marxi kui Engelsi nimi ja kuigi ei saa eitada, et viimase ideed selles „inimkonna ajaloos enimloetud poliitilises brošüüris” ka sisalduvad, kirjutas manifesti lõpliku versiooni Marx üksinda. (Wheen, F. Karl Marx. Tallinn, 2002, lk. 91, 94.

⁸¹ Enamlased hakkasid alates 1918. aasta märtsist oma parteid nimetama Venemaa Kommunistlikuks (bolševike) Parteiks.

⁸² Carr, E. The Bolshevik Revolution, lk. 21–23; Service, R. A History of Modern Russia, lk. 69; Volkogonov, D. The Rise and Fall of the Soviet Empire. Political Leaders from Lenin to Gorbachev. London, 1999, lk. 43–44; Эндрю, К., Гордиевский, О. КГБ, lk. 69; Каррер д’Анкокс, Э. Ленин, lk. 210.

Enamlased astusid kirjeldatud sammud lootuses, et peatselt luuakse nii Soomes kui Poolas nõukogude revolutsiooniline vabariik, mis viib mainitud alade vabatahtliku liitumiseni uue paljurahvuselise nõukogude riigiga, kuhu hakkab kuuluma ka Venemaa ning mis lõpuks katab kogu maailma.⁸³

Peaaegu kohe sai aga selgeks, et kui vabatahtlikku liitu rahvaste vahel silmapiiril ei paistnud, olid bolševikud valmis käituma hoopis resoluutsemalt, kusjuures, nagu järgnevalt näeme, oli enamlaste praktiseeritav võimuhaaramise mudel algusest peale ühesugune. Ukraina eelparlament, rahvuslikke jõude koondav erinevatest poliitilistest ja kultuuri-, aga ka ametiala liitudest koosnev Keskraada kuulutas 1917. aasta 7. novembril välja Ukraina Rahvavabariigi, mis pidi siiski säilitama Venemaaga föderatiivsed sidemed, omades laiaulatuslikku autonoomiat. Keskraada moodustas Ukraina valitsuse ja hakkas likvideerima punakaardi väesalku, mis asusid Ukraina territooriumil. 4. detsembril tunnustas Rahvakomissaride Nõukogu Ukraina Rahvavabariiki, kuid ei tunnustanud seejuures Raadat, mida süüdistas kohapealsete nõukogude mittetunnustamises, ühise Kes kriikide vastase rinde lõhkumises ja Ukrainas asuvate nõukogude vägede laialisaatmises. Veel teatas Rahvakomissaride Nõukogu oma ultimaatumis, et 48 tunni jooksul Raadalt rahuldava vastuse mittesaamist loetakse avalikuks sõjakuulutuseks nõukogude võimu vastu nii Venemaal kui Ukrainas. Järgmisel päeval, 5. detsembril, otsustas Rahvakomissaride Nõukogu saata Vladimir Antonov-Ovsejenko, kes oli olnud enamlaste riigipöörde läbiviimiseks loodud Sõja-revolutsioonikomitee sekretär, Ukrainasse, et viimane organiseeriks seal vastupanu Keskraadale ja selle moodustatud valitsusele. Samaaegselt algas Nõukogude Venemaal sõjaväeüksuste koondamine, et saata need Antonov-Ovsejenko käsutusse. Üleüldise sõjatüdimuse ja distsipliini languse õhkkonnas, mistõttu lakkasid eksisteerimast terved rinded, väikestest väeüksustest rääkimata, ei toimunud see kaugeltki nii libedalt ega ka mahus, nagu enamlased olid lootnud.⁸⁴ Sellest hoolimata õnnestus bolševikel alustada sõjategevust, mille

⁸³ Service, R. A History of Modern Russia, lk. 69; Tarulis, A. Soviet Policy toward the Baltic States 1918–1940. Notre Dame, 1959, lk. 12, 24.

⁸⁴ Just sõjategevuse algus Ukrainas, koos mujal endise Venemaa keisririigi territooriumil enamlaste vastaste väeüksuste moodustumisega, tõstatas bolševike ette vajaduse moodustada lagunenu Vene armee asemele uus, mida saaks mainitud jõudude vastu kasutada. Põhimõtteline otsus Punaarmee

eesmärgiks oli Raada likvideerimine ja võimalikult suure osa Ukraina territooriumi võtmine enda kontrolli alla. Antonov-Ovsejenko vägede käes olevasse Harkivisse kogunenud Ukraina bolševikud moodustasid seal 11. detsembril Ukraina Nõukogude Kesktaitevkomitee ja teatasid kogu võimtäiuse enda kätte võtmisest. 16. detsembril tunnustas Rahvakomissaride Nõukogu Ukraina Nõukogude Kesktaitevkomiteed täieõigusliku valitsusena ja teatas sellele igakülgse toetuse osutamisest. Vastusena enamlastele kuulutas Keskraada 12. jaanuaril 1918 välja Ukraina Rahvavabariigi täieliku iseseisvuse. Sõjaline edu saatis aga bolševikke, kes 26. jaanuaril hõivasid Kiievi. Keskraadal ei jäänud sellises olukorras muud üle, kui pöörduda Keskriikide poole ja paluda abi Nõukogude Venemaa sõjalise agressiooni vastu.⁸⁵

Nõukogude Venemaa käsutuses olevate sõjaliste jõudude hulk oli 1917. aasta lõpus – 1918. aasta alguses küll piisavalt suur, et tegutseda edukalt Ukraina rahvuslaste vastu, kuid samas siiski äärmiselt piiratud. Vene sõjaväe üldise lagunemise tingimustes olid 19. novembril 1917 alanud Nõukogude Venemaa ja Keskriikide vahelised läbirääkimised Brest-Litovskis, mille käigus jõuti 2. detsembril vaherahu allakirjutamiseni. Kõnelused püsiva rahu sõlmimise üle algasid 9. detsembril, aga takerdusid peagi. Enamlaste venitamistaktika sundis Saksamaad tugevdama survet Nõukogude Venemaale. Sellises olukorras ei olnud Keskriikidel midagi Ukraina Rahvavabariigi iseseisvuse tunnustamise vastu, millele järgnes 26. jaanuaril 1918 Brest-Litovski kokkuleppe sõlmimine Keskraadaga, mis muuhulgas määras kindlaks majanduslase koostöö osapoolte vahel. Kuna rahuläbirääkimised bolševikega ei nihkunud paigast, esitas Saksamaa Nõukogude Venemaale 1918. aasta jaanuari lõpus ultimaatumi, milles nõudis Keskriikide dikteeritud rahulepingu kohest allakirjutamist. Nõukogude delegatsioon eesotsas välisasjade rahvakomissar Lev Trotskiga teatas 28. jaanuaril, et Nõukogude Venemaa rahulepingule alla ei kirjuta, aga ei kavatse samal ajal ka sõjategevust pidada ja demobiliseerib oma armee. Seejärel lahkus Nõukogude delegatsioon Brest-Litovskist. Vastuseks alustasid Keskriigid eesotsas Saksamaaga 1918. aasta 18. veebruaril idarindel pealetungi, mille

moodustamisest võeti enamlaste juhtkonna poolt vastu 1917. aasta 19. detsembril. (Carr, E. The Bolshevik Revolution, lk. 71.)

⁸⁵ Большеви́стское руково́дство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. Москва, 1996, lk. 26–29, 30–32, 33; Rosenthal, R. Nõukogude-Poola sõda 1919–1920. Lühike ülevaade. Seminaritöö. Tartu, 2002: <http://web.zone.ee/1917-1923/n-poola.htm> - viimati vaadatud 20.01.2010.

käigus vallutati märtsi alguseks kogu Eesti (Saksa väed olid hõivanud Lääne-Eesti saared juba 1917. aasta septembri lõpus), Läti ja enamik Valgevene territooriumist. Ukrainas naasis Keskraada Saksa vägede kannul Kiievisse 1. märtsil. Kogu Ukraina territooriumi puhastamine enamlaste relvaformeeringutest võttis Keskriikidel aega kuni maini. Järgnev Keskraada „võimuperiood” jäi aga üürikeseks. Keskraada võimetus tagada Ukrainas kord, seada sisse toimiv haldusaparaat ja kinni pidada majanduslikest kokkulepetest Keskriikidega viis 29. aprillil viimaste organiseeritud riigipöördeni, mille tagajärjel tuli võimule hetman Pavel Skoropadski.⁸⁶

Lenin, olles küll mõtlejana utopist, lähtus oma igapäevases tegutsemises lihtsast arusaamast, et eelkõige on vaja poliitiliselt ellu jääda, mis loob aluse soovitud eesmärkide saavutamiseks tulevikus. 1917. aasta võimuvõitluses oli Lenin seetõttu korduvalt oma poliitikat revideerinud ning pärast võimuhaaramist lähtus aksioomist, et „Oktoobrirevolutsiooni” tuleb iga hinna eest kaitsta. Sellise lähenemise taga oli Lenini soov, maksu mis maksab, säilitada enda käes nii ihaldatud ja nauditud võim. Seejuures oli Lenini jaoks vähegi pikemas perspektiivis täiesti välistatud bolševike võimutäiuse nõrgestamine ükskõik milliste kompromisside läbi, nagu ta Asutava Kogu laialiajamise (jaanuar 1918) ja vasakesseeridega koalitsioonivalitsusest loobumisega (suvi 1918) peagi näitas. Lenin ei kavatsenud mingil juhul, hoolimata enamlaste ees seisvatest tõsistest raskustest ja üüratutest probleemidest, võimust loobuda.⁸⁷

Kuna „Rahudekreet” ei olnud Euroopa proletariaati motiveerinud „sundima” oma riikide valitsusi rahu poole püüdlema, tuli enamlastel, kes seisis silmitsi Keskriikide pealetungiga Idarindel, loobuda Euroopas (eelkõige Saksamaal ja Austria-Ungaris) revolutsiooni puhkemise ära ootamise taktikast ja asuda uuesti läbirääkimiste laua taha. Lenin oli seisukohal, et Saksamaa nõudmised tuleb kohe vastu võtta, kuna muidu võivad need veelgi rängemaks muutuda. Lenini arvates tuli „sotsialistlikku isamaad” iga hinna eest kaitsta, kuna see pidi olema ka maailmarevolutsiooni huvides. 18. veebruaril, pärast uudise saamist, et Saksa väed

⁸⁶ Carr, E. The Bolshevik Revolution, lk. 36–37, 39, 41, 42, 48–49; Rosenthal, R. Nõukogude-Poola sõda; Большеви́стское руководство, lk. 36.

⁸⁷ Service, R. Lenin, lk. 418; Карпер д’Анко́сс, Э. Ленин, lk. 217.

liiguvad edasi ja on hõivanud Dvinski, õnnestus Leninil saada oma seisukohale bolševike Keskkomitee toetus, misjärel selle kiitis heaks Rahvakomissaride Nõukogu. Lisaks bolševikele hääletas vastava otsuse poolt ka neli seitsmest Rahvakomissaride Nõukokku kuuluvast vasakesseerist.⁸⁸

3. märtsil kirjutas Nõukogude Venemaa Brest-Litovskis alla rahulepingule Keskriikidega. 6.–8. märtsini toimus Petrogradis VK(b)P VII kongress. Pärast pikki debatte hääletas enamus delegaate rahulepingu kinnitamise poolt. Kongressi ettevalmistamise ajal kasutas Lenin oma korduvalt läbi proovitud taktikat, teatades, et tema jaoks vastuvõetamatu otsuse korral Keskriikidega rahu sõlmimise küsimuses astub ta Keskkomiteest ja Rahvakomissaride Nõukogust tagasi ja alustab parteisest eraldi rahu sõlmimise kampaaniat.⁸⁹

Brest-Litovski rahuleping oli esimene Nõukogude Venemaa osalusel sõlmitud rahvusvaheline kokkulepe, aga mitte see ei muuda ajalooliselt distantsilt hinnatuna kõnealust dokumenti oluliseks. Rahuleping paljastas enamlaste taktika ja ideoloogilise lähenemise, mida nad hiljem rahvusvahelisi kokkuleppeid sõlmides ja teiste riikidega suheldes ikka ja jälle kasutasid. Nimelt volitas 1918. aasta märtsis kogunenud partei VII kongress kõrvuti Brest-Litovski rahulepingu heakskiitmisega Keskkomiteed katkestama kõik sõlmitud rahulepingud kodanlike riikidega ja kuulutama neile sõja sobiva momendi saabudes. Seda kongressi resolutsiooni „Sõjast ja rahust” hoiti mõistagi saladuses ning ajakirjanduses avaldati üksnes lühike teadaanne Brest-Litovski rahulepingu ratifitseerimise toetamisest. Bolševikud said nüüd hingetõmbeaega, mida Lenin lootis kasutada oma võimu kindlustamiseks ning Euroopas loodetavasti puhkeva revolutsioonilise plahvatuse äraootamiseks. Nii oli sündinud bolševistlik välispoliitika, mille eesmärgiks oli üheaegselt edendada maailmarevolutsiooni ja kaitsta Nõukogude Venemaa riiklikku julgeolekut: maailmarevolutsioon oli enamlaste silmis ainus tõeline Nõukogude Venemaa riikliku julgeoleku garantii, samas kui Nõukogudemaa riiklik julgeolek oli eelduseks edukale maailmarevolutsiooni toetamisele. Maailmarevolutsiooni edendamine ja riikliku

⁸⁸ Carr, E. The Bolshevik Revolution, lk. 42, 45–46, 47–48, 50; Service, R. Lenin, lk. 434.

⁸⁹ Service, R. Lenin, lk. 435, 437, 439; Карпер д'Анкокс, Э. Ленин, lk. 247.

julgeoleku tagamine olid seega vaid ühe püsiva ja integreeritud välispoliitika erinevad instrumendid ning mingisugusest dualismist rääkida oleks ekslik.⁹⁰

Paraku ei suutnud kaasaegsed toimunud õigesti lahti mõtestada ega teha sellest vajalikke järeldusi. Vähemalt kuni II maailmasõja lõpuni ei mõistatud või mõningatel juhtudel ehk ei soovitudki Läänemaailmas mõista Nõukogude Liidu välispoliitika tõelist olemust, selle alusprintsiipide adekvaatsest analüüsist rääkimata.

Ülejäänud maailma oleks pidanud alarmeerima ka partei VII kongressil toimunud arutelu. Brest-Litovski rahulepingu teine punkt nägi ette, et mõlemad lepingu osapooled hoiduvad igasugusest teise osapoole valitsuse, riigi või sõjaväeliste institutsioonide vastasest agitatsioonist ja propagandast. Kongressil üles astunud Keskkomitee sekretär Jakov Sverdlov selgitas delegaatidele, et mitte mingisugusest lahtiütlemisest partei revolutsioonilistest eesmärkidest ei saa juttugi olla: „Muidugi tähendab see (rahulepingu teine artikkel – M. T.), et Vene valitsus, Rahvakomissaride Nõukogu, hoidub propagandast, kuid see ei oma tähtsust, sest partei teeb seda, mida Rahvakomissaride Nõukogu kohustus mitte tegema.”⁹¹ Niisiis, oma eksisteerimise algusest peale ei kavatsenud Nõukogude riik mittekommunistlike riikidega sõlmitud lepinguid endale siduvaks pidada ega näinud nende rikkumises mitte mingisugust moraalset väärtegu, hoopis vastupidi. Enamlaste käsitlemise järgi oli kapitalistik maailm alatu ja selle suhtes tuli käituda sama moodi.

Seega ei kavatsenud bolševikud, hoolimata Venemaa ees seisvatest tohututest probleemidest ja silme ees terendavast kodusõjast, jääda käed rüpes ootama sotsialistliku revolutsiooni puhkemist Euroopas, vaid olid algusest peale valmis sellele hoogsalt kaasa aitama, kuigi esialgu ületas ressursside piiratus kordades nende tegutsemissoovi. 21. aprillil 1918 (poolteist kuud pärast Brest-Litovski rahulepingu sõlmimist) Moskvast peetud programmilises kõnes ütles 1918. aasta märtsis

⁹⁰ Carr, E. The Bolshevik Revolution, lk. 67, 68; Карпер д'Анкокс, Э. Ленин, lk. 227; Линдер, И., Чуркин, С. Красная паутина, lk. 37; Дополнение к резолюции о войне и мире // Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том второй 1917–1922. Москва, 1983, lk. 27.

⁹¹ Карпер д'Анкокс, Э. Ленин, lk. 247.

välisasjade rahvakomissari ametikoha sõjaasjade rahvakomissari⁹² ametikoha vastu vahetanud Lev Trotski: „Jah, me suundume rahu poole, aga läbi tööliste massi relvastatud võitluse rõhujate vastu, ekspluateerijate vastu, kõigi maade imperialistide vastu.”⁹³ Trotski ei loopinud ainult sõnu. Juba eelmise aasta lõpus 13. detsembril 1917 oli *Pravdas* ilmunud Lenini ja Trotski allkirju kandev Rahvakomissaride Nõukogu dekreet, millega Nõukogude valitsus eraldas Välisasjade rahvakomissariaadi esindajatele piiri taga 2 miljonit rubla revolutsioonilise liikumise toetamiseks. Mõni nädal pärast enamlaste riigipööret loodi Välisasjade rahvakomissariaadi koosseisu rahvusvahelise propaganda osakond, mida juhtis Karl Radek ning mille peamiseks ülesandeks oli välja anda saksakeelset ajalehte *Die Fackel (Tõrvik)*, mis oli mõeldud levitamiseks Saksa ja Austria sõjavangide hulgas. 19. detsembril viidi Radeki juhitud propaganda osakond Välisasjade rahvakomissariaadi alluvusest Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee koosseisu ning ühtlasi muudeti *Die Fackel Völkerfriede*’ks (*Rahvaste rahu*). Sarnaseid väljaandeid asuti trükkima ka ungari, rumeenia, serbia, tšehhi, türki ja inglise keeles. Samal ajal organiseerisid enamlased agitaatorite saatmist sõjavangilaagritesse. Bolševikud õpetasid välja 10 000 Saksa ja Austria sõjavangi revolutsioonilise töö läbiviimiseks kaasmaalaste hulgas. 22. detsembril 1917 ilmus *Pravdas* „Venemaa sõjavangide sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni” üleskutse Austria-Ungari proletariaadile. Mais 1918 loodi VK(b)P keskkomitee juurde VK(b)P välismaiste sektsioonide juhtorganiks Välismaiste Gruppide Keskföderatsioon, mille esimeseks esimeheks sai Ungari kommunist Bela Kun. Nimetatud organi ülesandeks oli kommunistlikult meelestatud välismaalaste koondamine VK(b)P teenistusse.⁹⁴

Huvitav on märkida, et eelkõige just revolutsiooni edendamise, mitte aga riikidevaheliste suhete arendamisega olid ametis ka Nõukogude Venemaa esimesed välisesindajad. Tõsi, riikidevaheliste suhete arendamise aspekt jäi Nõukogude diplomaatidel tahaplaanile hiljemgi. Olles kirjutanud Keskriikidega alla Brest-Litovski rahulepingule, oli loogiline alustada normaalset diplomaatilist suhtlemist. 1918. aasta aprillis nimetati esimeseks Nõukogude Venemaa diplomaatiliseks

⁹² Alates aprillist 1918 oli Trotski samaaegselt ka mereasjade rahvakomissar.

⁹³ Фалиго, Р., Коффер, Р. Всемирная история разведывательных служб. Том 1, lk. 156.

⁹⁴ Carr, E. The Bolshevik Revolution, lk. 29–30, 31; Каррер д’Анкокс, Э. Ленин, lk. 247; Линдер, И., Чуркин, С. Красная паутина, lk. 28.

esindajaks Berliinis hilisem Eesti ja Nõukogude Venemaa vaheliste rahuläbirääkimiste delegatsiooni juht Adolf Joffe, kelle residents oli diplomaatilise esinduse asemel küll pigem revolutsioonilise liikumise keskus. Joffe tegeles aktiivselt vasakäärmuslikult meelestatud jõudude tegevuse koordineerimise ja rahalise abistamisega.⁹⁵ Mai lõpus jõudis Šveitsi enamlaste esindaja – Läti päritolu Jan Berzin (tegelikult Jānis Bērziņš-Ziemelis), kelle ametlikuks ülesandeks oli kontakti loomine Šveitsi valitsusega ja diplomaatiliste suhete sõlmimine Šveitsi ja Nõukogude Venemaa vahel. Mitteametikult oli Berzini eesmärgiks taastada enamlaste vanad kontaktid ja võimalusel luua ka uusi kontakte Euroopa vasakäärmuslastega. Aasta pärast Lenini surma, 1925. a. jaanuaris tunnistas Berzin nõukogude ajakirjanduse vahendusel, et vahetult tema ärasõidule eelnenud vestluses Vladimir Iljitšiga märkis viimane, et puhtalt diplomaatilist tööd saab Berzinil olema vähe. Selle asemel osutas Lenin suurt tähelepanu tegevusele informatsiooni sfääris ja leidis, et Šveits on just see koht, kus antud valdkonnas saab Euroopa riikidest kõige vabamalt tegutseda. „Tuleb töötada nii, et keegi ei saaks süüdistada propagandas”, olid Lenini õpetussõnad Berzinile viimase mälestuste järgi.⁹⁶

Kõrvuti kolmanda Kommunistliku Internatsionaali ehk Kominterniga, mis loodi 1919. aasta märtsi alguses vastukaaluks sotsiaaldemokraatlikule Teisele Internatsionaalile, kujunesid olulisteks revolutsiooni eksportijateks Euroopasse Nõukogude eriteenistused, tšekaa Välismaa osakond ja sõjaväeluure, mis olid Kominterniga ülitihedalt läbi põimunud.

⁹⁵ Peaaegu igal õhtul kogunesid Saksa vasakäärmuslased Nõukogude saatkonda Unter den Linden'il konsulteerimaks Joffega edasise tegevuse üksikasju. Joffe ostis Saksa erinevate ametiasutuste töötajate käest salajast informatsiooni, mille ta edastas vasakäärmuslastele oma valitsusevastastes kõnedes ja ajalehe artiklites kasutamiseks. Samuti ostis ta vasakäärmuslastele relvi ja finantseeris Saksamaa keisririigi vastaste propagandatrükiste väljaandmist. Kõigeks selleks kulutas Joffe ta enda tunnistuse kohaselt veidi üle 10 miljoni rubla. (Carr, E. The Bolshevik Revolution, lk. 86–87.)

⁹⁶ Carr, E. The Bolshevik Revolution, lk. 86; Карпер д'Анкокс, Э. Ленин, lk. 247; Линдер, И., Чуркин, С. Красная паутина, lk. 29; Соколов, В. О жизни и дипломатической работе Я. А. Берзина (Берзиньш) // Архивы раскрывают тайны...: Международные вопросы: события и люди. Москва, 1991, lk. 263–265.

1.2. Luureteenistused Venemaal enne enamlaste riigipööret

Ehkki luuramise ja vastuluuramisega on tegeldud iidsetest aegadest, ulatub alaliste luureteenistuste ajalugu tagasi kõigest 19. sajandisse. Vajaduse alaliste luureteenistuste järgi tõi sõjandustehnoloogia areng ja selle mõju sõjaväe käsuliinidele. Armeede relvastus täiustus järjest uute ja efektiivsemate relvadega. 19. sajandil lisandus raudtee ja telegraafi kasutamine sõjanduses. Sõjategevuses osalesid järjest suuremad armeed ja sõdu peeti senisest oluliselt suurematel maa-aladel, mis kõik kokku pakkus rohkem võimalusi üllatusmomendi kasutamiseks ja võidu saavutamiseks tänu üksuste kiirele liigutamisele ja koondamisele ühte või teise sõjategevuse piirkonda. Senised käsuliinid oli tarvis ümber kujundada, et nad vastaksid uuele olukorrale. Lahendus leiti alaliste armee ja hiljem ka laevastiku staapide loomise näol, mille ülesandeks oli mobilisatsiooni korraldamine ja sõjategevuse planeerimine. Maailma esimene kindralstaap loodi Preisimaal 1814. aastal ja see kujunes eeskujuks teistele riikidele. Oma töös said tekkinud kindralstaabid toetuda informatsioonile enda, aga loomulikult ka potentsiaalsete vastaste sõjajõudude, topograafia, raudtee ja muu teedevõrgu ning teiste sõjategevuses oluliste faktorite kohta. Seega vajasis kindralstaabid regulaarselt informatsiooni, süstematiseeritud teavet ja efektiivseid sidepidamisvahendeid. Nii tekkisid 19. sajandi jooksul aegamööda riikide armee kindralstaapide juurde nn. statistilised bürood, mis muutusid mõne aja pärast luuretegevust korraldavateks asutusteks.⁹⁷

Venemaal tekkis alaline luuret korraldav keskasutus 19. sajandi teisel poolel, pärast kaotust Krimmi sõjas (1853–1856), mis tõi esile piiritaguse sõjalise, sõjalis-poliitilise ja sõjalis-tehnilise informatsiooni kogumise ebajärjekindluse ja puudulikkuse. Krimmi sõda näitas kogu Venemaa majanduslikku ja sõjalist mahajäämust teistest suurriikidest. Reformid olid möödapääsmatud ja sellest sai aru ka 1855. aastal riigi etteotsa tõusnud uus keiser Aleksander II. 1860.–1870. aastatel viidi Venemaal majanduslike, sotsiaalsete ja poliitiliste reformide ühe osana ellu sõjaväereform tollase sõjaministri Dmitri Miljutini juhtimisel, mille käigus tekkis esimest korda Venemaa ajaloos luuret juhtiv keskasutus. 1863. aastal loodi esialgu kaheaastaseks prooviperioodiks sõjaväe keskse juhtorganina Sõjaministeeriumi

⁹⁷ Herman, M. Intelligence power in peace and war. Cambridge, 1999, lk. 16.

koosseisus tegutsev Kindralstaabi Peavalitsus. Selle struktuuris olid algusest peale ette nähtud spetsiaalsed organid luuretegevuse keskseks juhtimiseks: Kindralstaabi Peavalitsuse 2. ehk Aasia osakond tegeles antud maailmajaoga ning 3. ehk Sõjalis-uurimisosakond juhtis Venemaa luuretegevust Euroopa suunal. Kahe aasta möödudes tunnistati eksperiment õnnestunuks ja hoolimata aja jooksul aset leidnud ümberkorraldustest säilis 1863. aastal loodud süsteem oma põhisisis kuni 19. sajandi lõpuni.⁹⁸

Seoses pingete kasvamisega Kaug-Idas loodi 1900. aasta juulis Peastaabi⁹⁹ Kindralkortermeistri osa. Viimase koosseisus asutati muu hulgas Statistiline osakond, mille ülesandeks oli tundma õppida Kaug-Ida riike Hiinat, Jaapanit ja Koread. Statistiline osakond võttis seega üle senise Aasia osakonna luureülesanded. 1900. aasta detsembris toimusid taas ümberkorraldused. Kindralkortermeistri osa alluvusse läks nüüdsest ka Euroopa-suunaline luuretegevus, kuid seda ei liidetud siiski Statistilise osakonnaga, vaid jäeti eraldiseisvaks. Oluliseks versta-postiks Venemaa luureajaloos sai 1903. aasta 11. aprill, mil avaldati Peastaabi uus kinnitatud koosseis. Venemaa luuretegevuse juhtimisega hakkas tegelema Peastaabi Teise kindralkortermeistri valitsuse 1. (sõjalis-statistilise) osakonna 7. (välisriikide sõjalise statistika) jaoskond. Antud jaoskonnale anti üle ka senise kindralkortermeistri Statistilise osakonna luureülesanded, mille tulemusena esimest korda Venemaa ajaloos koondus kogu luuretegevuse kureerimine ühe struktuuriüksuse alluvusse. Samas ei tegelnud 7. jaoskond ega ükski teine Peastaabi allasutus 1860.–1870. aastate sõjaväereformi käigus loodud sõjaväeringkondade staapide luuretegevuse juhtimisega. Samuti ei eksisteerinud jätkuvalt eraldiseisvaid struktuuriüksusi luureinfo kogumiseks ja töötlemiseks, vaid mõlemad funktsioonid lasusid 7. jaoskonnal. Vastavalt Peastaabi kinnitatud koosseisule oli 7. jaoskonnas ette nähtud 17 ametikohta: jaoskonna ülem, kaheksa lauaülemat ja kaheksa lauaülema abi.¹⁰⁰

⁹⁸ Алексеев, М. Военная разведка России I, lk. 51–53, 60, 81; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 12.

⁹⁹ Kindralstaabi Peavalitsus oli 1865. aastal ümber nimetatud Peastaabiks (Алексеев, М. Военная разведка России I, lk. 65.)

¹⁰⁰ Алексеев, М. Военная разведка России I, lk. 84–86.

Kesksel kohal piiritaguse informatsiooni kogumisel olid sõja- ja mereväe agendid ehk tänases mõistes sõjaväeatašeed. Et nad esindasid ametlikult Vene armeed ja laevastikku, siis oli nende positsioon asukohariigis igati legaalne. Sarnaselt tänapäevasele praktikale võidi ka 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses üks ja seesama sõja- või mereväe esindaja nimetada oma kodumaad esindama korraga rohkem kui ühte riiki. Märkimisväärse osa teabest hankisid sõja- ja mereväe agendid vabalt kättesaadavatest ehk avalikest allikatest (ajakirjandus, publitseeritud ametlikud aruanded ja statistilised kogumikud), samuti isiklikest tähelepanekutest ja ametliku ning mitteametliku suhtluse käigus. Võimaluse avanedes koguti ka salastatud teavet. Salajase informatsiooniga varustasid Venemaad isikud, keda tollase luureterminoloogia järgi nimetati mitteavalikeks agentideks ja kelle all peeti esmajärjekorras silmas välisriikide alamaid, kes olid värvatud sõjaväeluure salajasteks kaastöölisteks. Alates 1870. aastatest hakkas Venemaa kasutama alalisi mitteavalikke sõja- ja mereväe agente. Tegemist oli Vene armee ohvitseridega, kes Venemaa diplomaatiliste esinduste kattevarjus tegelesid luureandmete kogumisega oma asukohamaa kohta. Sama praktikat Euroopa suunalises luuretegevuses rakendati 1892. aastast. Nii avalikel kui ka mitteavalikel Venemaa sõja- ja mereväe agentidel ei olnud 19. sajandi lõpus – 20. sajandi alguses spetsiaalset luurealast väljaõpet, rääkimata koolitusest, kuidas agentuurluuret organiseerida, mistõttu kogu nende vastav tegevus oli korraldatud lähtuvalt konkreetse agendi (tänases mõistes luureresidendi) isiklikust arusaamast, millisenä peaks luuretegevus välja nägema. Kahtlemata avaldas see oma mõju Venemaa luure efektiivsusele, mida ei saanud 20. sajandi alguses kuigi heaks lugeda ning mis andiski valusalt tunda Vene-Jaapani sõjas (1904–1905).¹⁰¹

Kuni 1903. aastani ei eksisteerinud Venemaal spetsiaalset vastuluurega tegelevat ametiasutust. Selle ajani pööras vastuluurele osalist tähelepanu Siseministeeriumi Politseidepartemang koos oma allasutuste Kaitsejaoskondadega (*Охранное отделение* – nn. *Ohranka*), kuid seda vaid muude ülesannete kõrvalt. 1903. aasta alguses kinnitas keiser Nikolai II sõjaminister Aleksei Kuropatkini ettepanekul spetsiaalse vastuluurega tegeleva organi loomise Peastaabi koosseisus, kuid tööle hakkas konspiratiivsetel kaalutlustel ametlikult fikseerimata jäetud

¹⁰¹ Samas, 86–87, 89, 90–91, 95. Venemaa luure ebaefektiivsuse ja üldise taseme kohta 19. sajandi lõpus – 20. sajandi alguses vt. lähemalt Алексеев, М. Военная разведка России I, lk. 91–95.

jaoskond alles juuni lõpus. Jaoskonna töötajate hulk jäi äärmiselt väikesearvuliseks, mistõttu märkimisväärseid töötulemusi ei olnud. Lisaks Peastaabile hakkasid vastuluurega tegelema ka sõjaväeringkondade staapide luureosakonnad ja Mereväe Peastaap. Paralleelselt jäi vastuluurega tegelema ka Politseidepartemang.¹⁰²

Äsja mainitud Politseidepartemang huvitab meid aga hoopis põhjusel, et viimase koosseisus tegutses alates 1883. aastast välisagentuur. See ei tähenda, et Politseidepartemangu või selle eellasstruktuuride palgal ei oleks varem olnud piiritaguseid agente, aga nüüd otsustati, et olemasolevad informaatoreid tuleb organiseerida ühtseks struktuuriks, ülesandega imbuda igasse Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas tegutsevasse vene emigrantlikku rühmitusse. Eesmärgiks võeti arendada poliitemigrantide vastu sedavõrd agressiivset tegevust, kui nende asukohamaa ametivõimud seda vähegi lubavad, piirdudes mitte ainult emigrantide jälgimisega, vaid takistades nende relvasaadetiste ja trükiste jõudmist Venemaale ning samal ajal mõjutades Euroopa avalikku arvamust Venemaa võimudele kasulikus suunas. Just sel ajal said alguse regulaarsed Vene eriteenistuste piiritagused mõjutamisoperatsioonid (ajakirjanike äraostmine, (des)informatsiooni kampaaniad jne.), mille eesmärgiks oli avaldada survet kohalikele valitsustele ja kujundada erinevate Euroopa riikide avalik arvamus Venemaale kahjulikena tunduvate emigrantide vastaseks. Pärast võimuhaaramist võtsid enamlased keiserliku Venemaa poolt kasutatud aktiivmeetmete rakendamise praktika varmselt üle, hoolimata *Ohranka* tegevuse moraalsest hukkamõistmisest sõnades.¹⁰³

Lisaks Politseidepartemangu piiritagusele tegevusele vene emigrantlike ringkondade jälgimisel oli selle kanda veel üks oluline roll Venemaa välisluures. Politseidepartemang tegeles nimelt informatsiooni kogumisega nii korrespondentsi

¹⁰² Абрамов, В. Контрразведка; Алексеев, М. Военная разведка России I, lk. 103, 105, 107–108; Васильев, И., Зданович, А. Военной контрразведке быть! // Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Том 4. Москва, 2008, lk. 12–13, 16; Рябиков, П. В Главном Управлении Генерального Штаба после революции. Воспоминание Начальника Разведывательно-оперативного отдела // Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 546.

¹⁰³ Ruud, C., Stepanov, S. Fontanka 16. Tsaaride salapolitsei. Tallinn, 2005, lk. 130, 158; Перегудова, З. Политический сыск России (1880–1917 гг.). Москва, 2000, lk. 141–142; Эндрю, К., Гордиевский, О. КГБ, lk. 28–29.

dešifreerimise kui ka lihtlabase kirjade avamise ehk perlustreerimise läbi. Seejuures jälgiti nii maksva korra poliitiliste vastaste Venemaa-sisest kui ka selle piiridest välja ulatuvat kirjavahetust, kuid ka Peterburis asuvate välissaatkondade emamaa valitsusasutustega toimuvat infovahetust. Mitteametlikult nn. mustadeks kabinettideks (*cabinets noirs*) ristitud vastavad ruumid asusid pealinnas Peterburis, Moskvas, Kiievis, Varssavis, Harkovis, Odessas, Riias, Vilnos (tänapäeval Vilnius) Tomskis ja Tiflisis (tänapäeval Tbilisi). Lühiajaliselt ka Kaasanis ja Nižni Novgorodis. Peterburi peapostkontorisse määratud vanemtsensori ülesanne oli hoida silm peal üleriigilisel perlustreerimistegevusel. Kõik perlustreerimispunktide avastatud kodeeritud kirjad saadeti edasi Politseidepartemangu Sankt Peterburgis aadressil Fontanka 16. Avatud kirjade arv kasvas aasta-aastalt. Kõik tehtud koopiad saadeti perlustreerimispunktidest edasi Politseidepartemangu.¹⁰⁴

Lisaks Politseidepartemangule tegeles kirjade avamisega ka välistsensuuri komitee. Samuti oli Venemaa välisministeeriumis olemas oma must kabinet, millega Politseidepartemang ka koostööd tegi, kuid just viimase kanda oli juhtiv roll ülalkirjeldatud viisil informatsiooni hankimisel. Kui seoses erikullerite kasutusele võtuga oli alates 19. sajandi algusest diplomaatiliste saatetiste edastamine läbi tavaposti järjest vähenenud, siis telegraafi leiutamine ja laialdane kasutuselevõtt 19. sajandi teisel poolel ühelt poolt kiirendas märgatavalt igasuguse, sh. diplomaatilise informatsiooni edastamist, kuid lõi samas ka paremad võimalused selle „vahelt võtmiseks”. On teada, et vähemalt periooditi suutsid Venemaa ametivõimud lugeda kõigi suurriikide diplomaatilisi teateid. Kui muus osas tuleb 20. sajandi alguse Vene (sõjaväe)luuret lugeda mitte alati ülesannete kõrgusel seisvaks, siis võõrriikide diplomaatilise posti jälgimisel ja dešifreerimisel oldi vaieldamatult maailma parimad. Siinkohal on huvitav märkida, et kuni Esimese maailmasõjani puudusid sarnased dešifreerimisega tegelevad eriosakonnad nii Suurbritannial, Saksamaal kui ka Ameerika Ühendriikidel. Austria-Ungaris tegeleti küll infovahetuse kinnipüüdmise ja dešifreerimisega, keskendudes siiski peaaesjalikult sõjanduslikule teabele. 20. sajandi alguses oli ainult Prantsusmaal Venemaaga võrreldaval tasemel toimivat välisriikide diplomaatilise teabe dešifreerimise võimekust. 1905. aasta suvel toimus Venemaa ja

¹⁰⁴ Ruud, C., Stepanov, S. Fontanka, lk. 120, 121, 124–125; Эндрю, К., Гордиевский, О. КГБ, lk. 30–31.

Prantsusmaa vahel lühiajaliselt ka välisriikide dešifreeritud diplomaatilise teabe vahetus, mis aga arusaamatuse tõttu Prantsusmaa erinevate ametkondade vahel¹⁰⁵ peagi katkes.¹⁰⁶

Välisluurega tegeles ka Venemaa välisministeerium, mille eelarves oli vastavaks tegevuseks ette nähtud eraldi kulurida. Agentuurluure korraldamine ei kuulunud aga üldjuhul Vene diplomaatide töökohustuste hulka, vaid nad tegelesid sellega „vastavalt oma äranägemisele”, mis tähendas, et reaalsuses enamik diplomaate antud valdkonnas aktiivsust üles ei näidanud. Probleemiks oli ka luureasjanduses pädeva kaadri nappus. Välisministeeriumi väikesearvuline agentuurvõrgustik koosnes peamiselt Venemaa suhtes sümpaatiat tundvatest isikutest. Vähesemal määral tegelesid välisluurega rahandus-, kaubandus- ja tööstusministeerium, kellel oli sarnaselt välisministeeriumile olemas oma informaatorite võrgustik, kuid nende asutuste poolne andmete kogumine oli enamasti seotud kitsalt finants-, kaubandus- või majandusküsimustega. Peamiselt tegeldi sellekohase avaliku ja salajase spetsiaalkirjanduse kogumisega, mida kureerisid antud ministeeriumide esindajad, kes asusid Venemaa saatkondade juures välismaal. Enda jaoks huvipakkuvat informatsiooni kogus piiri taga oma vaimulike esinduste kaudu ka Püha Sinod. Hoopis olulisem on aga fakt, et sarnaselt Politseidepartemangule tegeles ka rahandusministeerium aktiivmeetmete läbiviimisega. Rahandusministeeriumi palgal oli terve armee välismaiseid ajakirjanikke, kelle ülesandeks oli aidata kaasa välisinvesteeringute meelitamisele Venemaale, ilma milleta ei oleks olnud võimalik riigi kiire majandusareng 20. sajandi alguses. Kuni Esimese maailmasõjani peeti sellist välismaise pressit „sõbralikku subsideerimist” Euroopas üldiselt normaalseks nähtuseks. Kuna Prantsusmaalt pärines kõige rohkem investeeringuid Venemaa majandusse, siis oli igati loogiline, et Venemaa rahandusministeerium keskendus oma

¹⁰⁵ Prantsusmaa välisministeerium ei olnud informeeritud, et peaministri käsul oli riigi salapolitsei *Sûreté* Venemaale edastanud välisministeeriumi “musta kabineti” poolt kinni püütud ja dešifreeritud Jaapani diplomaatilise kirjavahetuse (parajasti käis Vene-Jaapani sõda). Seetõttu arvati Prantsusmaa välisministeeriumis, et toimunud on tõsine informatsiooni leke ning lõpetati igasugune koostöö *Sûreté*’ga, mis jätkus alles kuue aasta pärast. (Эндрю, К., Гордиевский, О. КГБ, lk. 34.)

¹⁰⁶ Andrew, C. Introduction: Intelligence and International Relations 1900–1945 // Intelligence and International Relations 1900–1945. Exeter, 1987, lk. 2; Ruud, C.; Stepanov, S. Fontanka, lk. 122; Эндрю, К., Гордиевский, О. КГБ, lk. 31–32, 33–34.

tegevuses eelkõige Prantsuse ajakirjandusele. Rahandusministeeriumi esindaja Pariisis Artur Raffalovitš „ostis ära” kõik suuremad ajalehed, v.a. sotsialistliku *l'Humanité*. Summad, mis ajakirjanikele maksti, võisid olla üsna suured, sõltudes rahvusvahelisest ja Venemaa siseriiklikust olukorrast. Näiteks 1905. aasta märtsis, kui Venemaal toimusid rahutused, millele lisandus ebaedukas sõda Jaapaniga, tuli Raffalovitšil jagada altkäemaksudena umbes 200 000 franki kuus. Teda aitas seejuures Prantsuse välisminister, mis ei tundugi nii kummaline, arvestades asjaolu, et ühelt poolt ei olnud Prantsuse valitsuse huvides siseriiklik paanika Venemaale investeerinute hulgas ja teiselt poolt ei olnud Pariis huvitatud Venemaa nõrgenemisest, sest vajas viimast tõsiseltvõetava liitlasena Saksamaa vastu. On raske hinnata, kui suures ulatuses reaalselt kasu võis selline ajakirjanduse äraostmine anda. Tulles tagasi 1905. aasta märtsi juurde võib tõdeda, et hoolimata Raffalovitši ja Prantsuse valitsuse pingutustest lõpetasid Prantsuse pangad Venemaaga edasiste laenude osas kõik läbirääkimised. Samas, 1914. aastal läks tervelt 25 protsenti Prantsuse välisinvesteeringutest Venemaale, millest omakorda 4/5 pärinesid riigilt. Ilmselt võib resümeeida, et ilma pressi „subsideerimiseta” oleksid investorite-poolsed usalduskriisid tabanud Venemaad märksa sagedamini.¹⁰⁷

Kõige tipuks olid omad esindajad piiri taga ka Õukonnaministeeriumil. Tegemist oli Vene keisrile isiklikult ustavate isikutega, kes esindasid teda teiste monarhide õukondade juures ning kel oli seeläbi võimalus puutuda kokku kõrgetel ametikohtadel olevate inimestega ja hankida niimoodi väga eripalgelist informatsiooni. Informatsiooni hankimises ei toetunud Õukonnaministeeriumi esindajad mitte agentuuri abile, vaid isiklikele usalduslikele sidemetele, kuigi selliste kontaktide sisseseadmiseks kulutati tihti sama märkimisväärsed summasid kui agentuurvõrgustiku ülalpidamiseks. Õukonnaministeeriumi esindajate peamiseks huviks olid andmed asukohamaa õukonna kulissidetagusest elust, kuid võimaluse korral ei lasknud nad mõistagi käest ka võimalust saada salajast poliitilist või sõjalist informatsiooni. Seoses Esimese maailmasõja puhkemisega Õukonnaministeeriumi piiritaguste esindajate hangitava informatsiooni tähtsus vähenes, sest ametlikud

¹⁰⁷ Алексеев, М. Военная разведка России I, lk. 113, 114, 131, 136; Эндрю, К., Гордиевский, О. КГБ, lk. 36; Очерки истории российской внешней разведки. Том 1, lk. 235.

sidemed vastasleeri õukondadega katkesid, mis tõi endaga paratamatult kaasa agentuurluure osatähtsuse tõusu.¹⁰⁸

Pärast kaotust Vene-Jaapani sõjas asuti Venemaal taas armeed reformima. 1905. aastal loodi Kindralstaabi ülema ametikoht, mis allus vahetult keisrile koos õigusega isiklikule ettekandele viimase ees. Samuti formeeriti Peastaabist mitmete valitsuste eraldamise teel Kindralstaabi Peavalitsus, mis hakkas alluma Kindralstaabi ülemale. Tõsi, Kindralstaabi Peavalitsuse kinnitatud koosseisu vastuvõtmiseni jõuti alles 1906. aastal, millega seoses loodi Kindralstaabi Kindralkortermeistri valitsus, mis jagunes neljaks ülemkortermeistri osaks. Järgnevalt, 1910. aastal, kinnitati Kindralstaabi Peavalitsuse uus struktuur ja Kindralkortermeistri valitsus nimetati ümber Kindralkortermeistri osakonnaks.¹⁰⁹

1906. aastal vastu võetud Kindralstaabi Peavalitsuse kinnitatud koosseisuga fikseeriti esimest korda ametlikult keskse luuretegevust organiseeriva organi jagunemine luureandmeid hankivaks ja analüüsivaks struktuuriüksuseks. Luureandmete hankimist hakkas nüüdsest suunama Kindralstaabi Peavalitsuse Kindralkortermeistri valitsuse Esimese ülemkortermeistri osa 5. ametkond. Luureinformatsiooni analüüsimine jagunes aga Kindralstaabi Peavalitsuse Kindralkortermeistri valitsuse Teise ja Kolmanda ülemkortermeistri osade vahel. 1910. aastal aset leidnud ümberkorralduste käigus reorganiseeriti Kindralstaabi Peavalitsuse Kindralkortermeistri valitsuse Esimese ülemkortermeistri osa 5. ametkond, mis viidi Eriametkonna nime all Kindralkortermeistri osakonna alluvusse. Luureandmete analüüsiga tegelesid aga Kindralstaabi Peavalitsuse Kindralkortermeistri osakonna Esimese ja Teise ülemkortermeistri osad. Konkreetsemalt: Esimese ülemkortermeistri 4. ametkond tegeles Saksamaaga, 5. Austria-Ungariga, 6. Balkani riikidega, 7. Skandinaaviaga ja 8. Lääne-Euroopa ülejäänud riikidega. Teise ülemkortermeistri 1. ametkonna huvisfääriks oli Turkestan, 2. ametkond tegeles Türgi ja Pärsiaga ning 4. Kaug-Ida riikidega.¹¹⁰

¹⁰⁸ Очерки истории российской внешней разведки. Том 1, lk. 235, 236.

¹⁰⁹ Алексеев, М. Военная разведка России от Рюрика до Николая II. Книга II. Москва, 1998, lk. 16–17, 18, 19. (edaspidi Алексеев, М. Военная разведка России II.)

¹¹⁰ Алексеев, М. Военная разведка России II, lk. 23–25, 58.

Juunis 1911 kiitis sõjaminister heaks vastuluure jaoskondade loomise, mille tulemusena läks vastuluurega tegelemine nüüdsest ainuüksi sõjaväe vastutusalasse. Kindralstaabi Peavalitsuse Kindralkortermeistri osakonna Eriametkonna koosseisus loodi sellega seoses Registreerimise jaoskond. Lisaks sellele loodi vastuluure jaoskonnad suuremates linnades. 1912. aastaks olid vastavad jaoskonnad Peterburis, Moskvas, Vilnos, Varssavis, Kiievis, Odessas, Tiflisis, Irkutskis ja Habarovskis. Kõik vastuluure jaoskonnad peale Peterburis asuva allusid kohalike sõjaväeringkondade staapidele. Peterburi vastuluure jaoskond allus aga Registreerimise jaoskonnale. Loodud süsteemi suurimaks miinuseks oli üleriigilise keskse juhtimise puudumine (Registreerimise jaoskond seda rolli ei täitnud), mis ei olnud aga iseloomulik ainult vastuluure valdkonnale, vaid oli üldisemaks Vene keisririigi sõjaväeluure tõhusust kärpivaks puudujäägiks. Mis puutub teiste ametkondade poolsesse välisluure korraldamisse (Välisministeerium, Siseministeeriumi Politseidepartemang jt.), siis siin mingisuguseid märkimisväärsed muudatusi Vene-Jaapani sõja ja Esimese maailmasõja vahele jäävatel aastatel aset ei leidnud.¹¹¹

Kokkuvõtlikult võib nentida, et Vene keisririigi luure kõige nõrgemaks kohaks oli erinevate luurega tegelevate ametkondade, eelkõige sõjaväeluure ja välisministeeriumi vähene koostöö, mis tõi endaga kaasa luureinfo kogumise madala koordineerituse ja süsteemituse. Olukorda halvendas keiserliku Venemaa riigistruktuurides eksisteeriv liigne bürokraatia ja üksteisega konkureerimine, mis viis lausa bürokraatliku kaoseni. Oluliseks vajakajäämiseks oli ka asjaolu, et sõjaväeluure panustas informatsiooni hankimisel liialt palju agentuurluurele, jättes unarusse infovahetuse kinnipüüdmise ja dešifreerimise kaudu avanevad võimalused (hoolimata asjaolust, et Venemaa oli antud valdkonnas maailmas juhtival positsioonil), jäädes nii paratamatult Esimese maailmasõja alguseks teiste riikidega võrreldes ajast maha. Nõrgaks jäi ka luureinfo analüüsi tase, milles polnud süüdi üksnes analüütikud. Nii näiteks hankis Varssavi sõjaväeringkond aastatel 1907–1910 teadaolevalt 120 salajast

¹¹¹ Абрамов, В. Контрразведка; Алексеев, М. Военная разведка России II, lk. 50, 67–72, 79–80; Рябиков, П. В Главном Управлении Генерального Штаба, lk. 546.

dokumenti keiserliku Saksamaa relvajõudude kohta, aga need hajusid bürokraatlikus rägastikus ja tundub, et vajalik teave ei jõudnudki Vene kõrgema väejuhatuseeni.¹¹²

Esimese maailmasõja ajal Briti luure esindajana Petrogradis viibinud *Sir* Samuel Hoare'ile tundus, et Kindralstaabi Peavalitsusel ja rinnete staapidel oleksid olnud justkui eraldiseisvad salateenistused, mis varjasid üksteise eest oma operatsioone niivõrd kiivalt, et „oleksid parema meelega tabanud üksteist teolt kui saanud kätte mõne Saksa spiooni”. Sama kinnitavad oma Nõukogude sõjaväeluure käsitleva uurimuse sissejuhatavas peatükis ka Aleksandr Kolpakidi ja Dmitri Prohhorov, kirjutades, et rinnete ja armeede kindralkortermeistrid reeglina keeldusid oma agentuuri Kindralstaabi Peavalitsuse käsutusse andmast, mistõttu ühtset agentuurluure juhtimist Venemaal Esimese maailmasõja ajal ei tekkinudki. Nii sai võimalikuks situatsioon, kus ühed ja samad sõjaväeluure palgal olevad informatorid töötasid erinevate pseudonüümide all korraga mitme erineva sõjaväeüksuse staabi juures tegutsenud luureasutuse heaks, mis muidugi ei aidanud kuidagi kaasa tõepärase ja võimalikult igakülge pildi saamisele Keskriikide sõjajõududest ja nende edasistest plaanidest. Vastus küsimusele, miks taolisel olukorral kesta lubati, võib peituda Hoare'i seisukohas, mille kohaselt oli keiserlik valitsus sõjaväeluure kogutava informatsiooni asemel hoopis enam huvitatud andmetest, mida hankisid Siseministeerium, Püha Sinod ja Õukonnaministeerium. Esmakordselt kutsus Ülemjuhataja peakorter rinnete luureülemad kokku alles 1917. aasta suve lõpus, seega pärast Veebruarirevolutsiooni ja keisrivõimu langemist Venemaal.¹¹³

1.3. Nõukogude sõjaväeluure sünd ja areng kuni veebruarini 1920

Pärast riigipööret, reorganiseerides armee juhtorganeid, jätsid enamlased Sõjaministeeriumi asemele loodud Sõjaasjade rahvakomissariaadi koosseisu Kindralstaabi Peavalitsuse, mille struktuuriüksustena säilisid ka meile juba tuttavad luuretegevust koordineerivad allasutused. Kindralstaabi Peavalitsuse töötajad seisis

¹¹² Andrew, C. *Secret Service. The Making of the British Intelligence Community*. London, 1985, lk. 206; Walter, H. *Salaluure*, lk. 12, 16; Эндрю, К., Гордиевский, О. *КГБ*, lk. 35

¹¹³ Andrew, C. *Secret Service*, lk. 206; Walter, H. *Salaluure*, lk. 15; Колпакиди, А., Прохоров, Д. *Империя ГРУ I*, lk. 48; Рябиков, П. В *Главном Управлении Генерального Штаба*, lk. 538, 540.

nüüd valiku ees, kas sarnaselt teiste riigiametnikega alustada bolševike vastast streiki või jätkata tööd. Peavalitsuse töötajate üldkoosolek, mille enamuse moodustasid esseere toetavad kantseleiametnikud,¹¹⁴ võttis vastu otsuse jätkata tööd ning käskis kõikidel juhtivtöötajatel jääda oma ametipostidele. Kaugeltki mitte kõigile Kindralstaabi Peavalitsuse ametnikele ei olnud oma ametikohale edasijäämine vastuvõetav. Näiteks keeldus enamlastega koostööd tegemast Peavalitsuse ülem kindralleitnant Vladimir Maruševski, mistõttu määrati Peavalitsuse etteotsa senine kindralkortermeister, kindralmajor Nikolai Potapov, kes oli juba 1917. aasta juulist teinud salaja koostööd enamlastega. Viimase kõrvale ilmus peagi komissar, kuid Kindralstaabi Peavalitsuses luuretegevust kureerivasse Kindralkortermeistri osakonda vähemalt esialgu ühtegi enamlast ei ilmunud.¹¹⁵

Alates 1917. aasta detsembrist kandis Kindralstaabi Peavalitsuse Kindralkortermeistri osakond Teise kindralkortermeistri osakonna nime. Tegemist ei olnud pelgalt nimemuutusega, vaid reformiga, mida kavandati juba enne bolševike riigipööret ning mille eesmärgiks oli koondada luureandmete kogumine ja analüüsimine ühe ametiisiku, Kindralstaabi Peavalitsuse ülemale alluva Teise kindralkortermeistri alluvusse. Kindralmajor Pavel Rjabikov oli sellel ametikohal formaalselt kuni aprillini 1918, sisuliselt aga kuni veebruari lõpuni 1918. Viimase tahtmatust panusest Nõukogude luuretöötajate ettevalmistamisse enda kirjutatud monograafiaga „Luureteenistus rahu- ja sõjaajal” kahe maailmasõja vahelisel perioodil oli juba juttu sissejuhatuses. Rjabikov on aga tähtis veel sellegi poolest, et just tema paarikümne lehekülje pikkused mälestused on üheks peamiseks publitseeritud allikaks, mis valgustab Venemaa sõjaväeluure keskaparaadis toimunut alates 1917. aasta suve algusest kuni 1918. aasta veebruari lõpuni, kajastades seega ka aega pärast enamlaste riigipööret.¹¹⁶ Bolševike võimuhaaramise järel saatis Rjabikov esimese asjana kõigile Venemaa sõjaväeagentidele telegrammi üleskutsega jätkata tööd oma senisel ametikohal. Enamik saabunud vastustest sisaldas keeldumisi –

¹¹⁴ Enamlased olid pärast riigipööret võimu säilitamise huvides sunnitud esialgu moodustama koos vasakesseeridega koalitsioonivalitsuse, mis püsis kuni bolševikud oma võimuliitlase 1918. aasta suvel tasalülitasid.

¹¹⁵ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 8; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 50–51, 52; Рябиков, П. В Главном Управлении Генерального Штаба, lk. 551–552.

¹¹⁶ Рябиков, П. В Главном Управлении Генерального Штаба, lk. 537–557.

sõjaväeagendid Rootsis, Taanis, Suurbritannias, Itaalias, Jaapanis ja mujal ei soovinud teha koostööd bolševikega. Rjabikov otsustas sõjaväeagentide keeldumist enamlaste eest varjata ja jätkata luure juhtimist. Endiselt koguti kokku ja töötati läbi rindelt ja mõningatelt sõjaväeagentidelt saabunud andmeid, peeti nõupidamisi liitlastega. Erinevalt sõjaväe vastuluurest – mis sisuliselt lakkas bolševike tegevuse tõttu nende võimuletuleku järel oma senisel kujul funktsioneerimast¹¹⁷ ja mille vastuluure-alased kohustused läksid eelkõige vastloodud tšekaa kanda, kuigi sellega jäid tegelema ka Petrogradi ja Moskva sõjaväeringkondade staapide struktuuriüksused¹¹⁸ – enamlased

¹¹⁷ Pärast Veebruarirevolutsiooni kujunes Venemaa vastuluure keskseks organiks Petrogradi sõjaväeringkonna staabi vastuluure osakond. Viimane etendas märkimisväärset rolli nn. Juuliülestõusu läbikukkumisel. „Juuliülestõusu”, mille oli algatanud Petrogradi garnison, vastuseks Ajutise Valitsuse plaanile neid vähemalt osaliselt rindele saata, oli osa tulipäiseid enamlasi soovinud kasutada võimu enda kätte haaramiseks. Prantsuse sõjalise missiooni liige Pierre Laurent oli 1917. aasta juuni teisel poolel edastanud Petrogradi sõjaväeringkonna vastuluure osakonnale Prantsuse vastuluure poolt kinni püütud telegrammid, mis viitasid enamlaste sidemetele Saksa keisririigiga. Enamik Ajutise Valitsuse ministreid leidis aga, et telegrammide sisu ei tõesta piisavalt bolševike süüd ja pidas targemaks oodata dokumentide avalikustamisega. 1917. aasta 4. juuli hommikuks oli olukord Petrogradis muutunud nii kriitiliseks, et Ajutise Valitsuse justiitsminister, juba eelnevalt enamlaste vastast otsustavat tegutsemist pooldanud Pavel Pereverzev leidis, et aeg on avalikustada informatsioon bolševike finantseerimise kohta Saksa keisririigi poolt, kuivõrd ainult nii oli veel võimalik aktiveerida seni erapooletuse säilitanud Petrogradi garnisoni väeosi Ajutise Valitsuse kaitsele. Üksnes parempoolne ajaleht *Živoje Slovo* nõustus materjalid avaldama ja kuulutas oma 5. juuli väljaandes Lenini Saksa spiooniks. Teised ajalehed olid vasakäärmuslaste kontrolli all oleva Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikutenõukogu nõudmisel sellest keeldunud. Petrogradis puhkes nüüd üldine enamlastevastane rünnak, mille käigus rüüstatati *Pravda* toimetust ja bolševike poolt enda valdusse haaratud, varem tuntud baleriinile Matilda Kšešinskajale kuulunud, villat. Enamlased pidid kogu pealinnas peitu pugema. (Heresch, E. Parvuse salatoimik. Ostetud revolutsioon. Biograafia. Tallinn, 2006, lk. 187–189; Service, R. Lenin, lk. 372, 382; Колпакиди, А. Энциклопедия секретных служб России, lk. 60.) Täna sel päeval võib üheselt väita, et Prantsuse luure poolt Petrogradi sõjaväeringkonna vastuluure osakonnale edastatud informatsioon oli õige ja bolševikud said Saksa keisririigilt miljoneid marku. (Bolševike finantseerimisest Saksa keisririigi poolt loe lähemalt Heresch, E. Parvuse salatoimik. Ostetud revolutsioon. Biograafia. Tallinn, 2006 või lühidalt: Volkogonov, D. The Rise and Fall of the Soviet Empire, lk. 22–24; Дамаскин, И. Вожди и разведка, lk. 17–22.) Vaevast Lenin ennast aga seetõttu veel Saksa keisririigi käsilaseks pidas. Lenini arvates oli teretult igasugune raha, mis aitas revolutsiooniüritust ning mingisugust moraalse probleemi ta seejuures kindlasti ei näinud.

¹¹⁸ Moskva sõjaväeringkonna staabi juurde löid enamlased vastuluurega tegelemiseks spetsiaalse Poliitosakonna. (Абрамов, В. Контрразведка.)

ülejäanud sõjaväeluure esialgu ei puutunud,¹¹⁹ lootes viimast ilmselt enda huvides ära kasutada. Ainuvõimalik oli bolševikel seejuures panustada just sõjaväeluurele, kuna Siseministeeriumile allunud Politseidepartemang oli eelnevalt töötanud bolševike vastu ja sarnaselt sõjaväe vastuluurele kõne alla tulla ei saanud. Pealegi oli Politseidepartemang likvideeritud juba pärast Veebruarirevolutsiooni.

Kui sai selgeks, et enamlased jäävad vähemalt esialgu Venemaal võimule, algas sõjaväeluure keskaparaadi lagunemine, mis oli põhjustatud ohvitseride bolševike-vastastest poliitilistest vaadetest. Näiteks otsustas Rjabikovi parem käsi ja pärast viimase lahkumist Rjabikovi ametikohale määratud polkovnik Andrei Stanislavski asuda Prantsuse luure teenistusse, mille eest sai hiljem Auleegioni ordeni. Samas leidis sõjaväeluure keskaparaadi reatöötajate hulgas isik, kes edastas bolševikele sõjaväeagentide koostööst keeldumisi sisaldavad telegrammid, mida Rjabikov oli nende eest varjanud. Selle tulemusena korraldasid enamlased osaliselt ümber Kindralstaabi Peavalitsuse töö: kõik väljaminevad ja sissetulnud telegrammid pidid nüüdsest Kindralstaabi Peavalitsuse komissari käest läbi käima. Teiseks loogiliseks tulemiks oli otsus kutsuda tagasi bolševikega koostööst keeldunud sõjaväeagendid. Enamlased soovisid neile ametikohtadele määrata oma inimesi, kuid Kindralstaabi Peavalitsuse ülem kindralmajor Potapov suutis bolševikke veenda, et uuteks sõjaväeagentideks määrataks Kindralstaabi Peavalitsuse töötajad, põhjendades seda asjaoluga, et sõjaväeagendi töö nõuab spetsiifilisi teadmisi ja ettevalmistust. Kindralstaabi Peavalitsuses otsustati kasutada avanenud võimalust ja saata vähemalt murdosa oma koosseisust uute sõjaväeagentide pähe välismaale „paremaid aegu ootama”. Nimelt lepitati kokku, et välismaale lähetatavad ohvitserid võtavad sõjaväeagendi töö vastu ainult vormiliselt ega sekku lähetuskohta jõudes sealoleva, kuid enamlastega koostööst keeldunud sõjaväeagendi töösse. Kirjeldatud sammud võeti ette eesmärgiga vältida sõjaväeluure piiritaguse agentuurvõrgustiku sattumist enamlaste kätte. Samal ajal ei olnud Kindralstaabi Peavalitsuse juhtkond veel täielikult jätnud lootust, et enamlased peatselt võimu kaotavad.¹²⁰

¹¹⁹ Абрамов, В. Контрразведка; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 52–53; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 23–24; Рябиков, П. В Главном Управлении Генерального Штаба, lk. 551, 552–553, 555.

¹²⁰ Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 53; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 24; Рябиков, П. В Главном Управлении Генерального Штаба, lk. 553–554.

Bolševike seisukohast vaadates ei olnud välismaal asuvate sõjaväeagentidega võrreldes kuigivõrd parem asjade seis ka sõjaväeluure agentuurvõrgus, mis lagunes täielikult. Pärast enamlaste riigipööret, kui Vene armee lagunemine saavutas oma apogee, lõpetasid kõigepealt sisuliselt oma tegevuse erineva astme staabid, sealhulgas rinnete ja armeede staabid, millega koos kadusid mõistagi ka nende staapide juures olnud luureosakonnad. Detsembri lõpus 1917 lakkas funktsioneerimast enamik piiritagusest agentuurvõrgust, sest Kindralstaabi Peavalitsus lõpetas raha saatmise sõjaväeluure esindajatele välismaal, mille tulemusena katkestasid informaatolid oma suhted Vene sõjaväeluurega, minnes üle Venemaa endiste liitlaste teenistusse. Olulist osa agentuurvõrgu lagunemise juures mängis kahtlemata endiste Venemaa mitteavalike sõja- ja mereväeagentide enamiku eitav suhtumine bolševikesse ja nendega koostöö tegemisse. Siiski laekusid veel kuni veebruarini 1918 Venemaale andmed Bernist kindralmajor Nikolai Golovinilt, kes teatas Saksa vägede suuremastaabilisest üleviimisest Idarindelt Läänerindele, ning üksikud teated Stockholmist. Prantsuse sõjaväemissioon edastas hoolimata sellest, et Nõukogude Venemaa oli märtsis 1918 allkirjastanud separaatrahu keiserliku Saksamaa ja selle liitlastega, Moskvasse luureandmeid kuni juuli lõpuni 1918.¹²¹

1918. aastal Venemaal hoogu kogunud kodusõda tõstatas bolševike jaoks uue regulaarmee loomise vajaduse, kuna seni eksisteerinud Vene armee oli muu hulgas nende enda tegevuse tõttu 1918. aasta alguseks sisuliselt lakanud olemast. Esimese puhtalt enamlaste loodud sõjategevuse juhtimiseks mõeldud organina oli 1917. aasta 27. novembril tekkinud Mogiljovis asuva Kõrgema Ülemjuhataja staabi (nn. *Stavka*) juurde Revolutsiooniline Välistaap, mille koosseisus eksisteeris ka agitatsiooni- ja luureosakond. Revolutsioonilise Välistaabi eluiga jäi siiski õige lühikeseks, sest juba kolme kuu pärast, 1918. aasta 12. märtsil, saadeti see kui ebaefektiivne organ laiali. Veidi varem, 1918. aasta 15. jaanuaril allkirjastas Lenin dekreedid Tööliste-Talupoegade Punaarmee loomise kohta. 1918. aasta 4. märtsil lõi bolševikud sõjategevuse juhtimiseks Kõrgema Sõjanõukogu. Viimane loodi Nõukogude Venemaa relvajõudude strateegiliseks juhtimiseks ja Punaarmee formeerimiseks. Kõrgema Sõjanõukogu etteotsa määrati endine keiserliku armee kindralleitnant Mihhail Bontš-Brujevitš, kelle tegevust hakkasid kontrollima kaks poliitilist

¹²¹ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk 7; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 53–54.

komissari. Kõrgema Sõjanõukogu isikkoosseis moodustati vabatahtlikkuse alusel endises Kõrgema Ülemjuhataja staabis töötanud isikutest. Vastavalt 1918. aasta 17. märtsil kinnitatud statuudile kuulus Kõrgema Sõjanõukogu koosseisu sõjalise juhi abina kindralkortermeister, kelle alluvuses töötas rida abilisi, kes tegelesid operatiiv- ja luurealaste küsimustega. 19. märtsil vastu võetud Rahvakomissaride Nõukogu otsusega loodi Kõrgema Sõjanõukogu esimehe ametikoht – selle sai sõjaasjade rahvakomissar Lev Trotski – ning suurendati nõukogu liikmete arvu. Mais 1918 loodi Kõrgema Sõjanõukogu koosseisus Operatiivvalitsus. Juunis korraldati Kõrgema Sõjanõukogu ümber. Kõrgema Sõjanõukogu juhatus hakkas nüüdsest koosnema sõjalisest juhust, kelleks jäi endiselt Bontš-Brujevitš, staabiülemast ja Kõrgema Sõjanõukogu staabist. Juhtivatel kohtadel Kõrgemas Sõjanõukogus olid Kindralstaabi Peavalitsuse endised ohvitserid. Kõrgema Sõjanõukogu Operatiivvalitsuse ülema abiks luureküsimustes oli algselt endine kindralstaabi polkovnik Aleksandr Kovaljovski (aprill – mai 1918) ja seejärel endine kindralstaabi polkovnik, hilisem Nõukogude Liidu marssal, Boriss Šapošnikov (mai – september 1918). Viimane oli samaaegselt ka Kõrgema Sõjanõukogu Operatiivvalitsuse luureosakonna ülem.¹²²

Jaanuaris 1918 oli loodud Moskva sõjaväeringkonna staabi juurde operatiivosakond, mis märtsis 1918 viidi üle Sõjaasjade rahvakomissariaadi koosseisu. Operatiivosakond ühendas enda alluvusse kogu sõjaväeluure tegevuse Nõukogude Venemaa territooriumil, aga täitis ka Rahvakomissaride Nõukogu eriülesandeid. Viimase all peeti silmas partisaniliikumise arendamist, eelkõige Brest-Litovski rahulepinguga keiserliku Saksamaa kontrolli alla läinud tänapäeva Ukraina ja Valgevene territooriumil. Operatiivosakonna ülemaks sai hilisem Nõukogude sõjaväeluure esimene juhataja, endine staabikapten Semjon Aralov. Operatiivosakonna juures hakkas tegutsema ka sõjalise kontrolli (vastuluurega) tegelev struktuuriüksus. Lenini otsesel korraldusel loodi operatiivosakonna koosseisus eriline kool Saksa ja Austria-Ungari vägede tagalasse saadetavate „spetsialistide” ettevalmistamiseks. Viimaste ülesanne ei olnud ainult klassikaline partisanitegevus, vaid ka kommunistlik propaganda Keskriikide sõjaväelaste hulgas. Kõike seda tehti

¹²² Walter, H. Salaluure, lk. 19; Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 7-8; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 54–56; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 24, 26; Большевистское руководство, lk. 36.

suure saladuskatte all, sest oli ju Nõukogude Venemaa alles äsja sõlminud rahu mõlema riigiga. Operatiivosakonna luurega tegeleva allasutuse komissariks oli eesti rahvusest enamlane Max Trakmann.¹²³

¹²³ Абрамов, В. Контрразведка; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 57; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 30; Линдер, И., Чуркин, С. Красная паутина, lk. 37–39. Max-Alfred Trakmann sündis 31. oktoobril 1890 Ambla kihelkonnas Pirtsu külas talupoja perekonnas. 1910. aastal lõpetas Tallinnas Aleksandri gümnaasiumi. Pärast gümnaasiumi lõpetamist astus Trakmann Moskva ülikooli arstiteaduskonda, mille lõpetas 1916. aastal ning töötas seejärel arstina Märjamaa ja Kullamaa kihelkonnas. 1917. aasta jaanuaris mobiliseeriti Trakmann sõjaväkke, kus ta paistis silma vasakpoolsest meelestatud aktiivse isikuna. Loomulikuks jätkuks sellele oli Trakmanni valimine pärast Veebruarirevolutsiooni tekkinud väeosa soldatite komitee liikmeks. 1917. aasta detsembris liitus Trakmann VSDT(b)P-ga. Bolševike nimekirjas valiti Trakmann 12. armee Soldatite Nõukogu liikmeks ja edasi selle sekretäriks. Raamatu „Revolutsiooni lipukandjad” II osas oleva elulookirjelduse järgi jätkus Trakmanni karjäär tööga Moskvas Sõjaasjade rahvakomissariaadis osakonnajuhatajana; midagi enamast seejuures ei täpsustata. Reaalsuses töötas Trakmann, nagu ülal juba kirjutatud, Sõjaasjade rahvakomissariaadi operatiivosakonnas luurega tegeleva allüksuse komissarina. Samal ajal oli Trakmann VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee Moskva büroo ja Moskva tööliste kommunistliku klubi liige. Trakmann kuulus 15. novembril 1918 ehk vahetult enne Punaarmee Eestisse sissetungi Petrogradis moodustatud Eestimaa Ajutise Revolutsioonikomitee koosseisu, mis loodi näitamaks „Eesti rahva tahet” saada Nõukogude Venemaalt „internatsionaalset abi Eesti territooriumi vabastamiseks ning Nõukogude võimu taaskeshtestamiseks”. Trakmann koopteeriti nüüd VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee koosseisu ja temast sai pärast Narva vallutamist Punaarmee poolt seal moodustatud Eesti Tööraha Kommuuni Nõukogu liige. Trakmann juhtis mõnda aega Kommuuni Nõukogu Rahvusvahelise Ühenduse valitsust, mis tegelikkuses kujutas endast muu hulgas ka luureasutust (lähemalt Kommuuni Nõukogu Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse kohta loe järgmisest peatükist) ning hiljem Ühiskondliku Kindlustuse Valitsust. 1919. aasta veebruaris käis Trakmann Kommuuni Nõukogu delegatsiooni juhina Moskvas, pidamas Nõukogude Venemaa valitsusega läbirääkimisi Eesti Vabariigi vastase sõjategevuse jätkamise suhtes. Eesti Tööraha Kommuuni lõpupäevil 1919. aasta suvel oli Trakmann arhiivikomisjoni esimees. Hiljem oli ta mõnda aega Punaarmee koosseisus loodud Eesti diviisi poliitosakonna ülem. 1919. aasta lõpul määrati Trakmann tööle Punaarmee Sanitaarvalitsusse. Oma viimased eluaastad töötas Trakmann Siberis eri ametikohtadel tervishoiu alal, olles alates 1928. aasta sügisest Lääne-Siberi krai ja pärast selle reorganiseerimist Novosibirski Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee tervishoiu osakonna juhataja. Stalini aja „puhastuste” käigus 1937. aastal Trakmann arreteeriti, tema hukkamise aeg ei ole teada. (Revolutsiooni lipukandjad II. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. Tallinn, 1972, lk. 146–148.)

1918. aasta mai alguses leidis Sõjaasjade rahvakomissariaadis aset järjekordne kõrgemate sõjaväe juhtorganite reorganiseerimine, mille käigus likvideeriti terve rida endise Sõjaministeeriumi keskorganeid. Seni komissariaadi koosseisus olnud Kindralstaabi Peavalitsuse asemele loodi Ülevenemaaline Peastaap, mille ülesandeks sai Punaarmee üksuste formeerimise ja väljaõppe korraldamine, aga ka tegelemine kõigi Nõukogude Venemaa kaitsmisega seotud küsimustega. Peastaapi asus juhtima nõukogu, mis koosnes staabiülemast ja kahest komissarist. Peastaabi koosseisu hakkas kuuluma seitse valitsust, teiste seas ka Operatiivvalitsus. Selle allüksusena loodi luurega tegelev sõjalis-statistiline osakond, mis sisuliselt säilitas Kindralstaabi Peavalitsuse aegse Teise kindralkortermeistri osakonna struktuuri. Olgu siinkohal märgitud, et eelnevalt, 1918. aasta aprillis, oli siis veel Kindralstaabi Peavalitsuse nime kandnud asutus koos oma koosseisu kuuluva Teise kindralkortermeistri osakonnaga kolinud Petrogradist Moskvasse.¹²⁴

Nõukogude Venemaal oli 1918. aasta suveks tekkinud seega kolm sõjaväeluure juhtimisega tegelevat kesket organit: 1) Kõrgem Sõjanõukogu, mille koosseisus oli Operatiivvalitsuse luureosakond, 2) Sõjaasjade rahvakomissariaadi operatiivosakond oma luure allüksusega, 3) sisuliselt jätkas funktsioneerimist ka Kindralstaabi Peavalitsuse Teise kindralkortermeistri osakond, millest oli reorganiseerimise käigus saanud Ülevenemaalise Peastaabi Operatiivvalitsuse sõjalis-statistiline osakond. Kuid puudus neid ühendav luuretegevust koordineeriv organ, nagu ka analüüsikeskus, mis oleks kogunud kokku ja süstematiseerinud eri struktuuride kogutud informatsiooni. Strateegilise agentuurluure võimekus Nõukogude Venemaal sel hetkel puudus. Teoreetiliselt pidi strateegilise, s.t. piiritaguse agentuurluurega tegelema Ülevenemaalise Peastaabi Operatiivvalitsuse sõjalis-statistiline osakond, mis reaalsuses aga ei saanud oma ülesandeid täita, kuna osakonna alluvuses ei olnud staape, salajast agentuuri ega ka vahendeid agentuuri loomiseks. Piltlikult öeldes oli sõjalis-statistilise osakonna puhul tegemist pelgalt peaga, millel puudub keha. Kõrgema Sõjanõukogu Operatiivvalitsuse luureosakond ja Sõjaasjade rahvakomissariaadi operatiivosakond agentuurluurega ei tegelenud, vaid piirdusid operatiiv- ja taktikaliste luureülesannete lahendamisega. Mainitud kolmest luureorganist oli enamlaste suhtes kõige lojaalsem Sõjaasjade rahvakomissariaadi

¹²⁴ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 9, 10; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 59–60.

operatiivosakond, kus töötasid noored kindralstaabi ohvitserid. Nad olid lõpetanud õpingud 1917. aastal ning olid sotsiaalse kuuluvuse poolest pärit segaseisuslikust haritlaskonnast – just nagu enamik bolševike partei juhtkonnast, aga õigupoolest ka menševikest ja esseeridest. Üldises plaanis võis märgata tendentsi, mille kohaselt lojaalsus enamlastele ja luurealane professionaalsus olid omavahel pöördvõrdelises seoses.¹²⁵

1918. aasta juuli alguses moodustati Ülevenemaalise Peastaabi Operatiivvalitsuse luureosakonna töötajate, s.t. endise Venemaa sõjaväeluure ametnike initsiatiivil ja Sõjaasjade rahvakomissariaadi heakskiidul sõjaväeluure ja vastuluure valdkonna paremaks korraldamiseks ametkondade vaheline komisjon, mis käis koos 1. kuni 6. juulini ja mille töö tulemusena üritati määrata kindlaks olemasolevate luureorganite tööülesanded. Sisulist edasiminekut aga ei toimunud ning sõjaväeluure killustatust ja koordineerimatust ei suudetud kõrvaldada, kuna komisjoni töö tulemusi kunagi ellu ei rakendatud. Ainsa sisulise uuendusena otsustati kaasata luuretegevusse piiräärsed sõjaväeringkonnad, mis said ülesandeks korraldada luuretegevust endaga piirnevatel territooriumitel. Seoses inimeste ja vahendite katastroofilise puudusega tuli piirduda ainult operatiivsete, s.t. taktikaliste luureandmete kogumisega. Kuivõrd sõjaväeringkondades tuli alles asuda luureosakondade loomisele, misjärel sai omakorda hakata reaalselt luuretegevust käivitama, siis esialgu ei suudetud mõistagi koguda ka operatiivseid luureandmeid. Sõjaväeringkondade luuretegevusse kaasamise protsess kujunes pikaajaliseks ja vaevaliseks, mida näitab kas või asjaolu, et septembriks 1918 ei olnud mõnes sõjaväeringkonnas (Moskvas, Jaroslavlis) formeeritud veel luureosakondigi, rääkimata luuretegevuse käivitamisest. Peamiseks takistuseks luuretegevuse käivitamisel oli nappus isikutest, kes valdaksid vajalikku oskusteavet ja oleksid ise olnud valmis tegema koostööd enamlastega.¹²⁶

Eelnevat arvesse võttes ei ole midagi imestamisväärset asjaolus, et jätkuvalt puudus Nõukogude Venemaal agentuurluure võimekus. Tõsi küll, teatud minimaalset

¹²⁵ Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 58, 60–61; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 27.

¹²⁶ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 13, 15; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 61–62.

edasiminekut antud valdkonnas märgata oli, kuid sisuliseks, kvalitatiivseks murranguks luureandmete kogumises seda lugeda ei saa. On muidugi iseküsimus, kas paratamatult aega nõudva agentuurluure võrgustiku ülesehitamist üliühikese ajaperioodi jooksul üldse eeldada saakski. Septembriks 1918 oli sõjaväeluure suutnud luua enamlastele nende maailmarevolutsiooni plaanide seisukohalt olulisimal läänesuunal 20-st agent-residendist koosneva agentuurvõrgustiku. Kuuel agent-residendil olid seejuures olemas abid. Loodud võrgustiku ülesandeks oli jälgida olukorda Soome lõunaosas, Eestis ja Lätis, aga ka teatada keiserliku Saksamaa vägede võimalikust transportimisest mööda tähtsamaid raudteemagistraale Riia–Dvinsk–Vitebsk–Smolensk ning Varssavi–Vilno–Dvinsk–Pihkva. Teoreetiliselt iseenesest arvestatav luurevõrgustik oli reaalsuses hoopiski mitte nii muljetavaldav. Agentuuri peamiseks puuduseks oli äärmine ebapüsivus, kuna selle liikmed olid lasknud end värvata eranditult majanduslikust huvist lähtuvalt. Agent-residendile maksti kuus kuni 3000 rubla palka, residendi abi sai aga kuni 2000 rubla. Kui agendil õnnestus endale leida tasuvam ja pealegi ohutum töö, katkestas ta senised sidemed. Suureks probleemiks oli veel asjaolu, et agent-residendid olid seotud staapides teenivate konkreetsete luurejuhtidega ja viimaste üleminekul teisele ametikohale kadus nende alluvuses töötanud agent-residentidega kontakt ning kõike tuli uuesti nullist alustada. Mis oli taolise olukorra põhjuseks ei ole autorile kahjuks teada. Palju peavalu valmistas sõjaväeluurele ka agent-residentidega sidepidamine. Posti- ja telegraafiside Soome ja Baltikumiga puudus, mistõttu sai loota ainult ülepiirikäijatele. See omakorda tähendas, et paratamatult saabus agentuurteateid ebaregulaarselt. Lähtuvalt agentuurvõrgustiku tasemest oli saabunud informatsioon katkendlik ja enamasti üldsõnaline.¹²⁷

Septembris 1918 loodi viimaks ühtne kõrgem sõjaväe juhtorgan Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu näol eesotsas sõja- ja mereasjade rahvakomissar Lev Trotskiga. Oktoobris formeeriti endisest Kõrgema Sõjanõukogu staabist ja Sõjaasjade rahvakomissariaadi operatiivosakonnast Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaap, mille luureosakonna ülemaks sai juba mainitud Boriss Šapošnikov. 1. novembril 1918 kinnitas Vabariigi Revolutsiooniline Sõjanõukogu Välistaabi statuudi, mis tehti asjaomastele isikutele ja asutustele teatavaks salajase käskkirjaga 5.

¹²⁷ Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 62–63.

novembril (tänapäeval tähistab Venemaa sõjaväeluure 5. novembrit oma asutamispäevana). Vastavalt Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi kinnitatud koosseisule moodustati selle alluvuses kuus valitsust, sealhulgas Registreerimisvalitsus, mida asus juhtima meile juba tuttav endine staabikapten Semjon Aralov, kes oli ühtlasi Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu ja Vabariigi Revolutsioonilise Sõjatribunali liige, Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi komissar (enamlaste partei liige alates 1918). Registreerimisvalitsusest sai esimene Nõukogude Venemaa sõjaväeluure ja sõjaväe vastuluure tegevust koordineeriv keskasutus. Enamik Aralovi alluvaid tuli koos temaga Registreerimisvalitsusse Sõjaasjade rahvakomissariaadi operatiivosakonnast, mistõttu nad olid küll bolševike suhtes lojaalsed, kuid väheste luuretööalaste kogemustega. Registreerimisvalitsuse töötajaskonna puhul võidutses printsiip, mille kohaselt oli poliitiline lojaalsus tähtsam kompetentsusest; see oli aga ilmselt paratamatu, arvestades endiste kindralstaabi ohvitseride sagedast üleminekut enamlaste vastaste leeri.¹²⁸

Registreerimisvalitsuse koosseisus oli kaks osakonda – agentuurosakond ehk strateegiline välisluure, milles vastavalt statuudile töötas 39 inimest, ja sõjalise kontrolli osakond ehk vastuluure, mille ettenähtud koosseisus oli 157 inimest. Agentuurosakonna etteotsa määrati esialgu endine kindralstaabi kapten Vladimir Tarassov, kes oli aga oma ametikohal ainult ühe päeva, sest suundus rindele. Tarassovi asemele määrati 9. novembril endine kindralstaabi kapten Gavril Kutõrjev. Sõjalise kontrolli osakonda juhtis algul lühikese ajaperioodi jooksul eelnevalt juba käsitlemist leidnud Max Trakmann, kelle aga VK(b)P saatis seoses Punaarmee pealetungiga lääne suunal Petrogradis 15. novembril 1918 loodud Eestimaa Ajutise Revolutsioonikomitee koosseisu. Tema asemel sai uueks Registreerimisvalitsuse sõjalise kontrolli osakonna juhiks lätlane Vilis Šteinhart, kes eelnevalt oli juhtinud Sõjaasjade rahvakomissariaadi operatiivosakonna sõjalise kontrolli jaoskonda. Vastuluure ei jäänud Registratsioonivalitsuse koosseisu siiski kuigi kauaks. VK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo otsusega 19. detsembrist 1918 loodi tšekaa

¹²⁸ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 16–17; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 64, 65–66, 68–69, 70; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 30; Линдер, И., Чуркин, С. Красная паутина, lk. 54.

Sõjandusosakonna ja Registreerimisvalitsuse sõjalise kontrolli osakonna liitmise teel tšekaa Eriosakond, millest hiljem omakorda kasvas välja tšekaa Välismaa osakond. Esialgu oli aga tšekaa Eriosakonna ülesandeks tegelda kontrrevolutsiooni ja spionaaži vastase võitlusega Punaarmees ja -laevastikus.¹²⁹

Taktikalise luurega tegeles alates 5. novembrist 1918 Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi Operatiivvalitsuse luureosakond, kus vastavalt kinnitatud koosseisule töötas 15 inimest. Kokkuvõttes oli seega ühelt poolt küll tekkinud strateegilist agentuurluuret juhtiv keskorgan, kuid samal ajal jäi sõjaväeluure endiselt jagatuks Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi erinevate valitsuste vahel, mis ei jätnud avaldamata negatiivset mõju luureinformatsiooni kogumise koordineeritusele.¹³⁰

Endised Vene luureohvitserid eemaldati nüüd otsesest luureandmete kogumisest, et nad üleminekul kas *Entente*'i või enamlaste vastaste poole Vene kodusõjas ei saaks paljastada agentuurluure organisatsioonilist struktuuri. Bolševikud ei saanud siiski lõplikult nende teenetest loobuda ja nii loodi Registreerimisvalitsuse ülema juurde spetsiaalne konsultantide institutsioon, mis pidi tegelema Registreerimisvalitsuse töö üldise tehnilise juhtimise, luureülesannete väljatöötamise ja klassifikatsiooniga, luureandmete ja välisajakirjanduse läbitöötamise ja nende põhjal raportite koostamisega ning erinevat laadi instruksioonide ja eeskirjade väljatöötamise, aga ka väliskirjandusest tõlkimisega.¹³¹

Hoolimata 1918. aasta novembris tehtud ümberkorraldustest ei lahendanud need ega saanudki lahendada Nõukogude sõjaväeluure ees seisvat peamist probleemi – kvalifitseeritud kaadri nappust kõigil tasanditel. Sõjaväeluure kesk- ja kõrgtaseme kaadriga varustamiseks loodi 1918. aasta 12. oktoobril spetsiaalsed kursused, mis reaalsuses alustasid küll õppetööga 21. novembril 1918, jagunedes kaheks: luure ja vastuluure temaatikaga tegelevaks suunaks, kus kahe kuu jooksul koolitati tulevasi

¹²⁹ Антонов, В., Карпов, В. Разведчики. Герои Советского Союза и Герои России. Москва, 2004, lk. 257; Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 17; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 66, 69–70, 71; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 31.

¹³⁰ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 17; Прохоров, Д. Разведка от Сталина до Путина, lk. 138.

¹³¹ Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 70.

armeestaapide luureohvitseri. Veebruari lõpus 1919 sai õppetööga ühele poole 29-st isikust koosnev esimene lend, kellest 14 olid spetsialiseerunud luurele ja 15 vastuluure erialale. Neist vastuluure kursusi kuulanud saadeti tšekaa Eriosakonna käsutusse, kuivõrd mäletatavasti kuulus selle valdkonnaga tegelemine 1918. aasta lõpust tšekaa pädevusse. Järgnevate lendude puhul pikendati õppeaega kahelt kuult neljale ja suurendati kursantide arvu, nii et juuli 1919 lend oli juba 60-liikmeline. Kahtlemata paranes seeläbi teatud määral Punaarmee kõrg- ja kesktaseme luurekaadri kvalifikatsioon, kuid pädevate inimeste nappus jäi endiselt teravaks probleemiks ja seda veel pikaks ajaks.¹³²

Lisaks kaadrinappusele oli rohkesti probleeme ka olemasolevate töötajate distsipliiniga, ning seda Registreerimisvalitsuses endas, rääkimata madalama tasemega struktuuriüksustest. Nii tuli tihti ette, et ametnikud saabusid oma tööpostile alles kell 11 või veelgi hiljem, kuigi tööpäeva alguseks oli määratud kell 10. Hoolimata sellest, et Registreerimisvalitsuses töödeldi salajasi dokumente, tuli ridamisi ette sisekorra eeskirjade rikkumisi, kus Registreerimisvalitsuse hoonesse, sealhulgas ruumidesse, kus hoiti salajaseks kuulutatud materjale, said sisse kõrvalised isikud. Mõnel juhul olid need isikud Registreerimisvalitsuse töötajate tuttavad, keda nad ise olid kutsunud. Registreerimisvalitsuse töötajail oli oma ruumides ka suuri vajakajäämisi elementaarse puhtuse ja hügieeninõuete hoidmisel.¹³³

Äärmiselt halvas seisukorras oli Registreerimisvalitsuse agentuurvõrgustik. Registreerimisvalitsusel nappis krooniliselt isikuid, kes oleksid nõus ja – mis veelgi olulisem – võimelised töötama agent-residentidena. Katsed värvata selleks endisi Vene armee vastavaid kaastöölisi (mitteavalikke sõja- ja mereväe agente) ei kandnud reeglina vilja, kuna viimaste suhtumine Nõukogude võimu oli enamasti eitav. Intelligentsi hulgast agent-residentide leidmine ei andnud samuti loodetud tulemusi. Nii jäigi viimaseks võimaluseks kasutada agentuurvõrgustiku ülesehitamisel ja luuretegevuses kommunistliku partei liikmeid. Tegemist oli lahendusega, millest saadav tulu kujunes Registreerimisvalitsusele väikeseks, kuid vähemalt esialgu ei olnud midagi parata. Ühelt poolt võinuks ju eeldada, et varasema rikkaliku

¹³² Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 23; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 68, 71–72.

¹³³ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 22.

põrandaaluse kogemusega bolševikud sobivad ideaalselt luuretegevuseks, kuna nad olid kursis erinevate konspiratiivse tegevuse meetoditega, mis olid üsna lähedased luuretööks vajalike oskustega. Kuid probleemiks oli asjaolu, et enamlaste partei oli olnud enne Veebruarirevolutsiooni äärmiselt väikesearvuline. Pikaajalise parteistaažiga bolševikud asusid pärast oktoobripööret kõrgematele administratiivkohtadele ning mujale neid praktiliselt ei jätkunud. Uued parteiliikmed ei olnud aga mitte alati kõige haritumad, usaldusväärsemad või osutusi lihtsalt luuretööks sobimatuteks. Nii selgus, et ajavahemikul 1918. aasta novembrist kuni 1919. aasta jaanuari lõpuni agentuurluure organiseerimisele suunatud 20-st parteitöötajast osutusi 13 selleks sobimatuks. Neist kaks – Sokolovski ja Svikke – said ülesande organiseerida agentuurvõrgustikud vastavalt Poolas ja Baltikumis. Peagi tuli nad aga hoopis vallandada, sest kulutades küll 150 000 rubla, tegelikule organiseerimistööle nad ei asunud, osutudes „kergemeelseteks nii suhtumises rahasse kui töösse”. Baltikumis luuretegevust organiseerima pidanud läti enamlane Jan Svikke (Jānis Svīķis) oli 1918. aastal varjunime Rodionov all osalenud endise Venemaa keisri Nikolai II laste konvoeerimisel Tobolskist Jekaterinburgi ja järgnevalt kogu perekonna hukkamisel.¹³⁴

15. veebruari 1919 seisuga oli Registreerimisvalitsuse agentuurosakonnas arvel 89 registreeritud ja umbes 50 registreerimata agent-residenti. 89-st registreeritud agent-residendist 43 olid töölisel, 11 – tehnikud, 19 – poesellid või mõisavalitsejad, 9 – raamatupidajad, 2 – ajakirjanikud. 89-st oli kõrgem haridus 12 isikul, lõpetatud keskkharidus – 21 isikul, algharidus oli 56 inimesel. Registreeritud agent-residentidest oli venelasi 11, lätlasi ja eestlasi kõige rohkem ehk kokku 39, valgevenelasi – 11, soomlasi – 6, ukrainlasi – samuti 6, sakslasi – 1, ungarlasi – 2, juute – 7 ja poolakaid – 6. Pooled värvatud agent-residentidest olid aga oma tööks kõlbmatud väljapressimisega tegelemise või muude sarnaste iseloomuomaduste tõttu ja seepärast oli Registreerimisvalitsuse käsutuses reaalselt umbes 70 inimest, kellest ainult 10 suutsid hankida olulisi luureandmeid. Mainitud kümnest neli olid parteitud, kolm –

¹³⁴ Бурков, Г. Ипатьевская трагедия // Литературная Россия. 19.10.2007: <http://www.litrossia.ru/2007/42/01936.html> - viimati vaadatud 12.01.2010; Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 18–19, 20; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 72–73; Сысоев, Н. Телохраниль, ставший палачом // Совершенно секретно: <http://www.sovsekretno.ru/magazines/article/668> - viimati vaadatud 12.01.2010.

vasakesseerid ning ülejäänud kolm – kommunistide suhtes sümpaatiat tundvad isikud. Peamiseks probleemiks oli seejuures asjaolu, et 90 protsenti agent-residentidest ei olnud kunagi varem mitte üksnes tegelenud luuretegevusega, vaid neil polnud isegi põrandaaluse parteitöö kogemust. Seetõttu ei ole midagi imestamisväärset asjaolus, et mitte ükski agent-resident ei olnud suutnud luua kontakti allikaga üheski enamlaste vastu tegutsevas sõjalise formeeringu staabis. Kõik Registreerimisvalitsusele agent-residentidelt laekunud andmed olid saadud kas välise jälgimise abil või põhinesid kuulujuttudel ega paistnud silma objektiivsusega. Kõvasti jättis soovida ka agent-residentidelt informatsiooni laekumise kiirus. Näiteks Nõukogude Venemaa uudisteagentuur „Rosta” oli välismaistes ajalehtedes kirjutatuga kursis enne kui Registreerimisvalitsus.¹³⁵

Agent-residentide rahvuses peegeldub Nõukogude sõjaväeluure prioriteetide, aga ka võimekuse hetkeseis. Registreerimisvalitsus oli 1919. aasta alguse seisuga oma luuretegevuses keskendunud Soomest Poolani ulatuvale läänesuunalisele lähiregioonile, mis on ühelt poolt igati mõisteta, sest just antud piirkonda pidasid enamlasted enda jaoks strateegiliselt kõige tähtsamaks. Nõukogude juhtkond oli veendumusel, et läbi Baltikumi ja Poola Kesk-Euroopasse murdes on võimalik tagada pikisilmi oodatud maailmarevolutsiooni puhkemine. Samal ajal mõjutas aga sõjaväeluure tegevust näiteks ka asjaolu, et vahemaade kauguse ja sidepidamise sisseseadmise äärmise raskendatuse tõttu ei suudetud arendada agentuurluure tegevust Siberi suunal, kus tegutsesid Vene valged väed.¹³⁶

Perioodil kuni veebruari keskpaigani 1919 oli Baltikumis üksteise järel, pärast eelmise võrgustiku lagunemist loodud kokku neli agentuurvõrgustikku; need aga eksisteerisid vaid kuni poolteist kuud, mistõttu oli Registreerimisvalitsus sunnitud veebruaris 1919 asuma juba järjekorras viiendat luurevõrgustikku looma. Tänapäeva Valgevene territooriumil oli täpselt samasugune olukord. Ukrainas ei suudetud aga üldse arvestatavat agentuuri sisse seada.¹³⁷

¹³⁵ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 19–20, 21; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 75–76.

¹³⁶ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 20.

¹³⁷ Samas, lk. 20.

9. jaanuaril 1919 andis Vabariigi Revolutsiooniline Sõjanõukogu salajase käsu, mille eesmärgiks oli täpsustada agentuurluure korraldamist ja mis puudutas otseselt ka Nõukogude Venemaa poolset Eesti Vabariigi vastu organiseeritud luuretegevuse korralduslikku külge.¹³⁸ Vastavalt sellele käsule pidid Moskva, Jaroslavli, Lääne, Uurali ja Volga-äärse sõjaväeringkonna staabid andma oma agentuurluure korraldavad organid koos selleks eraldatud assigneeringutega üle enda piirkonnas tegutsevatele rinnete ja armeede staapidele, mis hakkasid agentuurluure läbiviimise osas alluma Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi Registreerimisvalitsusele. Petrogradi ja Orjoli sõjaväeringkonna staap pidid aga jätkama agentuurluure korraldamist.¹³⁹

1919. aasta 31. jaanuaril lisandus Registreerimisvalitsuse koosseisu uus, mere agentuurosakond, mis alustas tegutsemist 22. veebruaril. Mere agentuurosakond teostas luuretegevust muu hulgas ka Läänemere piirkonnas, milleks avati luurepunktid Kotlini saarel (jälgimaks vastase võimalikke operatsioone Kroonlinna ja selle lähima ümbruskonna vastu) ja Petrogradis (jälgimaks Laadoga, Äänisjärve ja Peipsi järve piirkonda).¹⁴⁰

Järjekordne sõjaväeluure reorganiseerimine toimus 19. juunil 1919, kui kinnitati uus Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi Registreerimisvalitsuse koosseis ja esimest korda ka põhimäärus, mille kohaselt kujutas Registreerimisvalitsus endast salajase agentuurluure keskorganit, alludes vahetult Vabariigi Revolutsioonilisele Sõjanõukogule, minnes nii mööda Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi ülemast. Viimaseks määrati endine kindralleitnant, varem Kõrgema Sõjanõukogu sõjaliseks juhiks olnud Mihhail Bontš-Brujevitš. Vastavalt põhimäärusele sai Registreerimisvalitsust nüüdsest juhtida isik, kes oli ühtlasi Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu liige; Registreerimisvalitsuse osakondi, aga samuti neisse kuuluvaid alljaoskondi tohtisid juhtida eranditult ainult

¹³⁸ 28. novembril 1918 oli alanud sõjategevus Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel pärast seda, kui Punaarmee oli rünnanud ja vallutanud Narva. Nõukogude Venemaal korraldas 1918. aasta lõpus Eesti vastast luuretegevust Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luureosakond, aga paralleelselt ka Põhjarinde ja 7. armee staabi vastavad struktuuriüksused.

¹³⁹ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 17.

¹⁴⁰ Прохоров, Д. Разведка от Сталина до Путина, lk. 138.

parteitöötajad. Uueks sõjaväeluure juhiks sai elukutseline revolutsionäär (partei liige 1896. aastast) Sergei Gusjev (tegeliku nimega Jakov Drabkin).¹⁴¹

Põhimääruse järgi koosnes Registreerimisvalitsus kolmest osakonnast: esimene ehk maismaa agentuurosakond, teine ehk mere-agentuurosakond, mis eksisteeris kuni jaanuarini 1920, ja kolmas ehk sõjaväe-tsensuuriosakond, mis kadus Registreerimisvalitsuse koosseisust oktoobris 1919. Lisaks eespool mainitud allüksustele kuulus Registreerimisvalitsuse juurde jätkuvalt ka eraldiseisev konsultantide institutsioon, kuhu olid koondatud enamlastega koostööd tegevad endised Vene armee luureohvitserid, aga ka šifreerimisega tegelev allüksus. Maismaa agentuurosakond jagunes omakorda neljaks jaoskonnaks, millest esimene ehk Põhja jaoskond korraldas luuretegevust Skandinaaviamaades, Soomes, Eestis, Lätis ning Murmanski ja Arhangelski piirkonnas, mille olid sel ajal hõivanud *Entente*'i väed. Lääne jaoskonna tegevuspiirkonnaks oli Leedu, Poola, Galiitsia, Rumeenia, Saksamaa ning riigid, mis olid tekkinud endise Austria-Ungari keisririigi territooriumil. Lähis-Ida jaoskond tegeles vastavalt Registreerimisvalitsuse põhimäärusele Balkani riikide, Türgi, Kaukaasia, Turkestani, Afganistani ja Indiaga, Kaug-Ida jaoskond aga Siberi, Hiina ja Jaapaniga.¹⁴²

Registreerimisvalitsuse põhimääruse üheks peamiseks eesmärgiks näis olevat tugevdada enamlaste poliitilist kontrolli sõjaväeluure üle. Ilmselt pidasid bolševikud saavutatud tulemust poolikuks, sest õige pea otsustati luua komisjon, mille ülesandeks oli puhastada sõjaväeluure ebausaldusväärsetest elementidest. VK(b)P Keskkomitee otsustas muuta sõjaväeluure komplekteerimise korda nii, et edaspidi kuuluksid sinna koosseisuliste töötajatena ainult VK(b)P liikmed. 16. septembril 1919 andis Vabariigi Revolutsiooniline Sõjanõukogu välja käsu, mille kohaselt kaotati Registratsioonivalitsuse juures asunud konsultantide institutsioon, vabanenud isikkoosseis saadeti aga rindele. „Puhastus” viidi läbi ka sõjaväeluure jaoks kesk- ja kõrgtaseme kaadrit ette valmistavatel kursustel, kust eemaldati 50 protsenti

¹⁴¹ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 23–24; Колпакиди, А.; Прохоров, Д. Империя I, lk. 81–82; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 37.

¹⁴² Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 24; Колпакиди, А.; Прохоров, Д. Империя I, lk. 82; Прохоров, Д. Разведка от Сталина до Путина, lk. 139.

kursantidest, kes ei olnud bolševikud. Puutumata ei jäetud isegi niigi nõrga tasemega agentuurvõrgustikku.¹⁴³

Juuli keskel 1919 saatis Registreerimisvalitsus endale alluvatele organitele põhimääruse agentuurluure organiseerimise kohta diviiside, armeede ja rinnete staapide poolt. Vastavalt sellele dokumendile pidi rinde agentuurluuret juhatama rinde staabi luurejaoskonna komissar, kes allus vahetult rinde staabi Sõjanõukogu ühele liikmele, kelle ülesandeks oli kontrollida agentuurluure tööd. Rinde staap vastutas agentuurluure korraldamise eest sügaval vaenlase tagalas, kogudes informatsiooni vastase uute sõjaväeüksuste kohta, vastase ressursside ja elavjõu, vägede tehnilise varustatuse ja liikumise, aga ka kõrgema väejuhatuse plaanide kohta.¹⁴⁴

Reaalsuses oli olukord siiski mõnevõrra teistsugune. Peaaegu kuni 1919. aasta lõpuni jäid Nõukogude Venemaa sõjaväeluure peamiseks luuretegevuse läbiviijateks maakuulajad ehk agent-luurajad, keda saadeti kas konkreetse ülesandega või üldse ilma ülesandeta läbima kindlaksmääratud marsruuti või rajooni. Mingisugusest strateegilisest agentuurluurest seejuures mõistagi rääkida ei saanud ja piirduda tuli ainult operatiivse iseloomuga luureinfo hankimisega, mis omakorda tähendas seda, et selliste agent-luurajate hangitud andmed olid fragmentaarsed ning tihti ka vananenud, mistõttu Registreerimisvalitsus ei suutnud varustada Punaarmee juhtkonda regulaarse ja põhjalikuma informatsiooniga vastaste kohta.¹⁴⁵

Seoses vajadusega parandada agentuurluure olukorda ja kehtestada kontroll diviiside, armeede ja rinnete luuretegevuse üle ka reaalsuses, korraldas Registreerimisvalitsus Moskvast 8. kuni 11. detsembrini 1919 nõupidamise, millest võtsid lisaks Registreerimisvalitsuse töötajatele ning armeede ja rinnete esindajatele osa ka VK(b)P rindetaguste ja välismaabüroode lähetatud isikud. Nimelt oli loodud VK(b)P koosseisus terve rida rindetaguseid ja välismaabüroosid pörandaaluse tegevuse organiseerimiseks neil endise Venemaa keisririigi aladel, mille üle enamlastel puudus kontroll, kuid kus nad soovisid oma võimu taastada, hoolimata

¹⁴³ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 24; Колпакиди, А.; Прохоров, Д. Империя I, lk. 88, 89.

¹⁴⁴ Колпакиди, А.; Прохоров, Д. Империя I, lk. 77–78.

¹⁴⁵ Samas, lk. 78, 79, 80, 90.

samaaegsest rahvaste enesemääramisõiguse kuulutamisest.¹⁴⁶ 15. septembril 1918 oli Moskvast VK(b)P Keskkomitee juures loodud aga Valgevene, Poola, Ukraina, Läti, Leedu, Eesti ja Soome kommunistlike organisatsioonide Keskbüroo eesotsas VK(b)P Keskkomitee sekretäri ja Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee esimehe Jakov Sverdloviga. 19.–24. oktoobrini 1918 toimus samas Keskbüroosse kuuluvate organisatsioonide konverents, kus eesti enamlasi esindasid Jaan Sihver, Hans Pöögelmann ja Jaan Mägi. Konverentsil tehti Keskbüroosse kuuluvatele parteiorganisatsioonidele ülesandeks alustada relvastatud ülestõusu ettevalmistamist Saksa keisririigi poolt okupeeritud aladel, samuti intensiivistada agitatsiooni ja propagandat saksa sõdurite seas nende kaasatõmbamiseks „revolutsioonilisse võitlusse”. Konverents otsustas, et Nõukogude Venemaasse tuleb suhtuda kui relvastatud võitluse koordineerijasse ja innustajasse Saksa keisririigi okupeeritud aladel, millest lähtuvalt peab Keskbüroo tegutsema VK(b)P Keskkomitee üldjuhtimise all. Olgu siinkohal mainitud, et 22. oktoobril 1918 arutas VK(b)P Eesti Sektsioonide Keskkomitee liige Jaan Sihver Moskvast Sverdloviga eesti kommunistide ülesandeid situatsioonis, mis võib kujuneda juhul, kui Saksa väed on sunnitud Eestist lahkuma; seoses sellega käsitleti muu hulgas relvastatud väljaastumise ettevalmistamist. Keskbüroo tegeles konverentsi järgsel perioodil VK(b)P Keskkomitee toetusel kommunistliku kirjanduse väljaandmisega ning sellega Saksamaa poolt okupeeritud alade varustamisega, aga ka kaadri valiku ja

¹⁴⁶ Eestist Saksa vägede eest Nõukogude Venemaale põgenenud eestlastest bolševikud koondusid VK(b)P Eesti Osakondadesse (Sektsioonidesse), mis kujutasid endast teatava autonoomiaga rahvuslikke organisatsioone kohapealsete parteiorganisatsioonide juures. 19. mail 1918 loodi VK(b)P Eesti Sektsioonide koordineeriva organina Eesti Sektsioonide Keskkomitee. 1919. aasta kevadel loodud Välismaa- või ka Venemaa büroo ülesanne oli Eestis asuva põrandaaluse parteiorganisatsiooni kureerimine vastavalt VK(b)P-lt ja teistel asjaomastelt Nõukogude asutustelt saadud juhistele. Bolševike tegevus Eesti Vabariigis oli mõistetavatel põhjustel alates 1918. aasta lõpust keelatud. Pärast Vabadussõja lõppu eraldati eestlastest bolševikud konjunktuursetel kaalutlustel formaalselt VK(b)P-st ning 1920. aasta novembris loodi Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP), mis tegutses Kominterni sektsioonina. Reaalsuses ei muutunud aga suurt mitte midagi. EKP koosnes jätkuvalt Eestis põranda all viibivatest kommunistidest ja Nõukogude Venemaal/NSV Liidus asuvast EKP Keskkomitee Välismaa- ehk Venemaa büroost, mille moodustasid NSV Liidus asuvad EKP Keskkomitee liikmed. Osa Keskkomitee liikmetest asus Eestis põranda all, kus tegutses ka Keskkomitee ise. 1920–1926 kuulusid välismaabüroosse kas lühemat või pikemat aega Jaan Anvelt, Paul Lepp, Hans Pöögelmann, Otto Rästas, Engelbert Strauch ja Rudolf Vakmann.

suunamisega põrandaalusele parteitööle. Ent sündmuste järgneva kiire arengu tõttu ei õnnestunud Keskbürool mängida relvastatud väljaastumiste koordineerija rolli.¹⁴⁷

Keskbüroo loomine tõestab, kui oluline oli enamlastele endise Venemaa läänepiiri taastamine, saavutamaks ühist riigipiiri Saksamaaga, sest seeläbi oleks tekkinud hoopis paremad tingimused revolutsiooni õhutamiseks Kesk-Euroopas. Kommunistide riigipöördekatse korral oleks Nõukogude Venemaa saanud sellisel juhul kohe osutada Saksamaa töölisklassile „internatsionaalset abi”.¹⁴⁸ Iseseisvate riikide olemasolu Nõukogude Venemaa ja Saksamaa vahel oleks muutnud revolutsiooni ekspordi Kesk-Euroopasse palju keerulisemaks. Õigupoolest osutus revolutsiooni eksport sellistes tingimustes, nagu kujukalt tõestas kahe maailmasõja vaheline Euroopa ajalugu, võimatuks.

Sõjaväeluurele olid VK(b)P koosseisus moodustatud välismaabürood tähtsad seetõttu, et nad koosnesid kohalikust rahvusest enamlastest ja seeläbi oli neil ka mõnevõrra paremaid võimalusi strateegilise agentuurluure läbiviimiseks. Nii loodi Ukraina Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee Rindetagune büroo, mis juhtis põrandaalust ja partisaniliikumist Ukrainas ja Krimmis, VK(b)P Doni büroo, aga ka VK(b)P Poola, Soome, Läti, Valgevene ja Eesti Osakondade välismaabüroode koosseisus spetsiaalsed luureorganid – registratsioonibürood. Soome Registratsioonibürood juhtis Eino Rahja, Poola vastavat bürood Józef Unszlicht. Eesti Osakondade Keskkomitee Registratsioonibürood juhatas detsembris 1919 Johannes Käspert (enamlaste partei liige 1912. aastast), kes oli vastavas ametis alates büroo loomisest septembris 1919 kuni 1920. aasta suveni.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Graf, M. VK(b)P eesti sektsioonid. Tallinn, 1978, lk. 100–101, 102–103; Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 26; Колпакиди, А.; Прохоров, Д. Империя I, lk. 81; Линдер, И., Чуркин, С. Красная паутина, lk. 41–42.

¹⁴⁸ 1. oktoobril 1918 nõudis Lenin sõja- ja mereasjade rahvakomissar Trotskile saadetud kirjas, et järgmiseks kevadeks oleks olemas 3-miljoniline armee, mis võiks abistada „rahvusvahelist tööliste revolutsiooni“. (Carr, E. The Bolshevik Revolution, lk. 100.)

¹⁴⁹ J. Käspert – Grauberg 13.12.19: ERAF, 24/1/25. L. 3; EKP Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 56. 04.04.20: ERAF 24/1/92. L. 6–7; EKP Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 65. 13.07.20: ERAF 24/1/92. L. 12; Колпакиди, А.; Прохоров, Д. Империя I, lk. 81.

Avades 1919. aasta 8. detsembril mainitud Registreerimisvalitsuse korraldatud nõupidamist Moskvast, selgitas Registreerimisvalitsuse ülema asetäitja, elukutseline revolutsionäär (bolševike partei liige 1919. aastast) Timofei Samsonov kokkutulnuile, et agentuurluure on seni olnud halvasti organiseeritud. Veelgi enam, kuni tema tulekuni Registreerimisvalitsuse ülema asetäitja ametikohale septembris 1919, ei tegeldud sellega üldse. Sellist nõupidamist oli aga seni võimatu kokku kutsuda, kuna eelnevalt oli vaja „puhastada” Registreerimisvalitsus kõigist sõjandusspetsialistidest (s.t. endistest Venemaa sõjaväeluure töötajatest). Nüüd, mil sellega oli jõutud ühele poole, korraldatakse agentuurluuret edaspidi klassiprintsiibist lähtuvalt ning just seetõttu kutsuski Registreerimisvalitsus nõupidamisele rindetaguste ja välismaabüroode esindajad.¹⁵⁰

Kokkuvõtlikult võib seega tõdeda, et Nõukogude sõjaväeluure jaoks oli rahvuslike parteikaadrite kasutamine luuretegevuse läbiviimiseks paratamatu, kuna nagu me juba eespool nägime, ei soovinud paljud endised Venemaa sõjaväeluure ametnikud enamlastega koostööd teha. Samal ajal valitses aga inimeste nappus, keda oleks saanud luuretöösse kaasata. Nii tekkis olukord, kus agentuurvõrgustiku ülesehitamine enamlaste jaoks maailmarevolutsiooni plaane silmas pidades olulisel endise Vene riigi läänepiiril oli kõige kiiremini teostatav seal elavate rahvuste hulgas olevaid vasakäärmuslasi kasutades. Taolise korralduse miinuseks oli see, et ühed ja samad isikud tegelesid nüüd nii parteitööga (sealhulgas enamliku propagandaga) kui ka agentuurvõrgustiku praktilise korraldamisega oma kodumaal. Need kaks ülesannet olid aga omavahel raskesti ühildatavad, kuna nii suurenes märgatavalt sissekukkumise oht. Lisaks olukorra paratamatusest tulenevale sunnitusele, sobis kohalikust rahvusest parteikaadri kasutamine Registreerimisvalitsuse juhtkonnale ka ideoloogilises plaanis. Vastavalt Lenini „Riigis ja revolutsioonis” esitatud nägemusele oli bolševike võimuhaaramise järgsel perioodil vajalik teha selge vahe sisse töölisklassi ning endiste ülemklasside vahele ning alles peale viimaste kui töölisklassile ohtu kujutava jõu likvideerimist sai loobuda proletariaadi diktatuurist. Seega oli luure korraldamine klassiprintsiibist lähtudes Registreerimisvalitsuse juhtkonna silmis kindlasti igati eesrindlik lähenemine, mis siis, et ideoloogia ja tegelike vajaduste kokkulangemine oli seejuures puhtalt juhuslikku laadi.

¹⁵⁰ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 26, 129–130.

Eesti Riigiarhiivi filiaalis ehk endises Parteiarhiivis leidub dokument, millest saab veidi täpsemalt aimu, kuidas kasutas Nõukogude sõjaväeluure Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola kommuniste enda huvides ära, et lükata käima ja korraldada agentuurluuret mainitud riikide territooriumidel. Tegemist on protokolliga ülalmainitud Registreerimisvalitsuse ja VK(b)P välismaabüroode Moskvast toimunud ühisest nõupidamisest, kus arutati vastastikuseid suhteid. Välismaabüroodest olid esindatud Poola, Soome, Läti, Leedu ja Valgevene,¹⁵¹ lisaks veel Ukraina, Kaukaasia ja Doni bürood. Ühtegi Eesti bolševike esindajat – vähemalt antud protokolli järgi – mingil põhjusel kokkusaamisel ei osalenud, kuid pidades silmas, et ärakiri nõupidamise protokollist saadeti ka VK(b)P Eesti Osakondade Välismaabüroole, aga samuti võttes arvesse teisi arhiivis leiduvaid dokumente, võib täie kindlusega väita, et sel nõupidamisel otsustatu kehtib täiel määral ka eesti kommunistide kohta. Kokkusaamise käigus töötati välja ja võeti vastu Registreerimisvalitsuse ja VK(b)P piiritaguste organisatsioonide üldine kokkulepe, mille kohaselt: 1) piiritagused organisatsioonid pidasid oma kohuseks võtta osa Registreerimisvalitsuse tööst, kasutades vastase jälgimiseks oma sidemeid ja organisatsiooni kohtadel; 2) piiritagused organisatsioonid kohustusid eraldama spetsiaalse struktuuriüksuse (registreerimisbürood – M. T.), mis korraldaks ja viiks läbi agentuurluuret Registreerimisvalitsuse heaks; 3) luure üldjuhtimine kuulus Registreerimisvalitsuse pädevusse; 4) Registreerimisvalitsus võttis enda peale kõik agentuurivõrgustiku loomisega seotud kulud ja selle varustamise kõigi vajalike vahenditega; 5) iga välismaabüroo pidi selle üldise kokkuleppe piires välja töötama eraldi kokkuleppe Registreerimisvalitsusega; 6) iga välismaabüroo kohustus esitama lähemate päevade jooksul konkreetse tööplaani ja eelarve.¹⁵²

Kahjuks ei ole õnnestunud leida eesti enamlaste ja Nõukogude sõjaväeluure kahepoolset kokkulepet Eesti Vabariigi vastu agentuurluure organiseerimise kohta, mille olemasolu võiks välismaabüroode ja Registreerimisvalitsuse vahelise üldkokkuleppe põhjal oletada. Küll leidub aga endises Parteiarhiivis dokumente, mis kinnitavad sellise koostöö olemasolu juba palju varem kui detsembris 1919.

¹⁵¹ Leedut ja Valgevenet käsitleti koosolekul ühtse piirkonnana ning seda esindas nõupidamisel Leedu bolševik Vincas Mickevītš-Kapsukas (tegelik nimi Mickevičius).

¹⁵² Registreerimisvalitsuse ühisistungi protokoll rindetaguste- ja välismaabüroodega 08.12.1919: ERAF 24/1/24. L. 9.

Näiteks on arhiivis dokument, mis pärineb juuni algusest 1919. ja kus 7. armee sõjakomissar kurdab Eesti Tööraha Kommuuni Agentuuri büroo juhatajale adresseeritud kirjas,¹⁵³ et hoolimata lubadusest ei ole ikka veel saadetud 7. armee staabi luurejaoskonda kahte parteiseltsimeest agentuurluure läbiviimiseks Eestimaal. Sõjakomissar jätkab, et momendil, kus kogu Eesti kuulub 7. armee vastutusalasse, on vajalik saada selgust vastase jõudude suuruselt, eriti Pihkva suunal. Seoses sellega ja arvestades, et 7. armee staabi luurejaoskonna käsutuses puuduvad eesti keelt oskavad agendid, palub sõjakomissar komandeerida nii kiiresti kui võimalik neli parteiseltsimeest-estlast 7. armee staabi luurejaoskonna ülema käsutusse. Venekeelsele kirjale on lisatud punase tindiga kirjutatud eestikeelne märkus: „4 seltsimeest saadetud. 7 VI 19 P. Lepp”¹⁵⁴

Paul Lepp oli VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee liige ning viibis suvel 1919 koos mitmete teiste eesti enamlastega Staraja Russas.¹⁵⁵ Seoses Punaarmee sõjalise ebaeduga oli Eesti Tööraha Kommuun olnud sunnitud ennast sisse seadma just mainitud linnas, kus veidi aja pärast samal aastal ka laiali saadeti.

Pöördugem nüüd tagasi Nõukogude Venemaa sõjaväeluure juurde. 1. jaanuaril 1920 hakkas kehtima uus Registreerimisvalitsuse põhimäärus ja kinnitatud koosseis. Sõjaväeluure ülesandeks oli välja selgitada Nõukogude Venemaa suhtes vaenulike ja neutraalsete riikide sõjalised, poliitilised, diplomaatilised ja majanduslikud plaanid ning kavatsused. Samuti teha kindlaks piiritagused grupid ja klassid, mis võiksid oma tegevusega Nõukogude riigile kahju tekitada. Luureülesandeid andis Registreerimisvalitsusele nii Vabariigi Revolutsiooniline Sõjanõukogu kui ka selle Välistaap. Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu pädevuses oli Registreerimisvalitsuse juhataja määramine, Sõjanõukogu ühe liikme ülesanne oli kontrollida Registreerimisvalitsuse jooksvat tegevust. Nüüdsest oli Registreerimisvalitsuse koosseisus neli osakonda: mobilisatsiooni-, operatiiv-, informatsiooni- ja haldusosakond ning komandantuur. Mobilisatsiooniosakonna

¹⁵³ Tegelikult peetakse silmas ilmselt Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse agentuurosakonna juhatajat.

¹⁵⁴ 7. armee sõjakomissar – Eesti Tööraha Kommuuni Agentuuri büroo juhataja 08.06.1919: ERAF 24/1/29. L. 28.

¹⁵⁵ EKP Staraja Russa osakonna liikmete nimekiri 1919.a.: ERAF 24/1/32. L. 2.

ülesanne oli värvata kaastöölisi agentuurluure läbiviimiseks, töötades ühtlasi viimaste tarbeks välja instruksioone ja juhiseid. Operatiivosakond koostas agentuurvõrgustike skeeme, jagas ülesandeid Registreerimisvalitsuse piirkondlike struktuuriüksuste ja üksikult tegutsevate agent-residentide vahel, varustas agent-residente kõige tööks vajalikuga, küsitles piiri tagant naasvaid kaastöölisi ja hindas nende hangitud andmeid. Informatsiooniosakond töötas läbi kõik operatiivosakonna hangitud luureandmed ja dokumendid ning välismaise ajakirjanduse, mille põhjal koostas erinevaid luureinformatsiooni ülevaateid, kokkuvõtteid jne. Informatsiooniosakonna ülesandeks oli ka Registreerimisvalitsuse juhataja heakskiidul saadud luureandmete teatavaks tegemine Nõukogude pressis esindajatele (loe: mõjutusoperatsioonid – M. T.). Jätakuvalt tohtisid Registreerimisvalitsuse ja selle piirkondlike struktuuriüksuste töötajad olla üksnes VK(b)P liikmed. Vaid erandkorras – kui vastava isiku eest olid nõus vastutama kaks Registreerimisvalitsuse või selle piirkondliku struktuuriüksuse töötajat – tohtis tööle võtta ka isiku, kes ei olnud VK(b)P liige. Taas kord vahetus Registreerimisvalitsuse juht, kelleks nüüd sai Georgi Pjatkov (enamlaste partei liige 1910. aastast). Tõsi, Pjatkov juhatas Registreerimisvalitsust ainult kuu aega, kuna juba veebruaris vahetas ta välja Vladimir Aussem (bolševike partei liige 1901. aastast). Temagi ei jäänud sõjaväeluure etteotsa kuigi kauaks, vaid üksnes 1920. aasta augusti alguseni.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 30–31; Колпакиди, А.; Прохоров, Д. Империя I, lk. 91–92; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 41.

2. Nõukogude sõjaväeluure ja Eesti vabariik 1920–1924

2.1. Nõukogude sõjaväeluure 1920–1924

1920. aasta septembris võeti vastu Registreerimisvalitsuse uus põhimäärus ja kinnitatud koosseis (eelmine oli mäletatavasti hakanud kehtima sama aasta 1. jaanuaril). Uue põhimääruse kohaselt oli Registreerimisvalitsus iseseisev strateegilise luure organ, aga samaaegselt ka ametiasutus, mis kureeris sõjaväeringkondade ja rinnete staapide ning neist eraldi tegutsevate armeede agentuurluuret teostavate struktuuriüksuste (staapide registreerimisosakondade) tegevust. Registreerimisvalitsus pidi tegutsema nii sõja- kui ka rahu ajal, hankides ja analüüsides sõjalist, diplomaatilist ja majanduslikku informatsiooni kõigi riikide kohta. Sõjaajal oli Registreerimisvalitsuse peamine ülesanne vaenulike ja neutraalsete riikide kavatsuste ning plaanide väljaselgitamine, eesmärgiga teha õigeaegselt kindlaks võimalikud Nõukogude Venemaa vastased. Põhimääruse järgi pidi Registreerimisvalitsus täitma Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu kas otse või Sõjanõukogu Välistaabi kaudu antavaid ülesandeid. Registreerimisvalitsus allus Välistaabi komissarile, tema kaudu omakorda Vabariigi Revolutsioonilisele Sõjanõukogule. Registreerimisvalitsuse koosseisus oli alates septembrist 1920 viis osakonda, mida on ühe võrra rohkem, kui nägi ette jaanuaris jõustunud eelmine põhimäärus: 1) operatiiv- ehk agentuurosakond; 2) informatsiooniosakond; 3) üldosakond; 4) organisatsiooniline osakond ja 5) haldusosakond. Registreerimisvalitsuses oli ette nähtud 327 koosseisulist töökohta.¹⁵⁷

Operatiiv- ehk agentuurosakond koostas agentuurvõrgustike skeeme, jagas ülesandeid Registreerimisvalitsuse piirkondlike struktuuriüksuste ja üksikult tegutsevate agent-residentide vahel, instrueeris agent-residente ja varustas neid kõige tööks vajalikuga, värbas agent-residente ning hindas nende hangitud informatsiooni, valis ja esitas Vabariigi Revolutsioonilisele Sõjanõukogule kinnitamiseks „ametlike,

¹⁵⁷ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 32–33; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 93–94.

poolametlike ja mitteametlike” sõjaliste esindajate kandidatuurid¹⁵⁸ (diplomaatilise teenistuse kattevarjus tegutsevad sõjaväeluurajad – M.T.).¹⁵⁹

Informatsiooniosakond töötas läbi hangitud luureandmed ja dokumendid ning välismaise ajakirjanduse, mille põhjal koostas luureinformatsiooni ülevaateid, kokkuvõtteid jne, mis edastati Registreerimisvalitsuse ülema määratud adressaatidele.¹⁶⁰

Kuu aega enne uue põhimääruse vastuvõtmist oli Registreerimisvalitsus saanud endale taas kord uue juhataja. Augustist 1920 juhtis Nõukogude sõjaväeluure läti rahvusest elukutseline revolutsionäär Jan Lentsman (Jānis Lencmanis; enamlaste partei liige 1899. aastast, 1919 Läti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja ja siseasjade rahvakomissar). Üldse kuulus Registreerimisvalitsuse keskaparaadi juhtivatest ametikohtadest üle poole läti rahvusest isikutele.¹⁶¹

Koos kodusõja lõpule jõudmisega Venemaal¹⁶² muutusid ka Registreerimisvalitsuse ülesanded. 1920. aasta 16. veebruaril andis Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi ülem Registreerimisvalitsuse ülemale käsu organiseerida agentuurluure ka väljaspool Nõukogude Venemaaga piirnevaid riike. 1920. aasta aprillis aga kirjutas sellel ajal Registreerimisvalitsuse juhatajaks olnud Vladimir Aussem ühes ettekandes, et Nõukogude sõjaväeluure jaoks tõuseb nüüdsest esikohale luuretegevus Lääne-Euroopa, Jaapani ja Ameerika Ühendriikide kui potentsiaalsete vaenlaste vastu. Edasi tõdes Aussem, et piiritagune agentuurluure

¹⁵⁸ Suvel 1920 oli Vabariigi Revolutsiooniline Sõjanõukogu võtnud vastu otsuse sõjaväeatašeede institutsiooni loomise kohta Nõukogude Venemaa esinduste juures neis riikides, millega oli sõlmitud rahulepingud ja alustatud diplomaatilist suhtlemist. Vastavalt 3. juulist 1920 pärinevale instruksioonile pidid Nõukogude Venemaa sõjaväeatašeed koguma informatsiooni välismaistest trükistest ja perioodikast, isikliku vaatluse teel, aga ka agentuuri kaudu. Juhul kui sõjaväeatašee juhtus olema parteitu, tegeles agentuurluurega tema abiks määratud bolševik. (Колпакиди, А.; Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 99–100.)

¹⁵⁹ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 33; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 94.

¹⁶⁰ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 33; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 94.

¹⁶¹ Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 95; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 41–42.

¹⁶² Kodusõja lõpuks Venemaa Euroopa-osas loetakse 1920. aasta novembrit.

erineb oluliselt luureandmete kogumisest kodusõja käigus valgete tagalas, nõudes suurt silmaringi, keelte ja kohalike olude tundmist. Aussemi arvates läks nüüdsest vaja 10–20 inimest revolutsioonielsete emigrantide hulgast, kelle kätte võinuks usaldada läbi Kominterni toimuva informatsiooni kogumise ja Nõukogude Venemaale edastamise. Peamiseks probleemiks hindas Aussem selliste isikute leidmise ja Registreerimisvalitsuse käsutusse saamise.¹⁶³

1919. aasta märtsi alguses Moskvast loodud Kommunistliku Internatsionaali ehk Kominterni peamiseks eesmärgiks vähemalt kuni 1920. aastate keskpaigani oli revolutsiooni eksport. Kominterni juhtorganiks oli Täitevkomitee, kuid kõik tähtsamad otsused võeti tegelikult vastu VK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo poolt, mille mõned liikmed olid samaaegselt Nõukogude Venemaa esindajateks Kominterni juhtkonnas. Nõukogude luureorganid, seal hulgas sõjaväeluure, hakkasid aga algusest peale kasutama Kominterni enda huvides luure- ning mõjutusoperatsioonide läbiviimiseks.¹⁶⁴ Samal ajal aidates Komintern kaudu ka omalt poolt välismaiseid kommuniste, varustades viimaseid informatsiooniga, aga ka abistades relvastatud

¹⁶³ Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 96, 97; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 42–43.

¹⁶⁴ Kominterni Rahvusvaheliste suhete osakonna käsutuses oli ülemaailmne agentuurvõrgustik, mille ülesandeks oli edastada Kominterni (loe: VK(b)P – M.T.) korraldusi kohaliku kommunistliku partei juhtkonnale. Samuti kanti Rahvusvaheliste suhete osakonna kaudu kommunistlikele parteidele üle Kominterni poolt viimastele eraldatud rahasummasid. 1920. aastatel saadeti raha Kominterni poolt kohalikule Rahvusvaheliste suhete osakonna esindajale (residendile) Välisasjade rahvakomissariaadi diplomaatiliste kulleritega. Hiljem loodi rahaülekannete varjamiseks mitmesuguseid organisatsioone, nagu *Nõukogude Liidu sõbrad* või *Rahu ja demokraatia liiga*. On teada, et Kominterni Rahvusvaheliste suhete osakonna residendiks Eesti Vabariigis oli 1921. aasta augustist kuni 1924. aasta maini hilisema EKP I sekretäri Karl Säre vend Artur Säre, kes kasutas sel ajal pseudonüümi Artur Männi (Säre kohta tuleb hiljem lähemalt juttu). Kominterni resident kasutas tavaliselt Nõukogude saatkonna katet oma tegelike riigis viibimise eesmärkide varjamiseks, olles nii ühtlasi kaitstud diplomaatilise puutumatusena. Just Rahvusvaheliste suhete osakond oli Kominterni struktuuriüksuseks, mis pidas sidet Nõukogude eriteenistustega ja täitis neilt saadud ülesandeid. Rahvusvaheliste suhete osakonna kaudu liikus Kominterni hangitud luureinformatsiooni Nõukogude eriteenistustele, aga ka vastupidi. Rahvusvaheliste suhete osakond soovitas Nõukogude luureametkondadele, keda välismaistest kommunistidest saavad viimased oma töös kasutada. (Kuusinen, A. *The Rings of Destiny. Inside Soviet Russia from Lenin to Brezhnev*. New York, 1974, lk. 40; Симбирцев, И. Спецслужбы, lk. 252.)

ülestatõusude ettevalmistamisel ja läbiviimisel. 1920. aastate keskpaigaks oli Komintern sattunud täielikult Nõukogude eriteenistuste kontrolli alla.¹⁶⁵

1920. aasta lõpus kirjutas Registreerimisvalitsuse juhataja Jan Lentsman: „nüüd, kui kogu maailm on aktiivse kodusõja seisundis, ei ole kommunistlikud parteid kõigis kodanlikes riikides mitte ainult meie sõbrad, vaid ka meie laagri aktiivsed võitlejad. Seetõttu nad võtavad ja peavadki võtma aktiivselt osa kõigist võitluse vormidest ja erinevast tööst [---]. Sellega seoses nad peavad välja valima oma töötajate hulgast need, kelle ülesandeks on välja selgitada vastase – kodanluse, jõud. Konkreetselt: Registreerimisvalitsuse agentidevõrk kõigis riikides peab koosnema inimestest, kes on välja valitud nende maade kommunistlike organisatsioonide poolt. Ainult selliselt küsimust püstitades saab agentuurtöö olla laiaulatuslik ja anda resultaati [---].”¹⁶⁶ Poolteist aastat hiljem konstateeriti ajalehes Waba Maa, et Nõukogude Venemaa salaluure täidab korraga kaht ülesannet: „koguda oma naabrite sõjaväelise seisukorra kohta teateid ja ühtlasi ka kommunismi ärisildi all nõrgendada kihutustööga ohvriksvalitud riigi vastupanu-jõudu.”¹⁶⁷

Soomet, Eestit, Lätit, Leedut ja Gruusiat nägi Registratsioonivalitsus platsdarmina, millelt organiseerida luuretegevust Lääne-Euroopa riikide vastu. Esimese „aknana” Lääne-Euroopasse tuli kõne alla Eesti Vabariik, kellega Nõukogude Venemaa sõlmis kõigepealt rahu. 1920. aasta lõpuks oli Nõukogude sõjaväeluure suutnud luua agentuurvõrgustikud nii Eestis, Lätis, Leedus, Poolas kui Balkani poolsaarel.¹⁶⁸

Enamasti saatis Registreerimisvalitsus piiri taha agentuurluuret korraldama ainult VK(b)P liikmeid, kellest enamikul oli varasemast ajast põrandaaluse töö kogemusi. Agent-residentidena kasutati noori inimesi, vanuses 20 kuni 30 aastat, peamiselt olid need vallalised ning eelnevalt teeninud Punaarmee ridades. Parteitu

¹⁶⁵ Дамаскин, И. Сталин и разведка, lk. 68; Драбкин, Я. Идея мировой революции и ее трансформации // История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки. Москва, 2002, lk. 32; Симбирцев, И. Спецслужбы, lk. 247, 251–252, 253, 262–263.

¹⁶⁶ Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 102–103.

¹⁶⁷ Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 18.05.1922, lk. 4.

¹⁶⁸ Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 97, 99.

pääses tööle sõjaväeluuresse ainult juhul, kui teda käendasid vähemalt kaks vastutaval kohal parteitöötajat. Suurem osa esimestest Registreerimisvalitsuse piiri taha saadetud resident-agentidest oli sündinud Baltikumis, Bessaraabias või Poolas, seetõttu tundsid nad hästi oma tegevuspiirkonnaks määratud riikide keeli ja kombeid. Eestlastest Nõukogude sõjaväeluurajatest tõusid sõjaväeatašeedeks Harald Tummeltau ja Richard Vennikas.¹⁶⁹ Silmapaistvat rolli Nõukogude sõjaväeluures mängis ka Karl Rimm.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Richard Vennika kohta vt. lähemalt käesoleva peatüki järgmisest alapeatükist. Harald-Leopold Tummeltau sündis 2. oktoobril 1899. aastal Tallinnas töölise perekonnas. Tummeltau isa Tõnis oli aktiivne enamlane. Harald Tummeltau õppis Tallinna Aleksandri gümnaasiumis. 1917. aasta aprillis astus ta isa eeskujul bolševike ridadesse. 1918. aasta veebruaris põgenes Harald Tummeltau Saksa vägede eest Petrogradi, kus astus suurtükiväekomandöride kursustele, misjärel 1918. aasta septembris suunati ta Uurali rindele. 1919. aasta jaanuaris toodi Tummeltau ümber Läänerindele, kus võttis osa lahingutegevuses Eesti vägede vastu. Ta sai 1919. aasta juunis raskelt haavata (pälvis Punalipu ordeni). Pärast paranemist suunati Tummeltau Moskvasse Sõjaväeakadeemiasse õppima. 1922. aasta jaanuaris asus Tummeltau tööle Punaarmee staabi Luurevalitsusse. Järgmisel, 1923. aastal lõpetas ta õpingud Sõjaväeakadeemias, peale mida jäi edasi tööle sõjaväeluuresse. Tummeltau osales Eestis 1924. aasta 1. detsembril toimunud enamlaste relvastatud riigipöördekatse ettevalmistamisel. Augutist 1932 kuni märtsini 1934 oli Tummeltau Nõukogude sõjaväeatašeeks Itaalias. 1933. aastal osales NSV Liidu delegatsiooni koosseisus Genfis toimunud rahvusvahelisel desarmeerimiskonverentsil. Itaaliast naasnuna jätkas Tummeltau tööd Punaarmee staabi Luurevalitsuses. Tummeltau on üheks Punaarmee staabi Luurevalitsuses 1927. aastal koostatud teatmiku *Põhja-Ameerika Ühendriikide relvajõud* autori. Ta tegi ka kaastööd *Suurele Nõukogude entsüklopeediale*. 1937. aastal autasustati Tummeltaud nimelise kuld kellaga, mis ei takistanud aga kuidagi teda sama aasta 16. detsembril arreteerimast ja 4. oktoobril 1938 stalinlike „puhastuste” käigus hukkamast. (Revolutsiooni lipukandjad II, lk. 154–156, Лурье, В., Кочик, В. ГПУ, lk. 313.)

¹⁷⁰ Karl Rimm sündis 13. detsembril 1891 Võrumaal Vana-Antsla vallas mõisamoonaka peres. Pärast ministeeriumikooli lõpetamist võeti ta 1907. aastal vastu Tartu Õpetajate Seminari, mille lõpetas 1911. aastal. Seejärel asus Rimm õpetajana tööle Võrumaal Tsooru ministeeriumikoolis, kus töötas neli aastat. 1915. aastal jätkas Rimm haridusteed Tartu Õpetajate Instituudis, mis jäi aga lõpetamata, kuna ta mobiliseeriti järgmisel aastal sõjaväkke ja suunati Aleksejevi sõjakooli, mille lõpetas 1. detsembril 1916 alamleitnandina. 1917. aasta sügisel tegutses Rimm Võrumaal, lahkudes järgmise aasta alguses Saksa vägede eest Venemaale. Järgnevalt sõitis Rimm Vologdasse, kus võttis osa Punaarmee üksuste formeerimisest. 1918. aasta juulis astus ta bolševike partei liikmeks. Punaarmee sissetungi järel Eesti Vabariiki, sai Rimmist Võru maakonna sõjakomissar. 1920. aasta oktoobris suunati ta õppima Sõjaväeakadeemiasse, mille lõpetas 1924. aastal. Rimm võttis osa 1. detsembril Tallinnas toimunud enamlaste relvastatud riigipöördekatsest. Juba Sõjaväeakadeemias õppimise ajal oli ta asunud tööle Punaarmee staabi Luurevalitsusse. 1930. aastate alguses oli Rimm sel ajal Hiinas, Shanghais Nõukogude sõjaväeluure residendiks olnud Richard Sorge abi ja sõjaline nõustaja. Järgnevalt saadeti

Oluliseks kaadrireserviks Registreerimisvalitsuse jaoks olid ka Venemaal sõjavangis olnud endiste Saksa ja Austria-Ungari keisririigi alamad.¹⁷¹

Hoolimata äsjakirjeldatud töötajate hankimise võimalustest vaevus Nõukogude sõjaväeluuret 1920. aastate alguses kaadripuudus. Lisaks sellele valmistas suuri probleeme välisvaluuta nappus. Soovida jättis ka distsipliin (alates elementaarsest tööajast kinnipidamisest). Kõige tipuks soovis tšekaa ülem Feliks Dzeržinski saada sõjaväeluuret oma kontrolli alla. Dzeržinski saavutaski, et 1920. aasta novembris võeti vastu otsus, mille kohaselt Registreerimisvalitsus pidi lisaks Vabariigi Revolutsioonilisele Sõjanõukogule alluma ka tšekaale kui üks viimase osakondi. Seejuures pidi Registreerimisvalitsuse ülem kuuluma samaaegselt ka tšekaa juhtorganisse – kolleegiumisse. Registreerimisvalitsuse ülemat sai nüüdsest ametisse nimetada kokkuleppel Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu ja tšekaa vahel. Punaarmee juhtkond ja sõjaväeluure ei olnud mõistagi sellise asjade käiguga rahul ja neil õnnestus järgnevalt antud otsuse elluviimist takistada, nii et sõjaväeluuret tšekaaga ei liidetud. Selle asemel loodi tšekaa koosseisus 1920. aasta 20. detsembril oma piiritaguse agentuurluurega tegelev struktuuriüksus – Välismaa osakond. Küll aga säilis olukord, mille kohaselt sõjaväeluure ülem oli ühtlasi ka tšekaa kolleegiumi liige ja nimetati ametisse tšekaa nõusolekul. Taolise situatsiooni tulemiks oli sõjaväeluure ja tšekaa Välismaa osakonna ühtse agentuurvõrgustiku tekkimine (üks ja sama resident allus korraga nii sõjaväeluurele kui tšekaa Välismaa osakonnale). Ühtsest juhtimisest ei tulnud aga midagi välja, kuna sõjaväeluure ja tšekaa saatsid residentidele üksteisele vastukäivaid juhtnõore. Omakorda residentidel avanes võimalus tegeleda ainult nende ülesannetega, mis olid kas vähem vaevanõudvad või huvitavamad, apelleerides vajadusel konkureerivale ametkonnale Moskvast ning mõnel juhul isegi otse Vabariigi Revolutsioonilisele Sõjanõukogule. 1922. aasta lõpuks eksisteerisid sellised ühised residentuurid Saksamaal, Prantsusmaal, Itaalias, Austrias, Serbias, Bulgaarias, Tšehhoslovakkias, Poolas, Leedus, Soomes, Türgis ja

Shanghaisse appi ka Rimmi abikaasa Ljubov Rimm (sündinud Ljubov Mutt, kasutas luuretööl valenime Luisa Klaas – M.T.). Pärast Hiinast naasmist töötas Rimm edasi Punaarmee staabi Luurevalitsuses, tema naine oli aga sama ametiasutuse raamatukogu juhataja abi. 22. augustil 1938 hukati Karl Rimm stalinlike „puhastuste” käigus. (Revolutsiooni lipukandjad II, lk. 113–115; Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 459.)

¹⁷¹ Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 101–102.

Hiinas. Sõjaväeringkondade agentuurvõrgud jäid tegutsema tšekaast eraldiseisvalt. Lõpuks 1923. aastal tunnistati sõjaväeluure ja OGPU Välismaa osakonna ühtne agentuurvõrgustik ebaotstarbekaks ja algas selle lahutamine, mis vältas kuni 1925. aasta alguseni.¹⁷²

1921. aasta 10. veebruaril ühendati Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaap Ülevenemaalise Peastaabiga Punaarmee staabiks, mille tulemusena tekkis ühtne organ kõigi Nõukogude Venemaa relvajõudude juhtimiseks. Registreerimisvalitsuse asemel tekkis nüüd Punaarmee staabi Luurevalitsus. 1921. aasta 4. aprillil jõustus Luurevalitsuse põhimäärus ja kinnitati ühtlasi selle koosseis. Luurevalitsus kujutas endast sõjaväeluure keskorganit nii sõja kui ka rahu ajal. Luurevalitsuse ülesannetena seisis põhimääruses: 1) iseseisva strateegilise agentuurluure organiseerimine välisriikides; 2) vastavalt rahvusvahelisele olukorrale vaenlase tagalas sabotaaži jm. sellise organiseerimine; 3) vastavalt vajadusele poliitilise, majandusliku ja diplomaatilise teabe kogumine; 4) igasugust laadi välismaiste ajakirjandusväljaannete, aga ka sõjalise ja sõjalis-statistilise kirjanduse hankimine ja läbitöötamine; 5) kõigis luurevaldkondades kogutud andmete läbitöötamine ja nende põhjal kokkuvõtete ning järelduste tegemine välisriikide võimalike strateegiliste kavatsuste või plaanide kohta sõjaks valmistumisel; 6) Luurevalitsuse voliniku saatmine sidepidamiseks nende ametiasutuste keskorganeisse, mis omavad piiritagust agentuurvõrgustikku (tšekaa ja Komintern), saamaks nii Luurevalitsusele vajalikke andmeid; 7) sõjaväeringkondade ja rinnete luureorganite juhtimine ning nende juhatajate määramine kooskõlastatuna vastavate revolutsiooniliste sõjanõukogude ja sõjaväeringkondade ülematega. Äsjakirjeldatud ülesanded jäid suuremate muutusteta Luurevalitsuse jaoks kehtima kuni 1920. aastate keskpaigani.¹⁷³

Luurevalitsuse kinnitatud koosseisuks määrati 275 inimest. Luurevalitsuse ülem allus Punaarmee staabi ülemale, agentuurluure küsimustes aga staabi komissarile. Organisatsiooniliselt koosnes Luurevalitsus kantseleist ja neljast

¹⁷² Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 37, 40; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 109–114.

¹⁷³ Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 18.05.1922, lk. 4; Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 34–35; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 105–106.

osakonnast. Järgnevatel aastatel vähendati järjest Luurevalitsuse keskaparaadi töötajaskonda ning 1922. aasta novembris muudeti sõjaväeluure Punaarmee staabi osakonnaks, kus 1924. aastal töötas 91 inimest. Samal, 1924. aastal taastati sõjaväeluure Punaarmee staabi eraldiseisva valitsusena, kuna leiti, et osakonna staatus ei olnud vastanud ei selles tehtava töö hulgale ega tähtsusele.¹⁷⁴

1921. aasta aprillis sai Luurevalitsus uue ülema Arvid Zeiboti (Arvīds Zeibots) näol, kes sarnaselt seni Nõukogude sõjaväeluure eesotsas olnud Lentsmaniga ja Zeiboti 1924. aastal omakorda väljavahetanud Jan Berziniga (Jānis Bērziņš, tegelikult Pēteris Kuzis) oli läti päritolu. Zeibot oli võrreldes oma eelkäijatega haritum, olles õppinud Peterburi ülikoolis füüsika-matemaatika teaduskonnas. Enamlaste partei liige oli Zeibotist saanud 1918. aastal. Jaanuaris 1919 oli Zeibot olnud Läti Nõukogude valitsuse statistika komissar. Maist 1919 oli Zeibot 15. armee Poliitosakonna ülem, 1920. aasta septembrist aga Registreerimisvalitsuse ülema abi.¹⁷⁵

Kodusõja lõppemise järel sõjaväeluures toimunud ümberkorraldused puudutasid ka sõjaväeringkondade staapide juures asuvaid luurega tegelevaid struktuuriüksusi. Sõjaväeringkonna staabi registreerimisosakonna, mis alates 1921. aasta aprillist kandis luurevalitsuse nime, ülesandeks oli 1) piiritaguse agentuurvõrgu loomine ja juhtimine, eesmärgiga hankida poliitilist, majanduslikku, diplomaatilist ja sõjalist informatsiooni; 2) enda alluvuses tegutsevate residentuuridega side pidamine, nende juhtimine ja finantseerimine; 3) piiripunktide ülemate¹⁷⁶ ja agent-residentide värbamine, väljaõpetamine, instrueerimine ja varustamine dokumentidega ning viimaste üle piiri pääsemise korraldamine; 4) vaenlase tagalas sabotaaži jm. sellise korraldamine. Sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse koosseisus tegutses agentuurjaoskond, mis igapäevaselt juhtis ja korraldas sõjaväeringkonna piiritagust luuretegevust. Lisaks Moskvast Punaarmee staabi Luurevalitsuselt saadud ülesannete täitmisele võis sõjaväeringkonna staabi luurevalitsus ka iseseisvalt tegutseda.

¹⁷⁴ Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 18.05.1922, lk. 4; Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 35; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 105, 106–107.

¹⁷⁵ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 35; Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 47.

¹⁷⁶ Piiripunktide ülemate ehk Nõukogude Venemaa territooriumil olevate residentide ülesandeks oli organiseerida sõjaväeluurele vajalike isikute illegaalne jõudmine luureobjektiks oleva riigi territooriumile. Piiripunktide ülemate kohta vaata pikemalt käesoleva peatüki järgmisest alapeatükist.

Nõukogude Venemaa/NSV Liidu lääne piiril pidid sõjaväeringkonnad arendama agentuurluuret 250-300 kilomeetri sügavuses võõral territooriumil, ida piiril aga 500 kilomeetri ulatuses. Sõjaväeringkonna staabi luurevalitsusele allusid armeede ja korpuste luureoskondade agentuurjaoskonnad, aga ka eraldiseisvate diviiside luureosakondade operatiivvolinikud. Kõik sõjaväeringkonna staabi luurevalitsusse laekunud materjalid koondati informatsiooni- ja statistika jaoskonda, kus koostati hangitud andmete põhjal luureinformatsiooni kokkuvõtteid. Eesti vastase luuretegevuse korraldamine kuulus Petrogradi sõjaväeringkonna vastutusalasse. Lisaks Eestile organiseeris Petrogradi (hilisem Leningradi) sõjaväeringkond luuret veel Soome, Läti ja Skandinaavia (Rootsi, Norra) suunal.¹⁷⁷

Petrogradi sõjaväeringkonna staabi registreerimisosakonna, mis alates 1921. aasta aprillist kandis Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse nime informatsiooni- ja statistika jaoskonda juhatas 1920. aastate algul mõnda aega eesti rahvusest Sergei Kuuskler, kes värvati Kaitsepolitsei poolt ning edastas informatsiooni Eesti Vabariigi kasuks.¹⁷⁸ Informatsiooni- ja statistika jaoskonna Eesti sektori juhataja oli samuti eestlane – Komissarov, kuid peale perekonnanime ei ole tema kohta rohkem midagi teada, nagu ka jaoskonna asjaajaja Lille, tõlgi Viidemanni ja masinakirjutajanna Vellmanni kohta.¹⁷⁹

Agentide ja kullerite üle piiri saatmiseks, aga ka vajaliku informatsiooni edastamiseks tegutsesid Nõukogude piiri lähedal Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse rajooni volinikud, kes juhtisid piiripunktide ülemate tegevust ja korraldasid luuretegevust enda vastutusalas oleval territooriumil. Rajooni volinikud paiknesid Murmanskis (vastutas Põhja-Soome, Rootsi ja Norraga illegaalsete sidekanalite toimimise ja luuretegevuse eest antud piirkonnas), Levašovo jaamas Karjalas (vastutusalaks oli Lõuna-Soome, koos saarte ja Põhjalahaga), Jamburgis (tegevuspiirkonnas oli Narva, Rakvere, Tallinn, aga samuti Eesti Vabariigi sõjalaevastiku kohta informatsiooni kogumine) ja Pihkvas (tegevuspiirkonnaks

¹⁷⁷ Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 19.05.1922, lk. 5; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 108–109.

¹⁷⁸ Rosenthal, R. Kaitsepolitsei 1920–1924 // Rosenthal, R., Tamming, M. Sõda pärast rahu, lk. 327–329.

¹⁷⁹ Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 19.05.1922, lk. 5.

Lõuna-Eesti). On teada, et Pihkva rajooni volinikuks oli alates 1920. aasta juulist Karl Sammel. Jamburgi rajooni volinikuks oli Aleksander Reinvald, hiljem Voldemar Puss.¹⁸⁰

Lisaks Jamburgi ja Pihkva rajooni volinikele vastutas Eesti Vabariigi vastase luuretegevuse korraldamise eest 56. Moskva laskurdiviisi staabi luureosakond (ülem oli alates 1921. aasta teisest poolest Galanin), EKP Keskkomitee Venemaa ehk Välismaabüroo, aga samuti vähemalt 1920. ja 1921. aastal Pihkvas asuv 7. armee staabi registreerimisosakonna Kolmas diviisijaoskond, mida juhatas augustist 1920 kuni 1921. aasta juunini Aleksander Jea.¹⁸¹ EKP Välismaabüroo vastavasuunalist Nõukogude sõjaväeluure kureerimisel toimunud tegevust kajastatakse lähemalt käesoleva peatüki järgmises alapeatükis. Hetkel mainigem vaid, et Punaarmee staabi Luurevalitsus ja Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsus saatsid oma agente Eesti Vabariigi territooriumile eriti tähtsate ülesannete täitmiseks või nende edasi andmiseks kohapeal tegutsevatele agent-residentidele, viimaste tegevuse kontrollimiseks,¹⁸² jättes igapäevase agentuurluure läbiviimise eesti kommunistide õlule.

Hoolimata kodusõja lõppemise järel kasvanud ambitsioonidest ja ka teatud edusammudest keskendus Nõukogude sõjaväeluure aastatel 1921-1923 peamiselt andmete kogumisele Poola¹⁸³ ja Rumeenia kohta. Samaaegselt käis intensiivsem

¹⁸⁰ Operatiivosakonna ülem Hofberg – II osakonna ülem. Veebruar 1922: ERAF 27/10/66. L. 19; K. Sammeli teenistusleht. Mai 1922: ERAF 27/10/66. L. 27; Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 19.05.1922, lk. 5.

¹⁸¹ Operatiivosakonna ülem Hofberg – II osakonna ülem. Veebruar 1922: ERAF 27/10/66. L. 19; A. Jea autobiograafia 17.01.1934: ERAF 25/2/630. L. 44; A. Jea – Piirivalve osa ülem 12.09.1920: ERAF 27/10/48. L. 7; Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 19.05.1922, lk. 5. Aleksander Jea jätkas alates 1921. aasta suvest oma karjääri tšekaas, alguses jätkuvalt Eesti piiri ääres, seejärel 1924. aasta septembrist Punalipulise Balti laevastiku vastuluure osakonnas. (A. Jea autobiograafia 17.01.1934: ERAF 25/2/630. L. 44.)

¹⁸² Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 22.05.1922, lk. 5.

¹⁸³ Pärast rahulepingu sõlmimist Poolaga 1921. aasta märtsis, asus Nõukogude Venemaa sõjaväeluure paiskama esimese terrotooriumile (tänapäeva Lääne-Ukrainasse ja Lääne-Valgevenesse) võitlusüksusi, mille eesmärgiks oli relvastatud vastupanu organiseerimine Poola võimudele. Nõukogude Venemaa juhtkond lootis, et need relvastatud salgad saavad üldrahvaliku partisaniliikumise tuumikuks, mis viib

luuretegevus ka Soome, Eesti, Läti, ja Leedu suunal. 1924. aasta keskel jagas sõjaväeluure endale huvipakkuvad riigid tähtsuse järjekorras nelja kategooriasse: 1) NSV Liidu läänepiiril olevad riigid (Rumeenia, Poola, Leedu, Läti, Eesti, Soome); 2) suurriigid (Suurbritannia, Prantsusmaa, Saksamaa, Itaalia, Ameerika Ühendriigid); 3) NSV Liidu idapiiril olevad riigid (Türgi, Pärsia, Afganistan, Hiina, Jaapan); 4) ülejäänud riigid (eelkõige Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia, Ungari, Bulgaaria, Kreeka, Belgia jne). Eksisteeris veel ka viies kategooria „piiritagused valgekaardi grupeeringud ja sisemine banditism”, millega tegelemine kuulus küll tšekaa ülesannete hulka, kuid millesse kuni 1926. aastani oli kaasatud ka sõjaväeluure. Selles valdkonnas tegutseti eelkõige neis riikides, kus seoses enamlaste võiduga kodusõjas oli suur Venemaalt emigreerunute hulk (Prantsusmaa, Türgi, Bulgaaria ja Hiina).¹⁸⁴

Nõukogude sõjaväeluure tegeles 1920. aastate alguses juba ka teaduslik-tehnilise luurega. Näiteks üritati 1922. aastal saada enda valdusse volframist traadi valmistamise tehnoloogiat, mida kasutati elektri- ja raadiolampide tootmisel. Vastavasse operatsiooni oli kaasatud Saksamaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, mille abiga loodi kontakt kahe töölisega AEG ja OSRAM'i tehastes.¹⁸⁵

2.2. Eesti enamlased Nõukogude sõjaväeluure teenistuses

1920. aasta 2. veebruaril sõlmitud Tartu rahuga lõppes sõjaseisukord Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahel. Sõjategevus oli lõppenud juba kuu aega varem, 3. jaanuaril, kui jõustus vaherahu. Nõukogude sõjaväeluure Eesti suunalise tegevuse seisukohalt Tartu rahu sõlmimine mingisuguseid suuri muudatusi endaga kaasa ei toonud (kui jätta kõrvale lahingutegevuse lõppemine ja riigipiiride fikseerimine, mis paratamatult mõjutas teatud määral luure igapäevast korraldust).

lõpptulemusena mainitud alade liitmiseni Nõukogude Venemaaga. Sellist tegevust hakati nimetama „aktiivseks luureks” ja see oli nii põhjalikult konspireeritud, et isegi OGPU ei olnud informeeritud. „Aktiivne luure” ehk tegelikult varjatud sõjategevus Poola vastu lõpetati alles 1925. aasta lõpus. (Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ II, lk. 114–122.)

¹⁸⁴ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 41; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ I, lk. 121–122.

¹⁸⁵ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 39.

Registreerimisvalitsusel puudusid nii võimalused¹⁸⁶ kui ka vajadus oma töö ümberkorraldamiseks. Eraldi väärrib rõhutamist asjaolu, et Registreerimisvalitsuse juhataja¹⁸⁷ oli olemasoleva situatsiooniga rahul, kirjutades 10. juunil 1920: „Edukas agentuurluure läbiviimine on võimalik üksnes parteiorganisatsioonide kaasabil. See ei ole mitte üksnes üldiste arutluste tulemus, vaid on suurepäraselt tõendamist leidnud tegelikkuses meie Läänerinde põhjaosas, kus kogu see töö (agentuurluure – M.T.) viiakse ellu soome, eesti ja läti keskkomiteede ja välismaabüroode poolt.”¹⁸⁸ Seega jätkas Registreerimisvalitsus sama lähenemist, mille edukaks rakendamiseks oli korraldatud paar kuud enne Tartu rahu sõlmimist, 1919. aasta detsembri alguses nõupidamine Moskvast (seda sai käsitletud eelmise peatüki lõpus).

Lühidalt kokkuvõetuna oli Registreerimisvalitsuse eesmärgiks muuta VK(b)P Keskkomitee ideelise ja poliitilise juhatuse all tegutsevad VK(b)P koosseisus moodustatud välismaabürood (sealhulgas Kommunistliku partei Eesti organisatsiooni Venemaa ehk Välismaa büroo) enda tööriistadeks, mis kohustuvad täitma Nõukogude sõjaväeluurelt saadud ülesandeid, värbavad inimesi agentuurluure läbiviimiseks ning edastavad hangitud luureandmed ja materjalid Registreerimisvalitsusele. Omalt poolt lubas Registreerimisvalitsus varustada välismaabüroosid luuretegevuse läbiviimiseks vajaliku rahaga, tehniliste vahendite ja instruksioonidega. Lisaks sellele nõustus Registreerimisvalitsus lubama välismaabüroode esindajaid oma luuretegevust käsitlevatele nõupidamistele, koos otsustava hääle kasutamise võimalusega.¹⁸⁹ Mis puutub viimasesse, siis reaalsuses, nagu edaspidi ka näeme, ei kippunud Registreerimisvalitsus arvestama välismaabüroode huvidega (vähemalt eesti enamlaste näitel).

Järgnevalt vaatamegi, kuidas korraldasid eesti bolševikud Nõukogude sõjaväeluure ülesandel Eesti Vabariigi vastast luuretegevust. Eesti kommunistide Eesti Vabariigi vastu organiseeritud luuretegevus sai alguse 1918. aasta lõpus ning esialgu viidi seda läbi Eesti Tööraha Kommuuni (ETK) huvides.

¹⁸⁶ Sõlmitud rahuleping oli Nõukogude Venemaa jaoks esimene ja teiste riikidega oldi vähemalt esialgu jätkuvalt sõjajalal.

¹⁸⁷ 1920. aasta veebruarist kuni augustini juhtis Registreerimisvalitsust Vladimir Aussem.

¹⁸⁸ Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 32.

¹⁸⁹ Samas, lk. 26.

Enamlased alustasid Eesti Vabariigi vastast luuretegevust veel enne ETK loomist. Saamaks teateid Eestis toimuva kohta, saadeti 1918. aasta novembri teisel poolel siia mitu luuregruppi. Meenutagem, et 22. oktoobril 1918 oli VK(b)P Eesti Sektsioonide Keskkomitee liige Jaan Sihver arutanud Moskvast VK(b)P Keskkomitee sekretäri, Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee esimehe ja VK(b)P Keskkomitee juures loodud Valgevene, Poola, Ukraina, Eesti, Läti, Leedu ja Soome kommunistlike organisatsioonide Keskbüroo juhi Jakov Sverdloviga eesti enamlaste ülesandeid situatsioonis, mis võib kujuneda juhul, kui Saksa väed on sunnitud Eestist lahkuma; muu hulgas käsitleti relvastatud ülestõusu ettevalmistamist. 25. novembril 1918 teatas Otto Rästas (enamlaste partei liige 1912. aastast) Narva ja Oudova ümbruses läbi viidud luuretegevuse kokkuvõtteks: „Kõike peaks kiiresti tegema, muidu tilgub abivägesid¹⁹⁰ Narva ükslugu juurde.”¹⁹¹

29. novembril 1918 ehk päev pärast seda, kui Punaarmee oli vallutanud Narva, kuulutati seal VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee ja Eesti Ajutise Revolutsioonikomitee¹⁹² ühisistungil välja Eesti Tööraha Kommuun, mille valitsusena loodi ETK Nõukogu. Viimase koosseisu kuulus ka Rahvusvahelise Ühenduse valitsus. Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse ühe allüksusena loodi agentuurosakond, mille üheks oluliseks ülesandeks oli salaühenduse loomine ja pidamine Eestiga.¹⁹³ Taolise ühenduse korraldamisel mängis võtmerolli ETK Jamburgi esindus.

¹⁹⁰ 25. novembri seisuga olid Narvas veel Saksa sõjaväeüksused. Abivägede all peab Rästas silmas Eesti Vabariigi valitsuse poolt Narva kaitseks saadetud Eesti Rahvaväe sõjajõude.

¹⁹¹ Vaarman, A. Vennad Kreuksid ja nende aeg. Tallinn, 1972, lk. 109; Revolutsiooni lipukandjad I. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. Tallinn, 1962, lk. 138.

¹⁹² Eestimaa Ajutine Revolutsioonikomitee moodustati VK(b)P Eesti Osakondade Keskkomitee koosolekul Petrogradis 15. novembril 1918. Eestimaa Ajutise Revolutsioonikomitee ülesandeks oli koordineerida Eesti bolševike tegevust Nõukogude Venemaa vastavate ametkondadega peatselt algava Punaarmee pealetungi ettevalmistamisel ja läbiviimisel, eesmärgiga taaskehtestada Nõukogude võim Eesti territooriumil. Eestimaa Ajutine Revolutsioonikomitee lõpetas oma tegevuse 29. novembril 1918 pärast Eesti Tööraha Kommuuni väljakuulutamist. (Eesti Ajutise Revolutsioonikomitee koosoleku protokoll nr. 4. 29.11.1918: ERAF 28/1/1. L. 6; Graf, M. VK(b)P Eesti sektsioonid, lk. 107, 109.)

¹⁹³ ETK Rahvusvahelise Ühenduse Valitsus – ETK Nõukogu 15.04.1919: ERAF 28/1/31. L. 9.

Jaauari lõpus 1919, kui Eesti Rahvavägi tõrjus Punaarmee suuremalt osalt Eesti territooriumilt välja, olid sunnitud lahkuma ka eesti enamlased. Pärast Narvast taganemist loodi Jamburgis ETK esindus. Esinduse etteotsa määrati Aleksander Randmer (enamlaste parteis 1912. aastast) ja Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse kureerimisel hakkas see tegelema Eesti Vabariigi vastase luuretegevusega, aga ka vastuluurega Jamburgi ümbruskonnas. Rahvusvahelise Ühenduse valitsus varustas Jamburgi esindust vajaliku rahaga luuretegevuse korraldamiseks. ETK Jamburgi esindus polnud võimeline hankima informatsiooni kogu Eesti alal toimuva kohta, vaid pidi piirduma Narva ja selle ümbruse kohta andmete kogumisega. Siiski õnnestus esindusel saada ebaregulaarselt teateid Tallinnas toimuvast ja teadaolevalt ühel juhul ka Tartust. Eriti oluliseks pidas Rahvusvahelise Ühenduse valitsus Jamburgi esinduse tegevust Eesti Vabariigis ilmuvate ajalehtede hankimisel. Vastuluure küsimustes tegi Jamburgi esindus koostööd Petrogradi tšekaaga.¹⁹⁴ Üldiselt võib hinnata ETK Jamburgi esinduse informeeritust Narva ümbruse kohta rahuldavaks.

¹⁹⁴ ETK Jamburgi esinduse töötajate nimekiri 27.04.1919: ERAF 28/1/491. L. 6; Aruanne ETK Jamburgi esinduse tegevuse kohta. Dateerimata ja allkirjastamata: ERAF 28/1/32. L. 19–20; Rahvusvahelise Ühenduse valitsus – ETK Jamburgi esindus 05.1919: ERAF 28/1/509. L. 6; ETK Nõukogu istungite protokoll nr. 79. 10.04.1919: ERAF 28/1/2. L. 82; A. Randmer – J. Anvelt 01.02.1919: ERAF 28/1/492. L. 1; M. Trakmann – A. Randmer 19.02.1919: ERAF 28/1/492. L. 4; A. Männik – A. Randmer. Dateerimata: ERAF 28/1/492. L. 10; Allkirjastamata teadaanne A. Randmerile 15.03.1919: ERAF 28/1/492. L. 18–19; A. Männik – A. Randmer 15.03.1919: ERAF 28/1/492. L. 20; Teated valgest Eestist. Allkirjastanud A. Randmer 15.03.19: ERAF 28/1/492. L. 21; M. Trakmann – A. Randmer 31.03.19: ERAF 28/1/492. L. 23; Allkirjastamata teadaanne A. Randmerile 23.04.1919: ERAF 28/1/492. L. 29; Kalenin – A. Randmer 27.04.1919: ERAF 28/1/492. L. 32; A. Randmer – M. Trakmann 28.04.1919: ERAF 28/1/492. L. 33; A. Randmer – M. Trakmann 07.07.1919: ERAF 28/1/492. L. 36; Samsonov – A. Randmer 25.05.1919: ERAF 28/1/492. L. 43; A. Randmer – M. Trakmann 26.05.1919: ERAF 28/1/492. L. 48; Allkirjastamata teade ETK Rahvusvahelise Ühenduse valitsusele 29.04.1919: ERAF 28/1/509. L. 2; E. Härm – A. Randmer 07.05.1919: ERAF 28/1/509. L. 7; A. Randmer – M. Trakmann 09.03.1919: ERAF 28/1/515. L. 17; A. Randmer – M. Trakmann 12.03.1919: ERAF 28/1/515. L. 19; M. Trakmann – A. Randmer 24.03.1919: ERAF 28/1/515. L. 42; A. Randmer – M. Trakmann 29.03.1919: ERAF 28/1/509. L. 53; Allkirjastamata teade ETK Rahvusvahelise Ühenduse valitsusele 07.05.1919: ERAF 28/1/515. L. 106; ETK Nõukogu ja selle teenistujate nimekiri. Dateerimata: ERAF 28/1/24. L. 14; Graf, M. VK(b)P eesti sektsioonid, lk. 132.

ETK-l olid oma esindused Vene Nõukogude Föderatiivses Vabariigis, s.t. Moskvast, Põhja Piirkonna Kommuunide Liidu Nõukogu juures ehk Petrogradis, Ukrainas bolševike kontrollitaval territooriumil, samuti Lätis ja Soome Kommunistliku Partei Keskkomitee juures.¹⁹⁵ Soome Kommunistliku Partei Keskkomitee juures oleva esinduse, aga ka Ukraina ja Läti esinduse kaudu sai Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse agentuurosakond informatsiooni Soomes, Ukrainas ja Lätis toimuva kohta. Selle teabe põhjal, aga ka Eestist ja mujalt hangitud ajalehtede ning agentuurluure abil saadud informatsiooni alusel koostas Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse agentuurosakond regulaarselt informatsioonilisi ülevaateid. Enamasti on taoliste ülevaadete puhul tegemist olukorra kirjeldusega, mis põhineb ajalehtedest saadud informatsioonil (seega avalik teave), analüüsi on väga vähe. Samas oli vaja näiteks Eesti ajalehtede hankimiseks ületada rindejoon ja omada kontakte (agente) Eestis. Agentuurandmeid leidub informatsioonikokkuvõtetes Narva kohta, samuti sisaldavad need ilmselgelt salajast informatsiooni Soome kommunistide tegevuse kohta. Järjekorranumbrit 1 kandev ülevaade on dateeritud 3. märtsiga 1919.¹⁹⁶ Viimane arhiivis leiduv informatsioonikokkuvõte pärineb 11. maist 1919.¹⁹⁷ Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse agentuurosakonna koostatud ülevaated paistavad silma oma detailsuse ja professionaalsusega. Neis edastatakse sündmusi üldiselt asjalikus toonis, ideoloogilisi seisukohavõtte ja halvustavas toonis poliitilisi kommentaare on vähe. Järeldustes siiski teatav ideoloogiline hinnang mõningatel juhtudel antakse, kuid võrreldes stalinistlike ja ka hilisemate Nõukogude dokumentidega on kasutatud väga pehmet tooni.¹⁹⁸

Kommunistliku partei Eesti organisatsiooni Keskkomitee Venemaa ehk Välimaa büroo koosseisus loodi spetsiaalne luureorgan – Registreerimisbüroo – suure tõenäosusega septembris 1919, kusjuures korraldus selleks tuli Läänerinde

¹⁹⁵ ETK Nõukogu istungite protokoll nr. 52. 09.02.1919: ERAF 28/1/2. L. 60–61.

¹⁹⁶ Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse Agentuurosakonna kokkuvõte nr. 1. 03.03.1919: ERAF 28/3/323. L. 1–2.

¹⁹⁷ Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse Agentuurosakonna kokkuvõte nr. 22. 11.05.1919: ERAF 28/3/323. L. 13–14.

¹⁹⁸ Vt. nt. Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse Agentuurosakonna kokkuvõte nr. 3. 13.03.1919: ERAF 28/3/323. L. 3; Rahvusvahelise Ühenduse valitsuse Agentuurosakonna kokkuvõte nr. 17. 15.04.1919: ERAF 28/3/323. L. 7.

staabi registreerimisosakonnalt. Registreerimisbüroo esimene juhataja ja ühtlasi selle looja oli Johannes Käspert,¹⁹⁹ kes oli selles ametis septembrist 1919 kuni 1920. aasta suveni. Vähemalt detsembris 1919 oli Käspert samaaegselt ka Läänerinde staabi registreerimisosakonna kaastööline.²⁰⁰ Võimalik, et just Käspert on „eesti rahvusest bolševik L. Mart”, kes Aleksandr Kolpakidi „Venemaa sõjaväeluure entsüklopeedia” ja raamatu „GRU impeerium” kohaselt asus 31. detsembril 1919 juhtima Petrogradis loodud luurekeskus, mille eesmärgiks oli agentuurluure korraldamine Eesti Vabariigi vastu.²⁰¹ Samas ei ole õnnestunud Eesti arhiividest leida kindlaid andmed „L. Mardi” tegeliku isiku ja tema juhitud luurevõrgustiku kohta. Iseseisva, VK(b)P Eesti parteiorganisatsiooni Välismaabüroost sõltumatu Nõukogude sõjaväeluure agentuurvõrgu olemasolu Eesti Vabariigis 1920. aastal tuleb pidada vähetõenäoliseks. Kas või käesoleva alapeatüki alguses tsiteerimist leidnud toonase sõjaväeluure juhi Vladimir Aussemi kirjutatust järeldub, et vähemalt 1920. aasta suve seisuga viis Eesti Vabariigi vastast luuretegevust sõjaväeluure heaks läbi Välismaabüroo.

1920. aasta 1. märtsi seisuga oli Registreerimisbüroo teenistuses Petrogradis kaheksa isikut, nendest kaks kullerid. Mainitud kaheksa isiku hulka kuulus instruktorina ka läti enamlane Rudolf Kirhenštein (Rūdolfs Kirhenšteins), kes töötas aastatel 1920–1922 erinevatel ametikohtadel Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luureosakonnas, tõustes lõpuks selle juhatajaks. Eestis oli Registreerimisbüroo teenistuses samuti kaheksa isikut: resident-agendid asukohaga Tallinnas (2), Tartus

¹⁹⁹ Johannes Käspert sündis 21. mail 1886. aastal Narvas vabrikutöölise perekonnas. Pärast algkooli lõpetamist jätkas ta õpinguid ministeeriumikoolis. 1912. aastal astus Käspert VSDTP liikmeks. Osales Narvas ajalehe *Kiir* väljaandmises. 1916. aastal Käspert arreteeriti ja saadeti kolmeks aastaks asumisele Siberisse Turgai piirkonda. Tänu Veebruarirevolutsioonile vabanes ta juba järgmisel aastal ning tuli tagasi Tallinna. Pärast enamlaste võimuaaramist Eestis 1918. aasta oktoobri lõpus sai Käspertist ajakirjanduse komissar. Saksa vägede pealetungi eest põgenes Käspert 1918. aasta veebruaris Nõukogude Venemaale. 1918. aasta lõpus – 1919. aasta alguses oli Käspert ETK Siseasjade valitsuse juhataja. 1919. aasta sügisest töötas Käspert Nõukogude luureasutustes, millest tuleb juttu edaspidi. Käspert hukati „stalinlike puhastuste” käigus 11. novembril 1937. (Revolutsiooni lipukandjad I, lk. 89–91.)

²⁰⁰ J. Käsperti autobiograafia 26.08.1924: ERAF 24/2/746. L. 50; J. Käsperti autobiograafia. Aprill 1929: ERAF 24/2/746. Ln.; Käspert – Grauberg 13.12.19: ERAF 24/1/25. L. 3

²⁰¹ Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки, lk. 507–508; Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГПУ I, lk. 97–99.

(3), Narvas (1) ja Valgas (1) ning üks kuller, Kas need inimesed töötasid Registreerimisbüroo heaks kõik üheaegselt, on täna raske öelda. Näib, et pigem mitte. Arvestades seda, et keegi on kaheksast nimest Registreerimisbüroo piiritaguste kaastööliste nimekirjas kuus maha tõmmanud ning nelja nime taha on kirjutatud „maha lastud”, tundub, et nende tegevusaeg Eesti Vabariigis jäi üsna lühikeseks. Võimalik, et kirjeldatud agentuurvõrgustik oli Eesti eriteenistuste poolt likvideeritud juba 1920. aasta maiks. Töökorralduslikult oli Registreerimisbüroo luuretegevuse juhtimine jagatud Pihkva ja Jamburgi rajooni vahel, kus 1920. aasta märtsi lõpu seisuga oli mõlemas üks luurepunkt, vastavalt Pihkvas ja Jamburgis. Ülepiirikäijaid oli mõlema punkti peale kokku palgal 7.²⁰² Pihkva luurepunkti juhtis Karl Sammel,²⁰³ kes oli vastaval ametikohal suure tõenäosusega alates 1919. aasta novembrist. Sammel oli ühtlasi Läänerinde staabi registreerimisosakonna kaastööline.²⁰⁴

Kuigi Nõukogude sõjaväeluurelt tuli nii initsiatiiv Registreerimisbüroo loomiseks kui ka konkreetsed ülesanded mille kohta informatsiooni hankida,²⁰⁵ ei kulgenud koostöö eesti enamlaste ja Nõukogude sõjaväelaste vahel mitte alati

²⁰² Registreerimisbüroo Petrogradi kaastööliste nimekiri. Koostatud ilmselt märtsi lõpus 1920: ERAF 24/1/94 L. 1; Registreerimisbüroo piiritaguste kaastööliste nimekiri. Koostatud ilmselt märtsi lõpus 1920: ERAF 24/1/94. L. 2; Registreerimisbüroo punktide nimekiri. Koostatud ilmselt märtsi lõpus 1920: ERAF 24/1/94. L. 3; O. Rästas, J. Käspert – 7. armee Poliitosakonna juhataja 25.01.1920: ERAF 24/1/159. L. 3; Petrogradi sõjaväeringkonna staabi registreerimisosakonna juhataja – Seltsimees Laius 29.05.1920: ERAF 24/2/449. L. 2.

²⁰³ Karl Sammel sündis 1. mail 1887. aastal Tartus. Sammelil oli linnakooli kolmeklassiline haridus. Elukutselt oli ta tisler. 1905. aastast kuulus Sammel Sotsialistide-revolutsionääride ehk esseeride parteisse. Alates 1917. aasta oktoobrist toetas enamlastega koalitsiooni läinud vasakesseere. Bolševike partei ridadesse astus Sammel pärast vasakesseeride tasaliitumist bolševike poolt 1918. aasta augustis. 1915. aastal mobiliseeriti Sammel Vene armeesse, kus ta tõusis vanem allohvitseriks. 1918. aasta septembris astus vabatahtlikult Punaarmeesse. 3. detsembril 1918 nimetati Sammel ETK Nõukogu poolt Eesti Revolutsioonilise piirikaitse organiseerijaks. (Karl Sammeli EKP liikme registreerimisleht: ERAF 24/2/2194. L. 1; Karl Sammeli EKP liikme registratsiooni leht: 05.01.1922: ERAF 24/2/2194. L. 4; K. Sammeli teenistusleht. Mai 1922: ERAF 27/10/66. L. 27; ETK Nõukogu istungi protokoll nr. 4. 03.12.1918: ERAF 28/1/2. L. 6.)

²⁰⁴ K. Sammeli teenistusleht. Mai 1922: ERAF 27/10/66. L. 27; Büroo voliniku tunnistus Karl Sammelile 11.01.1920: ERAF 24/2/2194. L. 9.

²⁰⁵ Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 24.05.1922, lk. 3; Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 26.05.1922, lk. 3.

ladusalt. Seda tõendab ka Käsperti ja Venemaa büroo liikme Otto Rästase allkirjaga kiri 7. armee Poliitosakonna ülemale 25. jaanuaril 1920: „Käesolevaga teeme Teile teatavaks arusaamatused, mis juhtusid meie töö käigus Punaarmee väeosadega rindel: 1) kaks meie seltsimeest, kes hiilisid läbi rinde 10. laskurdiviisi rajoonis, vaatamata nende poolt nimetatud diviisi staabis kõigi formaalsuste täitmist, saadeti neid kolm päeva rindel kohalike sõjaväevõimude poolt edasi-tagasi, selle aja jooksul nad ühe korra arreteeriti, üldse viidi neid tihti konvoi saatel, [---] tehes kasutuks kõik nende poolt ettevõetud ettevaatus abinõud. Suures osas tuleb selle venivuse ja lohakuse süüks panna seda, et nad jäid valge luure äkilise rünnaku alla [---] millest nad mingi ime läbi pääsesid. Juhtunu suhtes on 10. diviisi Poliitosakonna ülema poolt abinõud tarvitusele võetud. 2) Meie luuraja (naisterahvas – M.T.) olles valgete tagalas, rööviti seal paljaks punase luure poolt [---] mille juures läksid kaduma väga tähtsad dokumendid, milliseid ei suudetud leida, vaatamata 10. diviisi Poliitosakonna ülema vastavale korraldusele. 3) 13. selle kuu päeval võeti teiselt poolt rinnet tulnud vastutavalt parteiorganisatorilt slm. Toppilt 2. diviisi Eriosakonna (vastuluure – M.T.) ülema slm. Mülmanni poolt ära 15 valget ajalehte, justkui kohaliku luureosakonna jaoks. Kui sellele slm.-le sai telegraafi teel näidatud, et Läänerinde agentuuri juhataja (Läänerinde staabi registreerimisosakonna juhataja – M.T.) jaoks määratud materjali äravõtmine on lubamatu, ei leidnud ta (Mülmann –M.T.) midagi paremat kui 20. kuupäeval saadetud telegrammis, mis oli dateeritud 17. kuupäevaga teatada, et „mitte mingisuguseid ajalehti Est KK Reveli ülepiirikäijalt Toppilt ära ei võetud”. 4) 13. selle kuu päeval korraldati 19. diviisi Eriosakonna ülema poolt Gdovis ühe majaomaniku juures läbiotsimine, kelle juures elas illegaalselt meie seltsimees, kes juhtis (agentide – M.T.) üle rinde saatmist. Nimetatud diviisi Eriosakonna ülem oli õigeaegselt, kaua enne läbiotsimist, antud faktist informeeritud, kusjuures nimetatud majaperemees arreteeriti vaatamata meie seltsimehe avaldusele, et see inimene on meile praegu vajalik, ilma milleta jääb meie töö seisma. Meie seltsimehel on lisaks meie omale veel ka Läänerinde agentuuri juhataja mandaat. Meie arreteeritud kaastööline lubati koheselt üle kuulata, aga kui viie päeva jooksul ülekuulamist läbi ei viidud ja meie teine, juhtumi hindamiseks saadetud seltsimees palus asjaga kiirustada, siis vastati talle, et see ei ole tema asi ja ähvardati teda arreteerimisega [---]. Veel varem, 19. diviisi Eriosakonna ülem, kohtudes juhuslikult kahe rinnet ületava meie seltsimehega, määris neile kaela oma luuraja, kes nad sisse kukutas [---]. Ta (19. diviisi Eriosakonna ülem – M.T.) käis ka meie seltsimehele,

kelle juures korraldas läbiotsimise, peale aruande nõudega tema tegevuse kohta. Meie küsimuse peale, mis tal on meie seltsimehe vastu, vastas, et jääb praegu vastuse võlgu. Niimoodi võttis ta meilt võimaluse eemaldada see seltsimees tööst, kui tema vastu midagi olekski. 5) Meie kaks seltsimeest, kes sõitsid Tallinnast välja 17. selle kuu päeval ja ületasid rinde 18. öösel vastu 19. kuupäeva, jõudsid Piiterisse alles 22. õhtul. Niimoodi tuleb välja et meie seltsimeeste edasi liikumine valges Eestis, kus nad asuvad väljaspool seadust, on palju kergem ja kiirem kui Nõukogude Venemaal. See on veel seda kurvem, sest nimetatud seltsimehed tõid endaga kaasa väga salajasi sõjalisi materjale, milliste õigeaegsest kohale jõudmisest sõltub vahel armee saatus. Kuivõrd meie läbikäimine Eestiga teenib mitte ainult parteilisi, vaid nagu selgesti nähtub ülalesitatust, ka sõjalisi huve, siis me käesolevaga palume anda vastavad juhised kellele vaja, et tulevikus sellised juhtumid aset ei leiaks. Kõige tähtsam on muidugi, et meie seltsimehi, kes tulevad läbi rinde, ei veetaks seda (rinnet – M.T.) mööda kui tavalisi ülejooksikuid, mis rikub täielikult kõik meie konspiratiivsed konstruktsioonid. Niipalju kui meile on teada, on valgetel maakuulajate rindest üle saatmisel kasutada autod ja muud mugavused. Sellistele mugavustele meie muidugi ei pretendeeri. Meile tundub, et see probleem oleks lahendatud kui meie seltsimehed, teatades, et nad tulevad kas meile, Moika 13, korter 6, või meie Pihkva osakonda sm. Sammeli juurde, saadetakse kõige kiiremas korras erakorralise küüdivankriga erikonvoi saatel siia või Pihkvasse, vältides erinevaid vahepunkte. Kui meie seltsimehed saavad seejuures liikuda mitte vähem mugavamalt ja kiiresti kui valges tagalas, siis see oleks esialgu piisav. [---] Postskriptum. Praegu on Gdovis arreteeritud kolm kohalikku elanikku Peipsi järve teiselt kaldalt, kellede vabastamiseks palume astuda samme. Nad aitavad meie seltsimehi seal pool kallast, vedades neid üle järve jne. 19. diviisi Eriosakonna ülema suhtes tuleks meie arvates korraldada uurimine, sest tema käitumine ruineerib juurteni meie töö. Hiljuti Gdovi külastanud 7. armee Agentuuri juhataja (7. armee staabi registreerimisosakonna juhataja – M.T.) slm. Karpov, tutvudes selle juhtumi üksikasjadega, leidis, et 19. diviisi Eriosakonna juhataja käitumine on täiesti lubamatu.”²⁰⁶

1920. aasta 4. aprillil toimunud Venemaa büroo koosolekul jagasid Nõukogude Venemaal viibivad eesti juhtivad enamlased omavahel tööülesanded.

²⁰⁶ O. Rästas, J. Käspert – 7. armee Poliitosakonna juhataja 25.01.1920: ERAF 24/1/159. L. 1, 3.

Rudolf Vakmanni ülesandeks jäi Eestis põranda all viibiva partei juhtkonna informeerimine. Richard Vennikas pidi muretsema inimesi parteitöö (seega ka luuramise) tarvis ja tegelema Venemaa büroo administratiivse küljega. Jüri Rästase²⁰⁷ hooleks jäi sidekanalite organiseerimine Eestiga. Registratsioonibüroo juhtimine jäi edasi Johannes Käsperti kätte. Järgmisel päeval, 5. aprillil toimunud koosolekul otsustati eraldada propagandakirjanduse ja inimeste ületoomise kanalid ning luua poliitkirjanduse transportimiseks eraldi punktid.²⁰⁸ Arvata võib, et sellise otsuse taga olid eelkõige konspiratsioonikaalutlused.

1920. aasta 21. mail arutati Välismaabüroo koosolekul Registreerimisbüroo Pihkva rajooni reorganiseerimise küsimust. Otsustati määrata Pihkva rajooni tegevuspiirkonnaks maa-ala Skamja külast lõuna pool, samal ajal kui Skamja külast põhja poole jääv territoorium pidi koos küla endaga kuuluma Jamburgi rajooni alla. Ühtlasi otsustati, et kõik ülepiirikäijad alluvad otse Petrogradis asuvalle Registreerimisbüroole ning käivad seal aru andmas ja instruksioone saamas.²⁰⁹

Juunis 1920 pöördus Venemaa büroo Loode-Venemaa raudtee Poliitosakonna poole palvega anda korraldus, et Jamburgi-Narva liinile Petrogradist saadetavad konduktorite brigaadid koosneksid vaid kahest, aga mitte kolmest inimesest, nagu tavaliselt. Kolmas konduktor peaks olema asendatud sõjakomissar Jatsuki poolt Peavalitsusest (Petrogradi sõjaväeringkonna staabi registreerimisosakonnast? – M.T.) määratuga. Venemaa büroo oli enda seletusel võtnud eespool mainitud Jatsukiga kontakti, kuna neil oleks tarvis, et igasse brigaadi lisataks üks nende seltsimees, kes peaks Välismaabüroo jaoks sidet Narvaga – peamiselt selleks, et hankida Eestist ajalehti. Viimaseid muretses Välismaabüroo oma tunnistuse kohaselt Kominterni, tšekaa Eriosakonna (vastuluure), Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi Registreerimisvalitsuse (sõjaväeluure) jt. Nõukogude ametiasutuste jaoks. Välismaabüroo volitas Loode-Venemaa raudtee Poliitvalitsusega läbirääkimisi pidama Välismaabüroo sekretär Artur Säre, kes oli samaaegselt ka 7. armee

²⁰⁷ Jüri Rästas oli eespool mainimist leidnud Otto Rästase vanem vend.

²⁰⁸ Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 56. 04.04.1920: ERAF 24/1/92. L. 6–7; Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 57 05.04.1920: ERAF 24/1/92. L. 7.

²⁰⁹ Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 60. 21.05.1920: ERAF 24/1/92. L. 9.

Poliitosakonna erivolnik.²¹⁰ Ei ole teada kas Loode-Venemaa raudtee Poliitvalitsusega ka kokkuleppele jõuti, kuid see näib tõenäoline, arvestades, et Nõukogude sõjaväeluure pidas Välismaabüroo Registreerimisbüroo kaudu saadavaid ajalehti enda jaoks oluliseks tulevikuski.²¹¹

13. juulil 1920 arutas Venemaa büroo Käsperti palvet vabastada ta Registreerimisbüroo juhataja kohalt, mis ka rahuldati, jättes Käsperti küll edasi samasse büroosse asjaajajaks. Uueks Registreerimisbüroo juhatajaks sai nüüd Richard Vennikas.²¹² 12. septembril 1920 vabastati Käspert tervislikel põhjustel täielikult tööst Registreerimisbüroos.²¹³ Sellega ei olnud Käsperti seotus Nõukogude luureasutustega aga veel kaugeltki lõppenud, aastatel 1921–1926 ja 1928–1931 töötas ta tšekaas ja OGPU-s erinevatel ametikohtadel Moskvas, Kertšis, Leningradis, Kroonlinnas, Vologdas ja Arhangelskis.²¹⁴

7. septembrist 1920 on teada Registreerimisbüroo pöördumine 7. armee Eriosakonna (vastuluure) ülema poole palvega väljastada Registreerimisbüroole kui

²¹⁰ R. Vennikas ja A. Säre – Loode-Venemaa raudtee Poliitvalitsus, juuni 1920: ERAF 24/1/164. L. 93.

²¹¹ Petrogradi sõjaväeringkonna staabi Luurevalitsuse ülem Kirchenstein – EKP Venemaa büroo 07.09.1921: ERAF 25/1/64. L. 4.

²¹² Richard Vennikas sündis 7. märtsil 1897. aastal Tallinnas töölise perekonnas. 1911 lõpetas Vennikas Tallinna linnakooli, misjärel temast sai *Wiegandi* tehases mehaaniku õpilane. 1914. aasta märtsist oli Vennikas *Dvigateli* tehases treialiks. Pärast Veebruarirevolutsiooni hakati ettevõtteis looma töölisvanemate nõukogusid. Vennikasest sai *Dvigateli* töölisvanemate nõukogu esimees ja seejärel 1917. aasta aprillis Tallinna Vabrikute ja Tehaste Töölisvanemate Kesknõukogu esimees. Saksa vägede eest põgenes Vennikas 1918. aasta veebruaris Eestist. Petrogradis määrati Vennikas Marmorpalae komandandiks. 1918. aasta sügisel, kui enamlaste ees terendas võimalus taas Eestis võim haarata, saadeti Vennikas Eestisse põrandaalusele tööle. 1920. aasta jaanuaris suundus Vennikas tagasi Nõukogude Venemaale (Petrogradi), misjärel algas tema edukas karjäär Nõukogude sõjaväeluures; sellest teeme peatselt ka mõne sõnaga lähemalt juttu. (R. Vennikase autobiograafia 01.08.1944: ERAF 5/6/41. L. 6–7; Revolutsiooni lipukandjad III. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. Tallinn, 1978, lk. 168-169.)

²¹³ Käspert kannatas kroonilise bronhiidi all. (J. Käsperti EKP liikme registratsiooni leht: ERAF 24/2/746. L. 2.)

²¹⁴ J. Käsperti autobiograafia, aprill 1929: ERAF 24/2/746. Ln.; J. Käsperti autobiograafia, 1934: ERAF 24/2/746. L. 142; Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 65, 13.07.1920: ERAF 24/1/92. L. 12); 24/1/92 Venemaa büroo koosolekute protokoll nr. 66, 12.09.1920: ERAF 24/1/92. L. 12.

Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi Registreerimisvalitsuse heaks töötavale asutusele sada lubatähte Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahelise piiri ületamiseks. Nende vajalikkust põhjendatakse seltsimeeste nii parteilisele kui ka puht sõjalisele (luuretegevus – M.T.) pörandaalusele tööle Eestisse saatmisega.²¹⁵

Eesmärgiga saada luureandmete kogumisest parem ülevaade ja omada selle üle tõhusamat kontrolli pidas Registreerimisvalitsus vajalikuks kaasata oma struktuuriüksustesse välismaabüroode töötajaid. Nii otsustas Venemaa büroo 18. oktoobril 1920 nõustuda Registreerimisvalitsuse nõudmisega määrata Vennikas 7. armee staabi registreerimisosakonna juhataja asetäitjaks. Vennikas jäi edasi ka Venemaa büroo Registreerimisbüroo juhataja ametikohale.²¹⁶

Vennikas ei olnud Registreerimisbüroo juhataja siiski kuigi kaua, kuna 20. detsembril 1920 vabastati ta sellelt ametikohalt. Tõenäoliselt omal soovil, kuna novembri keskel oli Vennikas palunud ennast Registreerimisbüroo juhataja kohustest vabastada, kuid siis oli ta taotlus tagasi lükatud. Järgnevalt oli Vennikas 1921. aasta aprillist kuni 1922. aasta maini Ivan Bergmani varjunime all Luurevalitsuse residendiks Soomes, seejärel aga Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse juhatajaks kuni 1923. aasta detsembrini. Edasi töötas Vennikas 1925. aasta augustini sõjaväeluure asemel OGPU-s, kust oli sunnitud närvide ülesütlemise tõttu lahkuma.²¹⁷

Vennikase asemel sai 1920. aasta lõpus uueks Registreerimisbüroo juhatajaks seni selle Jamburgi rajooni eesotsas olnud Martin Kerres, kelle aga Venemaa büroo

²¹⁵ R. Vennikas, A. Säre – 7. armee Eriosakonna ülem 07.09.1920: ERAF 24/1/164. L. 91.

²¹⁶ Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 68. 18.10.1920: ERAF 24/1/92. L. 13.

²¹⁷ R. Vennikase autobiograafia 31.08.1944: ERAF 5/6/41. L. 7; Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 69. 13.11.1920: ERAF 24/1/92. L. 14; Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 76. 20.12.1920. ERAF 24/1/92. L. 19; Revolutsiooni lipukandjad III, lk. 170; Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 142. Vennikas oli üks vähestest eesti juhtivatest kommunistidest, kes ei hukkunud 1930. aastatel NSV Liidus aset leidnud „puhastustes”. 1944. aasta märtsis suunati Vennikas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu käsutusse. Algul töötas ta lühikest aega Narvas ehitustrusti direktorina, seejärel 1944. aasta augustist Viktor Kingissepa nimelise Tselluloositehase direktorina. Veel jõudis Vennikas olla EKP Tallinna Keskrajooni Komitee ja Eesti NSV Paberitööstuse Tööliste Ametiühingu Presiidiumi liige. Vennikas suri 1949. aasta 14. mail. (Revolutsiooni lipukandjad III, lk. 170.)

otsustas juba 4. jaanuaril 1921 Moskvasse Venemaa büroo esindajaks saata;²¹⁸ nõnda jääb küsitavaks, kas Kerres üldse reaalselt Registreerimisbürood kunagi juhatas. Kerredest vabaks jäänud Registreerimisbüroo Jamburgi rajooni etteotsa määrati 4. jaanuaril 1921 Karl Vitsut. Registreerimisbüroo uueks juhatajaks sai aga 9. jaanuarist 1921 pärineva Venemaa büroo otsuse põhjal Venemaa büroo sekretär Artur Säre.²¹⁹

²¹⁸ Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 77. 25.12.20: ERAF 24/1/92. L. 20; Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 78. 04.01.21: ERAF 24/1/92. L. 20.

²¹⁹ Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 78. 04.01.1921: ERAF 24/1/92. L. 20; Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 79. 09.01.1921: ERAF 24/1/171. L. 1. Artur Säre oli 1940. aastal EKP I sekretäriks saanud Karl Säre vanem vend. Ta sündis 22. oktoobril 1896 Tartus, õppis linna algkoolis ja seejärel 1908-1913 linnakoolis. 1916. aastal mobiliseeriti Säre Tartu telefonivabrikus algatatud streigiliikumise tõttu sõjaväkke, täpsemalt 180. tagavara jalaväepolgu koosseisu. Nimetatud polk paiknes Petrogradis Vassili saarel ja oli täielikult „revolutsioneerunud”. Septembris 1917 sai Artur Särest enamlaste partei liige. Bolševike riigipöörde järel detsembrist 1917 kuni juunini 1918 oli ta Petrogradi linna Raudteevalitsuse arveosakonna ülema asetäitja ning juunist novembrini 1918 Petrogradi rajooninõukogu finantsosakonna liige. Samaaegselt oli ta ka Petrogradi rajooninõukogu Täitevkomitee juures asunud I sõjaväestatud ratsasalga sekretär ja partorg. Mainitud üksuse ülesandeks oli võitlus kontrrevolutsionääridega. Eesti Töörahva Kommuunis oli Säre erinevatel ametikohtadel, kasutades pseudonüümi Artur Männi. 1920. aasta mais sai Särest Venemaa büroo sekretär. Samaaegselt töötas Säre 7. armee Poliitosakonnas ja Petrogradi sõjaväeringkonna Poliitvalitsuse erivolinikuna. Augustist 1921 kuni maini 1924 oli Artur Säre Kominterni Rahvusvaheliste suhete osakonna resident Eesti Vabariigis, töötades pseudonüüm Männi all NSV Liidu täievolilises esinduses Tallinnas (Säre on märgitud Nõukogude saatkonna töötajate nimekirjas 1922. ja 1923. aastal kui arveametnik ja 1924. aastal kui raamatupidaja). Juulis 1924 saadeti Säre-Männi Kominterni Rahvusvaheliste suhete osakonna residendiks Pekingisse. Aprillis 1927 kutsuti ta tagasi Moskvasse ja suunati tööle Välisasjade rahvakomissariaadi pearaamatupidamisse. Moskvast viibis Säre-Männi kuni 1929. aasta lõpuni. Tuleb nõustuda vendadest Säredest artikli avaldanud Valdur Ohmanniga, kelle arvates ei saa välistada, et Moskvast viibitud aeg oli Säre-Männi jaoks uue välislähetuse ettevalmistuseks. Aastail 1930-1933 oli ta NSV Liidu konsul Hiinas Harbiini ja Daireni linnas, juunist 1933 kuni juunini 1935 NSV Liidu esinduse I sekretär Nankingis. On huvitav märkida, et aastatel 1925 kuni 1927 viibis Hiinas NSV Liidu esinduse juures ka Karl Säre. Augustist 1935 kuni märtsini 1937 oli Säre-Männi Välisasjade rahvakomissariaadi volinik Kaug-Ida krais Habarovski linnas. Aprillist 1937 kuni juunini 1939 oli ta taas Hiinas – erakorraline esindaja poliitilise esindaja ülesannetes Urumchis. Juunis 1939 suunati Säre-Männi ÜK(b)P Keskkomitee komisjoni poolt tööle Rahanduse rahvakomissariaadi süsteemi. Säre-Männi mobiliseeriti Punaarmeesse 1942. aasta veebruaris. Juba 1939. aastal oli talle omistatud majori auaste ja ta suunati I Eesti tagavarapolku. Märtsi alguses 1942 sai Säre-Männist 249. Eesti Laskurdiviisi staabi 5. osakonna ülema asetäitja ja sama aasta oktoobrist diviisi poliitosakonna ülema asetäitja. 1943. aastal omistati Säre-Männile alampolkovniku aukraad. 1946. aastal ta demobiliseeriti,

Novembri keskpaigaks 1920 oli Registreerimisbüroo töötajate arv kasvanud Petrogradis 23 inimeseni. Teadaolevate luurepunktide arv oli samuti kasvanud, neid oli nüüd viis ja punktides töötas 34 isikut. Pihkva rajooni juhataks oli Karl Sammel, Jamburgi rajooni juhataks Martin Kerres. Pihkva rajoonis oli alalisi kaastöölisi Pihkva linnas kohapeal 6, ülepiirikäijaid oli samuti 6, Nõukogude Venemaal töötas punktides 7 isikut ning Eesti Vabariigis 10, kokku seega 29 inimest. Jamburgi rajooni alaliste kaastööliste ja punktide arv pole teada. Veel oli Petrogradis 2 kaastöölist (konspiratiivkorterite peremehed), kes üleüldisse töötajate nimekirja ei kuulunud.²²⁰

Novembri lõpu seisuga olid Registreerimisbüroo teadaoleva töötajaskonna osas toimunud väikesed muutused. Petrogradis töötas nüüd üks inimene vähem ehk 22 isikut. Teadaolevate punktide arv oli jäänud samaks. Neid oli ikka viis ja kõik nad asusid Nõukogude Venemaa territooriumil; neis töötas 31 inimest. Eesti Vabariigi territooriumil olevate luurepunktide arv 1. detsembri 1920 seisuga teada ei ole. Pihkva rajoonis oli alalisi kaastöölisi 5. Nõukogude Venemaal asuvates luurepunktides oli tööl 7 isikut, ülepiirikäijaid oli 2 ning sidepidajaid, kes asusid piiri lähedal Eestis – 12. Kokku niisiis 26 inimest. Jamburgi rajooni alaliste kaastööliste ja punktide arv ei ole teada. Novembri jooksul tuli töölt Registreerimisbüroos vabastada 8 inimest, kuna nende isikud said Eesti Vabariigi eriteenistustele teatavaks. Eesti vastavatel organitel

sama aasta juunist töötas Säre-Männi Eesti NSV Riigiplaani esindaja vanemkonsultandina ENSV Ministrite Nõukogu alalises esinduses NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures Moskvast. 1947. aasta detsembri lõpus viidi Säre-Männi üle ENSV Ministrite Nõukogu käsutusse ja suunati EKP Keskkomitee käsul Tallinna Õpetajate Instituudi direktori asetäitjaks õppe-kasvatustöö alal. Artur Säre suri 14. aprillil 1950. (A. Säre EKP liikme registratsiooni leht 17.05.1921: ERAF 24/2/2401. L. 1; Säre/Männi VK(b)P liikme isikuleht 08.05.1924: ERAF, 24/2/2401. L. 3-4; Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 60. 21.05.1920: ERAF 24/1/92. L. 9; Nõukogude saatkonna töötajate nimekiri seisuga 18.02.1922: ERA 957/8/459. L. 2; Nõukogude saatkonna töötajate nimekiri seisuga 10.03.1923: ERA 957/8/459. L. 89p; Nõukogude saatkonna töötajate nimekiri seisuga 20.04.1924: ERA 957/8/459. L. 108; Ohmann, V. Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik // Tuna 2003, nr. 3, lk. 66–70, 72, 76-77.)

²²⁰ Venemaa büroo tegevuse kokkuvõtte. 01.-15.11.1920: ERAF 24/1/100. L.1; J. Käspert – Venemaa büroo 15.11.1920: ERAF 24/1/100. L. 2.

õnnestus 1920. aasta novembris arreteerida kolm Pihkva rajooni juhataja Sammeli alluvat.²²¹

1920. aastal viis Registreerimisbüroo Eesti Vabariigi sihis läbi intensiivset luureandmete kogumist.²²² Venemaa büroo ei varjanud Nõukogude sõjaväeluure eest, et ta kasutab Registreerimisbürood samaaegselt ka partei huvides. Petrogradi sõjaväeringkonna staabi registreerimisosakonnale selline olukord mõistagi ei meeldinud ja nii pöörduti Moskvasse Registreerimisvalitsuse poole, et Registreerimisbüroo läheks nende otsesse alluvusse. Oma vastavasisulist soovi põhjendas Petrogradi sõjaväeringkonna staabi registreerimisosakond sellega, et Registreerimisbüroo agentuurvõrgu olemasolul ei suudeta värvata agente luurevõrgustiku loomiseks Eesti Vabariigis, kuna antud tööks sobivad isikud on suuremas osas juba Registreerimisbüroo teenistuses. Registreerimisbüroo edukus agentuurvõrgu loomisel tulenes Petrogradi sõjaväeringkonna staabi registreerimisosakonna arvates ainult ühest asjaolust: esimesel oli võimalik selleks kasutada EKP liikmeid. Registreerimisvalitsus nõudiski 1920. aasta detsembri alguses, et Registreerimisbüroo agentuurvõrgustik läheks vahetult sõjaväeluure käsutusse. Tallinnas põranda all viibiv Viktor Kingissepp toetas Nõukogude sõjaväeluure seisukohta ja informeeris sellest 1921. aasta jaanuari teisel poolel ka Nõukogude Venemaa saatkonna teist sekretäri Mihhail Gobermanni. 20. märtsil 1921 teatas Kingissepp Gobermannile, et EKP²²³ Keskkomitee otsustas anda kohalikule Registreerimisvalitsuse esindajale (luure residendile) üle kõik Eestis olevad agentuurvõrgustikud, asudes sellega teistsugusele positsioonile kui EKP Venemaa büroo. Kümme päeva hiljem olid Kingissepp ja teised Eestis viibivad enamlaste juhid aga osaliselt ümber mõelnud ning Kingissepp kirjutas Gobermannile, et luurepunktid peaksid jääma Venemaa büroo alluvusse. 28. märtsil oli EKP Venemaa büroo teinud Eestis põranda all olevale EKP Keskkomiteele samasisulise ettepaneku, kuid vaevalt

²²¹ EKP KK Venemaa büroo tegevuse kokkuvõte nr. 2. 16.-30.11.1920: ERAF 24/1/100. L. 11; J. Käspert – EKP Venemaa büroo. Dateerimata: ERAF 24/1/100. L. 16.

²²² Leht, A. Ülevaade Nõukogude Venemaa spionaaži korraldamisest Eestis // Sõdur, nr. 16. 1922. Lk. 2.

²²³ Eestimaa Kommunistlik Partei loodi novembris 1920.

jõudis informatsioon selle kohta nii kiiresti Tallinna, kuigi täiesti seda välistada ei saa.²²⁴

Dokumentatsioonist endises Parteiarhiivis nähtub, et luurepunktid anti siiski aprillis 1921 üle sama kuu alguses Registreerimisvalitsuse asemel Luurevalitsuse nime kandma hakanud Nõukogude sõjaväeluurele (Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsusele).²²⁵ Suure tõenäosusega sai just siis Karl Sammeli uueks ametinimetuseks Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse volinik Pihkva rajoonis ning ühtlasi ka büroo „A” juhataja asetäitja. Koos luurepunktide ja agentuurvõrgustiku üleandmisega oli nimelt Registreerimisbüroo ümber nimetatud büroo „A”-ks. Büroo „A”-d jäi edasi juhtima senine Registreerimisbüroo juhataja Artur Säre.²²⁶

1921. aasta 1. juuli seisuga on teada 30 büroos „A” töötanud isiku nimi või pseudonüüm (vt. Tabelit 1). Nõukogude Venemaal tegutses neist koos bürood juhtinud Artur Särega 11 isikut ja Eesti Vabariigi territooriumil viibis 19. Kullereid ja ülepiirikäijaid on ametlikus kaastööliste nimekirjas kumbagi vaid üks. Residente oli Nõukogude Venemaa poolel 5 ja Eesti Vabariigis 18. Kaastööliste nimekirjas on ära toodud ka 2 resident-luurajat (üks Nõukogude Venemaal ja üks Eesti Vabariigis).²²⁷ Mille poolest erinesid resident-luuraja tööülesanded tavalise residendi omadest, ei ole käesolevate ridade autorile teada.

²²⁴ Operatiivosakonna ülem Hofberg – II osakonna ülem. Veebruar 1922: ERAF 27/10/66. L. 19; Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 71. 24.11.1920: ERAF 24/1/92. L. 15; Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 74. 12.12.1920: ERAF 24/1/92 L. 18; V. Kingissepp – M. Gobermann 21.01.1921: ERAF 26/6/4. L. 9–0; V. Kingissepp – M. Gobermann 20.03.1921: ERAF 26/6/4. L. 36; V. Kingissepp – M. Gobermann 30.03.1921: ERAF 26/6/4. L. 39; Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 84. 28.03.1921: ERAF 24/1/171. L. 4.

²²⁵ Venemaa büroo koosoleku protokoll nr. 86. 26.04.1921: ERAF 24/1/171. L. 4; R. Timm – EKP Venemaa büroo 28.09.1921: ERAF 24/1/164. L. 108.

²²⁶ Karl Sammeli EKP liikme registratsiooni leht 05.01.1922: ERAF 24/2/2194. L. 4; Büroo A I rajooni ülem K. Sammel – 4. Piirikaitse Operatiivsalga ülem, aprill 1920: ERAF 24/1/176. L. 3; Venemaa büroo salajase osakonna kaastööliste nimekiri 30.07.1921: ERAF 24/1/176. L. 6a.

²²⁷ Akt Büroo A salajaste kaastööliste kohta seisuga 01.07.1921: ERAF 24/1/176. L. 5.

Selle kohta, milline nägi välja Nõukogude Venemaa, seega ju „oma” territooriumil tegutseva luureresidendi ehk piiripunkti ülema töö ja mida ta pidi seejuures silmas pidama, annab ülevaate „Juhatuskiri seltsimeestele residentidele Nõukogude Venemaal olevates punktides”:

1) Punkti asumise kordadel peab kõigepealt ennast tutvustama kohalike oludega, inimestega, missuguste vaadetega on kohalikud elanikud, sideme pidamise võimalused jne.

2) Esimest korda punkti tulemise korral peab nimelt maskeerima järgmiselt: kas spekulant, harilik inimene, kes toiduaineid vahetama tuli, piirivalvur, piirivalvurite kontroll, tollivalitsuse kontroll, tollivalitsuse kaastööline, puhkusele lastud ehk päris vabaks lastud punaväelane, haige, kes tervist parandama tuli jne.

3) Kunagi ei tohi punkti sisse astudes keegi teada saada, et Eestimaalt resident pärit, vaid kuskilt Venemaalt, mida kaugemalt seda parem, seletades asukohta täpipealselt, põhjusi leides mispärast kodu ei sõida, näituseks: ei lasta, olen vabaks lastud kahe kuu peale jne. Käin vahel komisjonis, aega pikendati jne.

4) Kui võimalused lubavad, siis võib ka kohalise piirivalvurite väeosas teenistuses olla maskeerimiseks.

5) Tutvustades ennast kohaliste elanikudega, katsuda nende kaudu ühendust luua sealt poolt piiri inimestega.

6) Enne midagi märku anda kui on mõned ülesanded korralikult ära täitnud ja siis kaupasad tegema hakata.

7) Uuestiotsitud ühenduse pidajad ei tohi rohkem teada kui seda inimest, kellele tema peab pakkid edasi andma ja kelle käest saab.

8) Üleval nimetatud juhtnöörid täita korralikult.”²²⁸

Tabel 1. Akt Büroo A salajaste kaastööliste kohta seisuga 1. juuli 1921.²²⁹

Järjekorra nr.	Ees- ja perekonna nimi	Pseudonüüm	Ametikoht	Punkti number
----------------	------------------------	------------	-----------	---------------

²²⁸ Juhatuskiri 28.05.1921: ERAF 24/1/162. L. 20.

²²⁹ Akt Büroo A salajaste kaastööliste kohta seisuga 01.07.1921: ERAF 24/1/176. L. 5.

1.	Sammel, Karl	Jüri		V.B.
2.	Neiman, Osvald	Metsis	majandus- juhataja	
3.	Liverpool	Tiderman	kuller	
4.	Vrjüss	Peterson	resident- luuraja	
5.	Ausmees, Richard	Mägi	resident	2
6.	Mannus, Voldemar	Vest	resident	3
7.	Uhekson, Jaan	Jürisson	resident	5
8.	Verner, Johannes	Griga	resident	4-B
9.	Stepanov, Aleksandr	Rein	ülepiirikäija	4-B
10.	Reiman, Theodor	Kaas	resident	2
Piiritagused kaastöölised				
11.	Kütt, August	Vestel	resident	0-9/II
12.	Kutsar, Aleksander	Pärn	resident	0-9/III
13.	Ammas, Peeter	Kaev	resident	0-9
14.	Šabulin, Aleksei	Petškin	resident	00-5
15.		Paju	resident	0-3
16.	Orav, Peeter	Varal	resident	5-A/II
17.	Kruuse, Aliide	Kuusk	resident	5-A/III
18.	Andronov	Vask	resident	7-A/IV
19.	Brandenburg, Aleksander (õieti Vladimir – M.T.)	Levin	resident	5-A
20.	Kondratjev, Aleksei	Sidorov	resident	0-5/II
21.	Prokofjev, Vassili	Semjon	resident	00-2/II
22.	Samsonov, Aleksei	Rommel	resident	00-2

23.	Irišin, Ivan	Šuravlšov	resident	00-3
24.	Artjušin, Vassili	Štein	resident	00-3
25.	Kiršenberg, Aleksander	Haug	resident	A-2
26.	Retkovski, Osip (õieti Boriss – M.T.)	Šustov	resident	7-A/5
27.	Ulst	Mettik	resident	
28.	Klemmer	Ossipov	resident	
29.	Ivanov, Dmitri	Veikner	resident- luuraja	6-A/III

Kuu aega hiljem, 1. augustil 1921 oli büroos „A” 3 koosseisulist töötajat (tõenäoliselt mõeldakse siinkohal Säret, Sammelit ja Neimani) ning 8 salajast kaastöölist Venemaal ja 14 Eesti Vabariigi territooriumil. Nõukogude Venemaal olevate kaastööliste arv ei olnud seega muutunud, küll oli aga vähenenud Eestis resideerivate isikute arv (senise 19 asemel 14), mistõttu kogu büroo töötajaskond oli kahanenud 25 isikuni. Eestis viibivatest residentidest oli nimekirjast kustutatud Levin, Šustov, Vask, Sidorov, Štein, Šuravlšov ja Haug. Samal ajal oli aga lisandunud pseudonüümi Artemjev kandev resident, kes vastutas sidepidamise eest (Nõukogude Venemaaga? – M.T.).²³⁰

1921. aasta novembri seisuga eksisteeris büroo „A” Petseri rajoonis kolm luurepunkti (nr. 4-A, 0-5/II ja 00-8). Veidi varasemast ajast, 1921. aasta augustist on teada, et Virumaal oli sisse seatud 4 luurepunkti (nr. 0-9/III, 0-9/II, 0-9 ja 4) ja Tartumaal 2 (nr. 5-A/II ja 3), kusjuures neist üks asus Tartu linnas (nr. 3).²³¹

²³⁰ Venemaa büroo Salajase osakonna kaastööliste nimekiri 30.07.1921: ERAF 24/1/176. L. 6a; Raport Venemaa büroole 31.07.1921: ERAF 24/1/176. L. 7; Venemaa büroo Salajase osakonna isikkoosseisu liikumine 30.07.1921: ERAF 24/1/176. L. 8.

²³¹ Punktid Petseri rajoonis 17.11.1921: ERAF 24/1/163. L. 13; Rakvere, Tartu rajoon 12.08.1921: ERAF 24/1/163. L. 15.

1921. aastast on säilinud dokumendid, mis annavad aimu, kuidas oli korraldatud büroo „A” igapäevane luure töö ning mille vastu tuli residentidel huvi tunda. 1921. aasta 28. maist pärinevast „Juhatuses nr. 2” võime lugeda:

1) Kaasas oleva formi järele tuleb anda punkti tegevuse aruanne mitte vähem kui kaks korda kuus. Viimase poole kuu aruandes võib korrata üldist tegevust kuu jooksul aruandele alla märkides järgmisel kujul.

2) Tegevuse kokkuvõte kuu jooksul ja siis tuleb korrata kokkuvõttes esimese poole kuu aruannet ühes teise poole kuu tegevuse kohta.

3) Allpool olev käsk tuleb täpsealt elusse viia. See käsk on Büroo A juhataja poolt minule saadetud 24.02.21. elusse viimiseks mida edasi annan täpseks täitmiseks.

4) Kõik kirjalikud teated mida säält poolt piiri saate, olgu kelle käest tahes, peate algkujus edasi saatma ja mingisugust ära kirjutamist ei tohi olla, päale nende teadete mida suusõnaliselt saate. Teated peavad instruksiooni põhjal kirjutatud olema.

5) Igale teatele peab juurde märgitama ülesande nr. Teated peab ära jaotatud olema järgmiselt:

- 1) Teated dokumentaalsed.
- 2) Teated kindlad.
- 3) Teated järeluuritud (kontroleeritud).
- 4) Teated kuulu järele.
- 6) Teated jagunevad seitsmesse osasse:
 - 1) Teated sõjalised.
 - 2) Teated politilised.
 - 3) Teated majanduslised.
 - 4) Teated statistikalised.
 - 5) Teated geografilised.
 - 6) Teated diplomatilised.
 - 7) Teated vastuluuramiseks.

7) Sõjalised teated jagunevad järgmistesse osadesse:

- 1) Teated vastase koosseisu üle.
- 2) Teated sõjaväe asutuste asukohtade üle.
- 3) Sõjaväe ülemate poolt välja antud käsud ja päevakäsud.
- 4) Kindlused ja kindlustatud kohad.
- 5) Sõjaväe täiendus: marsi roodud ja mobilisatsioonid.
- 6) Sõjaväe liikumine: raudteedel, veeteedel ja maanteedel jne.

8) Poliitilised teated jagunevad järgmistesse osadesse:

- 1) Poliitiline meeleolu sõjaväes.
- 2) Poliitiline meeleolu rahva keskel linnas.
- 3) Poliitiline meeleolu talurahva keskel.
- 4) Vastuhakkamised valitsusele, streigid, demonstratsioonid jne.

9) Majanduslised teated jagunevad järgmistesse osadesse:

- 1) Varandusline ja ainealine seisukord riigil sõjapidamiseks.
- 2) Sõjaväe varustus ainetega kui ka muu materjaliga.
- 3) Erainimeste varustus.
- 4) Rahalised märgid ja väärtpaberid, nende väärtus kursi järele välisvaluutas.

10) Statistilised teated jagunevad järgmistesse osadesse:

- 1) Nende arv kes sõjaväe teenistuse alla kuuluvad
- 2) Mobilisatsioon, demobilisatsioon ja missugused aastad.
- 3) Täiendus sõjaväele, kust saadud ja mis moodusel.
- 4) Ohvitseride koosseis, üleüldine ohvitseride küsimus.
- 5) Väejooksikute arv protsentides.
- 6) Statistilised andmed lahingute seisukorra üle, täiendus, surma saanute arv, toiduainete vedamine sõjavägede piirkonda.

11) Geograafilised teated jagunevad järgmistesse osadesse:

- 1) Raudteed, veeteed ja maanteed sõjaväe liikumiseks.
- 2) Mereteed, dessandi kohad ja sadamad jne.
- 3) Sõjaliini kindlustused, traattõkked jne.

12) Diplomaatilised teated jagunevad järgmistesse osadesse:

- 1) Väline poliitika, parteid, nende juhtide nimed, karakteriseerimised valitsuse kriisi puhul, valitsuse poolt välja antud määrused, ajakirjanduse toon jne.
- 2) Sisemine poliitika, piirikaitse, kirjanduse tsensuur, kuidas vaatavad elanikud N. Venemaa peale, kas täitetakse valitsuse poolt määrusi jne.

13) Vastuluuramise teated jagunevad järgmistesse osadesse:

- 1) Kaitsepolitsei arv, politseinikkude nimed, varjunimed, nende tegevus jne.
- 2) Vastuluuramise osakondade asukohad, kaastöölised, nimed ja varjunimed jne.
- 3) Vastuluuramise osakonna sidemed, piiri ligidal olevad agendid, ülesaatjad, peatuskohad, ülekäijad, nende nimed, kohad kust üle saadetakse.
- 4) Sidemed Venemaal, aadressid, sidepidajad, nende nimed, ülevõlpidamise viis jne.
- 5) Kaitsepolitsei ja vastuluuramise osakonna kaastööliste palk, varustus riietes ja toidus jne.”²³²

1922. aasta alguses tabas büroo „A” Pihkva rajooni agentuurvõrgustikku Eesti Kaitsepolitsei tegevuse tulemusena sedavõrd suur sissekukkumine, et Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luureosakonna ülem otsustas 14. veebruaril 1922 selle likvideerida. Kaastöötajate isikkoosseis läks vastavalt sõjaväeringkonna luurevalitsuse ülema Rudolf Kirhenšteini käsule üle 56. Moskva laskurdiviisi luureosakonna ülema Galinini alluvusse, vanuse järgi sõjaväekohustuse alla kuuluvad aga saadeti Pihkva kubermangu sõjakomissariaadi käsutusse, vanuse järgi demobiliseeritavad vallandati. Pihkva rajooni agentuurvõrgustiku varandus ja kassa tuli üle anda 56. Moskva laskurdiviisi luureosakonna ülemale. Karl Sammelil käskis Kirhenštein ilmuda seejärel enda käsutusse.²³³

Oma kirjas Rudolf Vakmannile 31. jaanuarist 1922 kirjutab Sammel: „[---] 3. Teatan, et meil oli üks suurematest sissekukkumistest ja nimelt järgmistel põhjustel, mis osalt juba selgeks on tehtud. 1) Provokaatoriks on Liping /Tenneberg/, endine Büroo „A” kaastööline, kes 1921. aasta kevadel ametist ära sai tagandatud, kes ähvardas kätte maksta. Meie omalt poolt sls. Särega andsime ametlikult kõikidesse asutustesse teada, et teda mitte kusagile piiriäärsetesse organitesse töösse ei võeta. Tema pidi seal pool siis juba sisse kukutama meie inimesi. [---] läks ülepiiri detsembri päevades ja seni ajani pole tagasi tulnud, kuna ammugi oleks pidanud tulema. Mina nõuan PVolt (Petrogradi sõjaväeringkond – M.T.), et nimelt arreteerivad

²³² Juhatus nr. 2. 28.05.1921: ERAF 24/1/162. L. 15.

²³³ R. Kirhenštein – K. Sammel 14.02.1921: ERAF 24/1/176. L. 1.

Reinvaldi.²³⁴ Kes andis temale õiguse Lipingu enese juurde võtta kui selleks oli teadaanne sisse antud. [---] Temal (Lipingu – M.T) oli teada enamasti kõik punktid Petseris, Tartus ja ka osalt Tallinnas. Käis seal pool üle umbes üle aasta, mida teab ka sms. J. Räästas (Rästas – M.T.). Rukis, kes 19. (jaanuari – M.T.) õhtul välja läks pakkidega Tartu, andmetest on näha, et krabati Tartus Levini (Vladimir Brandenburg – M.T.) juures kinni. [---] Tallinnas olevat residentide olla ka sel päeval arreteeritud käekirja järgi, mida Tartus nähtavasti kätte saadi. Seda teatas ära põgenenud Narva resident Veikner (Dmitri Ivanov – M.T.). Nõnda, et siis enam jagu on sisse kukkunud. Tartu kohta kindlaid teateid ei ole. Veel üks fakt, mis näitab, et Tenneberg oli äraandja. Nimelt on arreteeritud mineva aastased punktid ka, kes meil enam tegevuses ei olnud, kuna tema neid mööda käis. Tõendavat materjali toon ise, mida praegu kogun, nii saab selge pilt. Seda ei oleks tohtinud PVO lubada, et niisuguseid kahtlasid kaastöölisi ametisse võetakse. Kui nüüd tähendab ei arreteerita Reinvaldi ja seda kampa, siis peab ütlema, et PVO üleüldse pealiskaudselt agentuuri töö peale vaatab.”²³⁵

Tundub, et mõne aja pärast leidis Sammel, et tema kahtlustused Tennebergi suhtes osutusid siiski alusetuks, sest juba endise Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse Pihkva rajooni volinikuna 7. märtsil 1921 signeeritud kirjas on ta hoopis teistsugusel seisukohal. Sammel teatab (ilmselt Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsusele), et 6. märtsil saadud kontrollitud andmete kohaselt osutus provokaatoriks keegi Valentin Butovitš, kes elab Tartus Aida tänaval majas number 18, korteris 3. Sammel märgib samas, et Butovitš ei ole kunagi olnud büroo „A” kaastöölise, ning pakub välja, et võib-olla oli ta Tartu residentide informaatoreks, mis ei ole aga teada.²³⁶

Tegelikult oli sissekukkumise põhjuseks Kaitsepolitsei topeltagentide tegevus Sammeli võrgus. Topeltagentid olid Vladimir Brandenburg ja Boriss Retkovski.²³⁷ Tenneberg-Lipingu kui Eesti luure kaastöölise kohta andmed puuduvad.

²³⁴ Ilmselt peab Sammel siinkohal silmas Jamburgi rajooni volinikku Aleksander Reinvaldi.

²³⁵ K. Sammel – R. Vakmann 31.01.1922: ERAF 24/1/164. L. 119.

²³⁶ Täiendus informatsiooni kokkuvõttele nr. 18. 07.03.1922: ERAF 24/1/176. L. 2.

²³⁷ Rosenthal, R. Kaitsepolitsei 1920–1924 // Rosenthal, R., Tamming, M. Sõda pärast rahu, lk. 443–452.

Sammeli juhitud luurevõrgustiku avastamine ja likvideerimine Kaitsepolitsei poolt oli Nõukogude sõjaväeluurele tõsiseks hoobiks. 1922. aasta veebruaris kirjutas Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse operatiivjaoskonna ülem eesti rahvusest enamlane Hendrik Hofberg²³⁸ oma raportis: „[---] Kui kuni viimase ajani agentuurtöö Eestis ei andnud soovitud tulemusi /mis muide märkimisväärses osas sõltus PVO (Petrogradi sõjaväeringkond – M.T.) luurevalitsusest/, siis antud momendil, Pihkva rajooni voliniku organi likvideerimise eelõhtul, s.t. slm. Sammeli töölt vallandamisega, me võime seista sügava (agentuur – M.T.) luure järk-järgulise likvideerimise ähvarduse ees mitte ainult Eestis, vaid ka Soomes [---].”²³⁹

Hofbergi raportist tuleb välja, et Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsus, jättes kõrvale Sammeli juhitud ja suures enamuses sisse kukkunud luurevõrgu, ei omanud Eestis korralikult funktsioneerivat agentuurvõrgustikku. Tõsi, Eestis eksisteeris 56. Moskva laskurdiviisi staabi luureosakonna (ülem Galanin) organiseeritud agentuurvõrk, kuid seda nimetab Hofberg nõrgaks. Mis puutub Jamburgi rajooni voliniku juhtimisel toimuvasse Eesti suunalisse luuretegevusse, siis oli seda luurevõrgustikku juba mõnda aega tagasi tabanud Kallase-nimelise (see võis olla ka pseudonüüm – M.T.) isiku põhjustatud suurem sissekukkumine ja sellest tulenevalt ei olnud olemasolev võrgustik Hofbergi hinnangul enam elujõuline. Juhul kui peaks aset leidma uusi sissekukkumisi, siis jääks Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsus Hofbergi arvates Eestis täiesti ilma agentuurvõrgustikuta. Hofberg

²³⁸ Hendrik Hofberg sündis 10. augustil 1889 Narvas töölise perekonnas. Ta võttis osa Esimesest maailmasõjast tõustes vanem allohvitseriks. Punaarmeele astus Hofberg 1918 ja järgmisel aastal sai temast bolševike partei liige. Samal, 1919. aastal lõpetas Hofberg Petrogradis jalaväekomandöride kursused, mille järel määrati 170. kütipolgu roodukomandöriks. 1920. aastal õppis ta Läänerinde staabiteenistuse koolis Smolenskis ja oli 55. ja 13. kütidiviisi staabi luurevoliniku abiks. Järgnevalt oli Hofberg 6. armee eraldiseisva brigaadi luurevolinik. 1921. aastal sai temast Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse operatiivjaoskonna ülem ja hiljem agentuurjaoskonna ülema abi. Hofberg töötas 1924. aastal Leningradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuseks ümbernimetatud ametiasutuses kuni 1925. aasta novembrini, misjärel läks Punaarmee staabi Luurevalitsuse käsutusse. 1928. aasta jaanuarist kuni juulini oli Hofberg Ukraina sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse ülem. Pärast seda taas Punaarmee staabi Luurevalitsuse käsutuses kuni 1933. aasta septembrini kui läks pikaajalisele puhkusele. (Лурье, В., Кочик, В. ГРУ, lk. 146.) Edasised andmed Hofbergi kohta puuduvad.

²³⁹ Operatiivosakonna ülem Hofberg – II osakonna ülem. Veebruar 1922: ERAF 27/10/66. L. 19.

pani oma raportis ette mitte mingil tingimusel katkestada koostööd EKP-ga, konkreetsemalt Karl Sammeliga, kellel olevat varu luurevõrgustik peaaegu kogu piiritsooni ulatuses. Vastasel korral ei välistanud Hofberg võimalust, et Punaarmee staabi Luurevalitsus võib ise asuda EKP abil Eesti vastast luuretegevust organiseerima, mis omakorda oleks võinud avaldada negatiivset mõju Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse suhetele Soome kommunistidega (kahandades ilmselt Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse tõsiselt võetavust Soome kommunistide silmis – M.T.), mis kõik kokku võib endaga kaasa tuua Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse autoriteedi vähenemise.²⁴⁰

Paraku lõpevad äsjakirjeldatud sündmustega autorile teada olevad andmed eesti enamlaste 1920. aastate alguses Nõukogude sõjaväeluure heaks teostatud Eesti Vabariigi vastasest luuretegevusest, mis ei pruugi loomulikult tähendada, et see oleks 1922. aasta jaanuariga otsa saanud. Seda enam, et arhiivis leiduva teabe põhjal võib väita: 1922. aasta veebruari seisuga eksisteeris EKP Venemaa büroo juures agentuurosakond, mille ülesandeks oli sidepidamine Eestis viibivate põrandaluste bolševikega.²⁴¹ Mainitud agentuurosakonna tegemistest ei ole aga õnnestunud arhiivist informatsiooni leida. Küll on aga teada, et Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsus saatis Karl Sammeli hoolimata Hofbergi raportist 1922. aasta mais EKP käsutusse.²⁴²

Ülalkirjeldatu kokkuvõtteks võib tõdeda, et eesti rahvusest kommunistide kasutamine Eesti Vabariigi vastase luuretegevuse läbiviimiseks oli Nõukogude sõjaväeluure teadlik poliitika, mida rakendati juba 1919. aasta detsembris Moskvast toimunud Registreerimisvalitsuse ja VK(b)P koosseisus moodustatud välismaabüroode ühisenõupidamisele eelneval perioodil (on teada, et selline koostöö eksisteeris vähemalt alates 1919. aasta suvest). Rahvuslike parteikaadrite kasutamine Nõukogude sõjaväeluure poolt tulenes paratamatusest. Eesmärgiks oli võimalikult lühikese aja jooksul luua agentuurluure võimekus. Samal ajal valitses aga inimeste nappus, keda oleks saanud luuretöösse kaasata. Nii tekkis olukord, kus

²⁴⁰ Samas.

²⁴¹ Allkirjastamata teade VK(b)P KK Loode büroole. Tõenäoliselt koostatud veebruaris 1922: ERAF 24/1/208. L. 5.

²⁴² K. Sammeli teenistusleht, mai 1922: ERAF 27/10/66. L. 27.

agentuurvõrgustiku ülesehitamine enamlaste jaoks maailmarevolutsiooni plaane silmas pidades olulisel endise Vene riigi läänepiiril oli kõige kiiremini teostatav seal elavate rahvuste hulgas olevaid vasakäärmuslasi kasutades. Pikemas perspektiivis selline strateegia aga edu ei toonud, sest olukorras, kus ühed ja samad isikud tegelesid nii parteitööga (sealhulgas enamliku propagandaga) kui ka agentuurvõrgustiku praktilise korraldamisega oma kodumaal, suurenes märgatavalt sissekukkumise oht. Eestis tipnes kommunistide kasutamine agentuurluure läbiviimisel Nõukogude sõjaväeluure jaoks 1922. aasta alguses suuremastaabilise läbikukkumisega. Tundub loogiline eeldada, et järgnevalt valis Nõukogude sõjaväeluure teistsuguse taktika oma agentuuri ülesehitamiseks ja ei panustanud edaspidi enam üksnes eesti rahvusest enamlastele. Tegemist on aga vaid oletusega, sest allikmaterjali, mis seda kas kinnitaks või ümber lükkaks ei ole õnnestunud leida. Kindel on aga see, et Eesti kui NSV Liiduga ühist piiri oma riik jäi ka peale 1922. aastat Nõukogude sõjaväeluure jaoks prioriteetseks.

Kokkuvõte

Nõukogude (aga tänapäeval ka Venemaa) sõjaväeluure sünnipäevaks loetakse 5. novembrit 1918 kui loodi esimene Nõukogude Venemaa sõjaväeluure ja sõjaväe vastuluure tegevust koordineeriv keskasutus Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi Registreerimisvalitsuse näol.

Registreerimisvalitsus oli 1919. aasta alguse seisuga oma luuretegevuses keskendunud Soomest Poolani ulatuvale läänesuunalisele lähiregioonile, sest just antud piirkonda pidasid enamlased enda jaoks strateegiliselt kõige tähtsamaks. Nõukogude juhtkond oli veendumusel, et läbi Baltikumi ja Poola Kesk-Euroopasse murdes on võimalik tagada pikisilmi oodatud maailmarevolutsiooni puhkemine. Samal ajal mõjutas aga sõjaväeluure tegevust näiteks ka asjaolu, et vahemaade kauguse ja sidepidamise sisseseadmise äärmise raskendatuse tõttu ei suudetud arendada agentuurluure tegevust Siberi suunal, kus tegutsesid Vene valged väed.

Peaaegu kuni 1919. aasta lõpuni jäid Nõukogude Venemaa sõjaväeluure peamisteks luuretegevuse läbiviijateks maakuulajad ehk agent-luurajad, keda saadeti kas konkreetse ülesandega või üldse ilma ülesandeta läbima kindlaksmääratud marsruuti või rajooni. Mingisugusest strateegilisest agentuurluurest seejuures mõistagi rääkida ei saanud ja piirduda tuli ainult operatiivse iseloomuga luureinfo hankimisega, mis omakorda tähendas seda, et selliste agent-luurajate hangitud andmed olid fragmentaarsed ning tihti ka vananenud, mistõttu Registreerimisvalitsus ei suutnud varustada Punaarmee juhtkonda regulaarse ja põhjalikuma informatsiooniga vastaste kohta.

Seoses vajadusega parandada agentuurluure olukorda ja kehtestada kontroll diviiside, armeede ja rinnete luuretegevuse üle, korraldas Registreerimisvalitsus Moskvast 8. kuni 11. detsembrini 1919 nõupidamise, millest võtsid lisaks Registreerimisvalitsuse töötajatele ning armeede ja rinnete esindajatele osa ka VK(b)P rindetaguste ja välismaabüroode lähetatud isikud. Rindetagused ja välismaabürood olid loodud VK(b)P koosseisus põrandaaluse tegevuse organiseerimiseks neil endise Vene riigi aladel, mille üle enamlastel puudus kontroll, kuid kus nad soovisid oma

võimu taastada, hoolimata samaaegsest rahvaste enesemääramisõiguse kuulutamisest. Sõjaväeluurele olid VK(b)P koosseisus moodustatud välismaabürood tähtsad seetõttu, et nad koosnesid kohalikust rahvusest enamlastest ja seeläbi oli neil mõnevõrra paremaid võimalusi strateegilise agentuurluure läbiviimiseks. Nii loodi Ukraina Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee Rindetagune büroo, mis juhtis põrandaalust ja partisaniliikumist Ukrainas ja Krimmis, VK(b)P Doni büroo, aga ka VK(b)P Poola, Soome, Läti, Valgevene ja Eesti Osakondade välismaabüroode koosseisus spetsiaalsed luureorganid – registratsioonibürood.

Registreerimisvalitsuse eesmärgiks oli muuta VK(b)P Keskkomitee ideelise ja poliitilise juhatuse all tegutsevad VK(b)P koosseisus moodustatud välismaabürood enda tööriistadeks, mis kohustuvad täitma Nõukogude sõjaväeluurelt saadud ülesandeid, värbavad inimesi agentuurluure läbiviimiseks ning edastavad hangitud luureandmed ja materjalid Registreerimisvalitsusele. Omalt poolt lubas Registreerimisvalitsus varustada välismaabüroosid luuretegevuse läbiviimiseks vajaliku rahaga, tehniliste vahendite ja instruktsioonidega.

Nõukogude sõjaväeluure jaoks oli rahvuslike parteikaadrite kasutamine luuretegevuse läbiviimiseks paratamatu, kuna paljud endised Venemaa sõjaväeluure ametnikud ei soovinud enamlastega koostööd teha. Samal ajal valitses aga inimeste nappus, keda oleks saanud luuretöösse kaasata. Nii tekkis olukord, kus agentuurvõrgustiku ülesehitamine enamlaste jaoks maailmarevolutsiooni plaane silmas pidades olulisel endise Vene riigi läänepiiril oli kõige kiiremini teostatav seal elavate rahvaste hulgas olevaid vasakäärmuslasi kasutades. Taolise korralduse miinuseks oli see, et ühed ja samad isikud tegelesid nüüd nii parteitööga (sealhulgas enamliku propagandaga) kui ka agentuurvõrgustiku praktilise korraldamisega oma kodumaal. Need kaks ülesannet olid aga omavahel raskesti ühildatavad, kuna nii suurenes märgatavalt sissekukkumise oht.

Kommunistliku partei Eesti organisatsiooni Keskkomitee Venemaa ehk Välismaabüroo koosseisus loodi spetsiaalne luureorgan – Registreerimisbüroo – suure töönaosusega septembris 1919, kusjuures korraldus selleks tuli Läänerinde staabi registreerimisosakonnalt. Registreerimisbüroo esimene juhataja ja ühtlasi selle looja

oli Johannes Käspert, kes oli selles ametis septembrist 1919 kuni 1920. aasta suveni. Kuigi Nõukogude sõjaväeluurelt tuli nii initsiatiiv Registreerimisbüroo loomiseks kui ka konkreetsed ülesanded mille kohta informatsiooni hankida, ei kulgenud koostöö eesti enamlaste ja Nõukogude sõjaväelaste vahel mitte alati ladusalt.

Koos kodusõja lõppfaasi jõudmisega Venemaal muutusid ka Registreerimisvalitsuse ülesanded. 1920. aasta 16. veebruaril andis Vabariigi Revolutsioonilise Sõjanõukogu Välistaabi ülem Registreerimisvalitsuse ülemale käsu organiseerida agentuurluuret ka väljaspool Nõukogude Venemaaga piirnevaid riike. 1920. aasta aprillis aga kirjutas sellel ajal Registreerimisvalitsuse juhatajaks olnud Vladimir Aussem ühes ettekandes, et Nõukogude sõjaväeluure jaoks tõuseb nüüdsest esikohale luuretegevus Lääne-Euroopa, Jaapani ja Ameerika Ühendriikide kui potentsiaalsete vaenlaste vastu. Edasi tõdes Aussem, et piiritagune agentuurluure erineb oluliselt luureandmete kogumisest kodusõja käigus valgete tagalas, nõudes suurt silmaringi, keelte ja kohalike olude tundmist. Aussemi arvates läks nüüdsest vaja 10–20 inimest revolutsioonielsete emigrantide hulgast, kelle kätte võinuks usaldada läbi Kominterni toimuva informatsiooni kogumise ja Nõukogude Venemaale edastamise. Peamiseks probleemiks hindas Aussem selliste isikute leidmise ja Registreerimisvalitsuse käsutusse saamise.

1919. aasta märtsi alguses Moskvast loodud Kommunistliku Internatsionaali ehk Kominterni peamiseks eesmärgiks vähemalt kuni 1920. aastate keskpaigani oli revolutsiooni eksport. Nõukogude luureorganid, seal hulgas sõjaväeluure, hakkasid algusest peale kasutama Kominterni enda huvides luure- ning mõjutusoperatsioonide läbiviimiseks. Samal ajal aidates Komintern kaudu ka omalt poolt välismaiseid kommuniste, varustades viimaseid informatsiooniga, aga ka abistades relvastatud ülestõusude ettevalmistamisel ja läbiviimisel. 1920. aastate keskpaigaks oli Komintern sattunud täielikult Nõukogude eriteenistuste kontrolli alla.

Kominterni Rahvusvaheliste suhete osakonna käsutuses oli ülemaailmne agentuurvõrgustik, mille ülesandeks oli edastada Kominterni (loe: VK(b)P – M.T.) korraldusi kohaliku kommunistliku partei juhtkonnale. Samuti kanti Rahvusvaheliste suhete osakonna kaudu kommunistlikele parteidele üle Kominterni poolt viimastele eraldatud rahasummasid. On teada, et Kominterni Rahvusvaheliste suhete osakonna

residendiks Eesti Vabariigis oli 1921. aasta augustist kuni 1924. aasta maini hilisema Eestimaa Kommunistliku Partei Esimese sekretäri Karl Säre vend Artur Säre, kes kasutas sel ajal pseudonüümi Artur Männi. Kominterni resident kasutas tavaliselt Nõukogude saatkonna katet oma tegelike riigis viibimise eesmärkide varjamiseks, olles nii ühtlasi kaitstud diplomaatilise puutumatusega. Just Rahvusvaheliste suhete osakond oli Kominterni struktuuriüksuseks, mis pidas sidet Nõukogude eriteenistustega ja täitis neilt saadud ülesandeid. Rahvusvaheliste suhete osakonna kaudu liikus Kominterni hangitud luureinformatsiooni Nõukogude eriteenistustele, aga ka vastupidi. Rahvusvaheliste suhete osakond soovitas Nõukogude luureametkondadele, keda välismaistest kommunistidest saavad viimased oma töös kasutada.

1920. aasta 2. veebruaril sõlmitud Tartu rahuga lõppes küll sõjaseisukord Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahel, kuid Nõukogude sõjaväeluure Eesti suunalise tegevuse seisukohalt Tartu rahu sõlmimine mingisuguseid suuri muudatusi endaga kaasa ei toonud. Registreerimisvalitsus jätkas sama lähenemist, mille edukaks rakendamiseks oli korraldatud paar kuud enne Tartu rahu sõlmimist, 1919. aasta detsembri alguses nõupidamine Moskvast, kuna Nõukogude sõjaväeluurel puudusid nii võimalused kui ka vajadus oma töö ümberkorraldamiseks. Eraldi väärrib rõhutamist asjaolu, et Registreerimisvalitsuse juhataja Vladimir Aussem oli olemasoleva situatsiooniga rahul, kirjutades 10. juunil 1920: „Edukas agentuurluure läbiviimine on võimalik üksnes parteiorganisatsioonide kaasabil. See ei ole mitte üksnes üldiste arutluste tulemus, vaid on suurepärast tõendamist leidnud tegelikkuses meie Läänerinde põhjaosas, kus kogu see töö (agentuurluure – M.T.) viiakse ellu soome, eesti ja läti keskkomiteede ja välismaabüroode poolt.”

Hoolimata kodusõja lõppemise järel kasvanud ambitsioonidest ja ka teatud edusammudest keskendus Nõukogude sõjaväeluure aastatel 1921-1923 peamiselt andmete kogumisele Poola ja Rumeenia kohta. Samaaegselt käis intensiivsem luuretegevus ka Soome, Eesti, Läti, ja Leedu suunal. Eesti vastase luuretegevuse korraldamine kuulus Petrogradi sõjaväeringkonna staabi vastutusalasse. Lisaks Eestile organiseeris Petrogradi (hilisem Leningradi) sõjaväeringkond luuret veel Soome, Läti ja Skandinaavia (Rootsi, Norra) suunal. Agentide ja kullerite üle piiri saatmiseks, aga ka vajaliku informatsiooni edastamiseks tegutsesid Nõukogude piiri lähedal

Petrogradi sõjaväeringkonna staabi registreerimisosakonna, mis alates 1921. aasta aprillis kandis Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse nime, rajooni volinikud, kes juhtisid piiripunktide ülemate tegevust ja korraldasid luuretegevust enda vastutusalaks oleval territooriumil. Rajooni volinikud paiknesid Murmanskis (vastutas Põhja-Soome, Rootsi ja Norraga illegaalsete sidekanalite toimimise eest ja luuretegevuse eest antud piirkonnas), Levašovo jaamas Karjalas (vastutusalaks oli Lõuna-Soome, koos saarte ja Põhjalahaga), Jamburgis (tegevuspiirkonnas oli Narva, Rakvere, Tallinn, aga samuti Eesti Vabariigi sõjalaevastiku kohta informatsiooni kogumine) ja Pihkvas (tegevuspiirkonnaks Lõuna-Eesti). Lisaks Jamburgi ja Pihkva rajooni volinikele vastutas Eesti Vabariigi vastase luuretegevuse korraldamise eest 56. Moskva laskurdiviisi staabi luureosakond, EKP Keskkomitee Venemaa ehk Välismaabüroo, aga samuti vähemalt 1920. ja 1921. aastal Pihkvas asuv 7. armee staabi registreerimisosakonna Kolmas diviisijaoskond.

Venemaa büroo ei varjanud Nõukogude sõjaväeluure eest, et ta kasutab Registreerimisbürood samaaegselt ka partei huvides. Petrogradi sõjaväeringkonna staabi registreerimisosakonnale selline olukord ei meeldinud. Registreerimisbüroo luurepunktid anti 1921. aasta aprillis üle sama kuu alguses Registreerimisvalitsuse asemel Luurevalitsuse nime kandma hakanud Nõukogude sõjaväeluurele (Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsusele). Koos luurepunktide ja agentuurvõrgustiku üleandmisega nimetati Registreerimisbüroo ümber büroo „A”-ks.

1922. aasta alguses tabas büroo „A” Pihkva rajooni agentuurvõrgustikku Eesti Kaitsepolitsei tegevuse tulemusena sedavõrd suur sissekukkumine, et Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse ülem otsustas 14. veebruaril 1922 selle likvideerida. Pihkva rajooni luurevõrgustiku purustamine Kaitsepolitsei poolt oli Nõukogude sõjaväeluurele suureks hoobiks. Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsus ei omanud enam Eestis korralikult funktsioneerivat agentuurvõrgustikku. Tõsi, Eestis eksisteeris 56. Moskva laskurdiviisi staabi luureosakonna organiseeritud agentuurvõrk, kuid see oli nõrk. Mis puutub Jamburgi rajooni voliniku juhtumisel toimuvasse Eesti suunalisse luuretegevusse, siis seda luurevõrgustikku oli juba mõnda aega tagasi tabanud suurem sissekukkumine ja olemasolev agentuurvõrgustik ei olnud sellest tulenevalt enam elujõuline.

Paraku lõpevad sellega autorile teada olevad andmed eesti enamlaste 1920. aastate alguses Nõukogude sõjaväeluure heaks teostatud Eesti Vabariigi vastasest luuretegevusest, mis ei pruugi loomulikult tähendada, et see oleks 1922. aasta jaanuariga otsa saanud. Seda enam, et arhiivis leiduva teabe põhjal võib väita: 1922. aasta veebruari seisuga eksisteeris EKP Venemaa büroo juures agentuurosakond, mille ülesandeks oli sidepidamine Eestis viibivate põrandaluste bolševikega. Mainitud agentuurosakonna tegemistest ei ole aga õnnestunud arhiivist informatsiooni leida.

Lõpetuseks võib tõdeda, et eesti rahvusest kommunistide kasutamine Eesti Vabariigi vastase luuretegevuse läbiviimiseks oli Nõukogude sõjaväeluure teadlik poliitika, mis tulenes paratamatusest. Pikemas perspektiivis selline strateegia aga edu ei toonud. Eestis tipnes kommunistide kasutamine agentuurluure läbiviimisel Nõukogude sõjaväeluure jaoks 1922. aasta alguses suuremastaabilise läbikukkumisega. Tundub loogiline eeldada, et järgnevalt valis Nõukogude sõjaväeluure teistsuguse taktika oma agentuuri ülesehitamiseks ja ei panustanud edaspidi enam üksnes eesti rahvusest enamlastele. Tegemist on aga vaid oletusega, sest allikmaterjali, mis seda kas kinnitaks või ümber lükkaks ei ole õnnestunud leida. Kindel on aga see, et Eesti kui NSV Liiduga ühist piiri oma riik jäi ka peale 1922. aastat Nõukogude sõjaväeluure jaoks prioriteetseks.

Summary

Soviet Military Intelligence and Estonia 1920–1924

November 5th of 1918 is considered as the birth date of the Soviet (and present-day Russian) military intelligence as this is the date when the first Main Intelligence Directorate of Soviet Russia, the Soviet Red Army Registration Directorate, was founded.

In the beginning of 1919 the primary focus of the intelligence activities of the Registration Directorate was directed towards the near-western region extending from Finland to Poland, as this was considered by the Bolsheviks to be the most strategically significant region at the time. The Soviet leadership was convinced that breaking through the Baltic states and Poland to Central-Europe would make the outbreak of the long awaited world revolution possible. Military intelligence activities were at that time affected by the fact that long distances made establishing means of communication difficult. This is demonstrated by the fact that the Bolsheviks were not able to develop the intelligence agency on the Siberian route, where the Russian White Army was active.

Until the end of 1919, the military intelligence of Soviet Russia relied almost exclusively on the use of spies and informants for conducting their intelligence activities. Such agents were sent to the field either with or without a concrete assignment for the sake of securing a specific route or area. This meant that there was no imbedded agent structure to speak of and Soviet intelligence had to limit itself to operative intelligence gathering. The result of this peculiarity was that the intelligence gathered by such spy-agents was often fragmented and outdated. Hence the Registration Directorate could not provide the leadership of the Red Army with regular and thorough information about the enemy.

As a result of the need to improve the condition of the intelligence agency and to impose control over the intelligence activities of divisions, armies and fronts, the Registration Directorate held a meeting in Moscow from the 8th until the 11th of December 1919. This meeting was attended not only by members of the Registration

Directorate and the representatives of armies and fronts, but also by the members dispatched by the Bureau's foreign and cross-front agencies, as well as the Foreign Bureau of the RCP(b) (Russian Communist Party (Bolsheviks)). The Bureau's cross-front and the Foreign Bureaus were created at the RCP(b) with the intent of organizing underground activities in those areas of Russia over which the Bolsheviks were forced to relinquish control, and where they desired to restore their positions despite the concurrent declaration of national self-determination. The Foreign Bureaus modified at the RCP(b) were important to the military intelligence, because their personnel consisted of Bolsheviks of local nationality and possessed therefore somewhat better opportunities for gathering strategic intelligence. The Central Control Committee of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine was also created with the purpose of directing underground and partisan movements in Ukraine and Crimea, RCP(b)'s bureau in the Don region, but also the Special Intelligence Agencies – the Registration Bureaus – that were formed at the Foreign Bureaus of the RCP(b)'s Polish, Finnish, Latvian, Belarusian and Estonian Sections.

The purpose of the Registration Directorate was to change the Foreign Bureaus – these were created at the RCP(b), and were under the ideological and political leadership of the Central Committee of the RCP(b) – into tools which were obliged to carry out tasks received from the Soviet military intelligence as well as to recruit people for conducting intelligence assignments and to send gathered intelligence data to the Registration Directorate. For its part, the Registration Directorate promised to supply the Foreign Bureaus with money, technical equipment and instructions necessary for conducting intelligence activities.

The utilization of party members belonging to minority ethnic and national groups for the purposes of espionage was inevitable for Soviet military intelligence, as many former Russian military intelligence officials were not willing to collaborate with the Bolsheviks. At the same time there was a shortage of people capable of intelligence work. Thus a situation emerged whereby the building of the Bolshevik agency network, plotting the plans for world revolution on the all-important western border of the former Russian Empire, was realised most efficiently by using minority nationalities with extreme left-wing sympathies. The negative side of such an arrangement was that the same people were now involved with parallel party work

(including Bolshevik propaganda) and with the practical organization of the agency network at their native countries. As these two tasks weren't easily compatible, the chances of failure increased dramatically.

Probably in September 1919 a special intelligence agency – the Bureau of Registration – was created at the Foreign Bureau of the Central Committee of the Estonian Communist Party. The order for doing so came from the Department of Registration of the Staff of the Western Front. The first chief and also the author of the Bureau of Registration was Johannes Käspert – in office from September 1919 until the summer of 1920. Although the initiative for the creation of the Bureau of Registration and also the specific information gathering tasks came from the Soviet military intelligence, the collaboration did not always run smoothly between Estonian Bolsheviks and the Soviet military.

With the civil war in Russia reaching its final phase, the tasks of the Registration Directorate were also altered. On February 16th 1920 the Chief of Field Staff of the Revolutionary Military Council of the Republic, gave an order to the Chief of the Registration Directorate, demanding organisation of intelligence operations beyond the Countries surrounding Soviet Russia. In April 1920 Vladimir Aussem, the Chief of the Registration Directorate at that time, noted in a report that intelligence activity against potential enemies such as Western Europe, Japan and the United States will become a priority for the Soviet military intelligence. Aussem further elaborated that the gathering of intelligence abroad differs significantly from the way in which intelligence was gathered in the hinterland of the White Army during the civil war, being a process demanding broad knowledge of local circumstances and customs as well as proficiency in language skills. Aussem was of the opinion that from now on there should be 10-20 people chosen amongst pre-revolutionary emigrants to whom gathering of intelligence and its transfer to Soviet Russia via the Comintern could be trusted. As the main problem, Aussem regarded finding such individuals and getting them at the disposal of the Registration Directorate.

Until the middle of the 1920s, export of revolution was the primary objective of the Communist International or Comintern, established in Moscow on March 1919.

The Soviet intelligence agencies, including military intelligence, began to use Comintern for the purposes of gathering intelligence and influencing operation in their interests from the onset of its founding. The Comintern was also used in parallel for supporting foreign communists by providing them with information, but also helping with the preparation and conducting of insurrections. By the mid-1920s the Comintern was controlled completely by the Soviet Special Forces.

The Department of International Relations of the Comintern had at their disposal a worldwide network of agencies, all of which served the purpose of communicating the Comintern's (read: RCP(b) – M.T.) orders to the leadership of the local Communist Party. Also, monetary transfers by the Comintern to the Communist parties were made through the Department of International Relations. It is known that the Resident of the Department of International Relations of the Comintern in the Republic of Estonia was from August 1921 until May 1924 the brother of the later First Secretary of the Communist Party of Estonia Karl Säre – Artur Säre, who used at that time the pseudonym Artur Männi. To hide the actual objectives of his stay in that country, the Resident of the Comintern usually made use of the cover provided by the Soviet Embassy, which also had the added bonus of providing diplomatic immunity. The Department of Foreign Relations was indeed the structural unit of the Comintern, which liaised with the Soviet Special Forces and performed the tasks it received from them. Through the Department of Foreign Relations the information acquired by the Comintern moved to the Soviet Special Forces, and *vice versa*. The Department of Foreign Relations suggested to the Soviet intelligence agencies as to who amongst the foreign communists can be used for intelligence gathering purposes.

With the signing of the Treaty of Tartu on February 2nd 1920, the state of war between Soviet Russia and the Republic of Estonia came to an end. However, in terms of Soviet military intelligence operations towards Estonia, the signing of the treaty had little impact. The Registration Directorate continued with the same approach and in order to guarantee its implementation, a meeting was held in Moscow in December 1919 – a couple of months prior the signing of the Treaty of Tartu, as at the time the Soviet military intelligence lacked both the capabilities and the necessity for re-arranging their work. A fact that deserves to be noted is that the Chief of the Registration Directorate Vladimir Aussem was satisfied with the existing situation,

writing on July 10th 1920: “Conducting successful intelligence is possible only with the help of the Party Organisation. This conclusion is not only the result of general discussions, but has been excellently proven in reality at the northern part of our Western Front, where all this work (intelligence work – M.T.) is carried out by the Finnish, Estonian and Latvian Central Committees and Foreign Bureaus.”

Despite the growing ambitions and even limited progress after the end of the Civil War, the Soviet military intelligence in 1921-1923 was primarily focused on gathering information about Poland and Romania. At the same time intensified intelligence work was conducted in Finland, Estonia, Latvia and Lithuania. The organisation of intelligence activities against Estonia was the responsibility of the Staff of the Military District of Petrograd. In addition to Estonia, the Military District of Petrograd (later re-named Leningrad) organised intelligence activities in the directions of Finland, Latvia and Scandinavia (Sweden, Norway). For the movement of agents and couriers over the border and also for communicating necessary information, near the Soviet border at the Department of Registration of the Military District of Petrograd – which from April 1921 was called the Intelligence Directorate of the Staff of the Military District of Petrograd – district commissioners were appointed. These managed the work of the Chiefs of the Soviet Border Troops and conducted intelligence work on their respective territories of responsibility. District commissioners were located at Murmansk (these were responsible for the functioning of illegal communication channels and for intelligence activities in Northern-Finland, Sweden and Norway), at the Levashovo station in Karelia (area of responsibility was Southern-Finland with its islands and the Gulf of Bothnia), at Yamburg (area of responsibility was Narva, Rakvere, Tallinn, but also gathering information about the Navy of the Republic of Estonia) and at Pskov (area of responsibility was Southern-Estonia). In addition to district commissioners in Yamburg and in Pskov also the Intelligence Department of the Staff of the Moscow 56th Rifle Division, the Russian or Foreign Bureau of the Centre Committee of the Estonian Communist Party and also at least between 1920 and 1921 the 3rd division of the Department of Registration of the Staff of the 7th Army located in Pskov, were responsible for conducting intelligence work against the Republic of Estonia.

The Russian Bureau did not hide from the Soviet military intelligence the fact that it makes at the same time use of the Bureau of Registration in the interests of the Party. The Department of Registration of the Staff of the Military District of Petrograd did not like this situation. In April 1921 the intelligence outposts were handed over to the Soviet military intelligence, which changed its name in the beginning of the same month from the Registration Directorate to the Intelligence Directorate (to the Intelligence Directorate of the Staff of the Military District of Petrograd). Together with the merging of the intelligence outposts and the agency networks, the name of the Bureau of Registration was changed to Bureau A.

After a bust by the Estonian Security Police in the beginning of 1922, the agency network of the District of Pskov of the Bureau A was exposed to the point that the Chief of the Intelligence Directorate of the Staff of the Military District of Petrograd decided in February 14th 1922 to eliminate it completely. The busting of the intelligence network of the District of Pskov by the Security Police was a major blow to Soviet military intelligence. As a result of this the Intelligence Directorate of the Staff of the Military District of Petrograd no longer had a properly operating agency network in Estonia. It is true, that the organised agency network of the Intelligence Department of the Staff of the Moscow 56th Rifle Division existed, but it was too weak. As for the intelligence activities directed against Estonia, these were conducted by the Commissioner of the Department of the Yamburg District. However, this intelligence network was also damaged by an even greater bust, which had the result of making the existing agency network unviable.

Unfortunately for the author, the available data regarding the intelligence work conducted by the Estonian Bolsheviks in the beginning of the 1920s at the behest of the Soviet military intelligence comes to an end. From this one must not conclude that such intelligence operations had ceased to exist by January 1922. On the contrary – in the light of information available from the archives one can argue that in February 1922 an agency division existed at the Russian Bureau of the Estonian Communist Party and that this division had the task of liaising with the underground Bolsheviks in Estonia. Alas, there has been no success in finding information in the archive about the activities of the above mentioned division.

Regarding the years immediately succeeding the studied period, it is known that in the middle of 1924 Soviet Military Intelligence divided the countries of interest into four categories: 1) countries on the Western border of the Soviet Union (Romania, Poland, Lithuania, Latvia, Estonia, Finland); 2) great powers (Great Britain, France, Germany, Italy, USA); 3) countries on the Eastern border of the Soviet Union (Turkey, Persia, Afghanistan, China, Japan); 4) the remaining countries (especially Czechoslovakia, Yugoslavia, Hungary, Bulgaria, Greece, Belgium and so on). Hence Estonia, as a country belonging to a group of states sharing a border with the Soviet Union, remained a priority target for Soviet military intelligence.

Allikad ja kasutatud kirjandus

Arhiiviallikad

Eesti Riigiarhiiv

Fond 957 – Välisministeerium

Eesti Riigiarhiivi Filiaal

Fond 5 – EKP Tallinna Linnakomitee

Fond 24 – EKP Venemaa büroo

Fond 25 – Kominsteri Sekstioon (Leningradis)

Fond 26 – Kingisepp, Viktor

Fond 27 – Kollektsoon: EKP ajalookomisjon

Fond 28 – Eesti Tööraha Kommuun

Fond 138SM – KGB Välisluure toimikute kollektsoon

Allikapublikatsioonid

Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. Москва, 1996

ВКП(б), Коминтерн и Япония, 1917–1941. Москва, 2001

Коминтерн и гражданская война в Испании: документы. Москва, 2001

Коминтерн и идея мировой революции: документы. Москва, 1998

Коминтерн и Финляндия, 1919–1943: документы. Москва, 2003

Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том второй 1917–1922. Москва, 1983

Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн, 1919–1943: документы. Москва, 2004

Primaarne kirjandus

Leht, A. Ülevaade Nõukogude Venemaa spionaashi korraldamisest Eestis. // Sõdur. 1922, nr. 16–20

Lenin, V. Teosed. 2. köide. 1895–1897. Tallinn, 1949

Lenin, V. Teosed. 18. köide. Aprill 1912–märts 1913. Tallinn, 1953
 Nõukogude Vene salaluure Eestis ja mujal. // Waba Maa. 18.–19.05 ja 22.–26.05.1922
 Reek, N. Salaluure sõja ajal. // Sõduri lisa. 1923, nr. 3–5
 Tamm, V. Salaluure rahuajal. // Politseileht. 1937, nr. 21
 Uljaanow-Leenin, W. Riik ja rewolutsioon. Leningrad, 1924
 Рябиков, П. В Главном Управлении Генерального Штаба после революции. Воспоминание Начальника Разведывательного отдела // Лурье, В., Кочик, В. ГРУ: дела и люди. Москва, 2002
 Рябиков, П. Разведывательная служба в мирное и военное время. Часть I. Разведывательная служба в мирное время и тайная агентура в мирное и военное время. // Антология истории спецслужб. Россия. 1905–1924. Москва, 2007
 Энциклопедический словарь. Томъ XXVI. С.-Петербургъ, 1899

Uurimused ja ülevaated

Andrew, C. Introduction: Intelligence and International Relations 1900–1945 // Intelligence and International Relations 1900–1945. Exeter, 1987
 Andrew, C. Secret Service. The Making of the British Intelligence Community. London, 1985
 Andrew, C., Gordievsky, O. KGB: the Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev. London, 1990
 Andrew, C., Mitrokhin, V. The Sword and Shield. The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB. New York, 1999
 Andrew, C., Mitrohhin, V. Mitrohhini arhiiv. KGB Euroopas ja mujal läänemaailmas. Tallinn, 2002
 Carlisle, R. Introduction. // Encyclopaedia of Intelligence and Counterintelligence. Volume one. New York, 2005
 Carr, E. The Bolshevik Revolution 1917–1923. Volume three. London, 1966
 Costello, J. Ten Days to Destiny: the Secret Story of the Hess Peace Initiative and British Efforts to Strike a Deal with Hitler. New York, 1991
 Costello, J; Tsarev, O. Deadly Illusions: the KGB Orlov Dossier Reveals Stalin's Master Spy. London, 1993
 Figs, O. A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924. London, 1997

Forgus, S. Nõukogude õõnestustegevus iseseisvas Eestis (1918–1940). // Akadeemia. 1993, nr. 6

Graf, M. VK(b)P eesti sektsioonid. Tallinn, 1978

Heresch, E. Parvuse salatoimik. Ostetud revolutsioon. Biograafia. Tallinn, 2006

Herman, M. Intelligence power in peace and war. Cambridge, 1999

Huges, R., Scott, L. “Knowledge is never too dear”: exploring intelligence archives. // Exploring Intelligence Archives: enquiries into the secret state. New York, 2008

Kuusinen, A. The Rings of Destiny. Inside Soviet Russia from Lenin to Brezhnev. New York, 1974

Lazitch, B.; Drachkovitch, M. Biographical Dictionary of the Comintern. New, Revised, and Expanded Edition. Stanford, 1986

Leggett, G. The Cheka: Lenin’s Political Police. Oxford, 1986

Medijainen, E. Birgiaadist. Eesti sidemetest ja Roman Birgi rollist Nõukogude vastuluure operatsioonis „Trust” aastail 1922–1927. // Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Tallinn, 1999

Medijainen, E. James Bond ja mässukatse Tallinnas 1. detsembril 1924. // Mäss. Detsembrimäss/Aprillimäss. Tallinn, 2008

Montefiore, S. Noor Stalin. Tallinn, 2008

Ohmann, V. Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik // Tuna 2003, nr. 3

Revolutsiooni lipukandjad I. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. Tallinn, 1962

Revolutsiooni lipukandjad II. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. Tallinn, 1972

Revolutsiooni lipukandjad III. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. Tallinn, 1978

Rosenthal, R. Kaitsepolitsei 1920–1924 // Rosenthal R., Tamming, M. Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn, 2010

Rosenthal, R. Nõukogude-Poola sõda 1919–1920. Lühike ülevaade. Seminaritöö. Tartu, 2002: <http://web.zone.ee/1917-1923/n-poola.htm> - viimati vaadatud 20.01.2010

Ruud, C., Stepanov, S. Fontanka 16. Tsaaride salapolitsei. Tallinn, 2005

Salateenistused. Luure võõrriigi territooriumil. Koostanud IPU instituut. Töögrupi juht L. Vitsut. Tallinn, 1995

- Service, R. A History of Modern Russia from Nicholas II to Vladimir Putin. Cambridge, 2003
- Service, R. Lenin. Biograafia. Tallinn, 2002
- Tannberg, T. Juurdepääsupiirangutest NSV Liidus ja Venemaal. // Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal. Ajalooline kujunemine ja tänapäev. Tartu, 2005
- Tannberg, T. Nõukogude Liidu ettevalmistused sõjaks. // Sõja ja rahu vahel. Koguteos. I köide. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn, 2004
- Tarulis, A. Soviet Policy toward the Baltic States 1918–1940. Notre Dame, 1959
- Vaarman, A. Vennad Kreuksid ja nende aeg. Tallinn, 1972
- Volkogonov, D. The Rise and Fall of the Soviet Empire. Political Leaders from Lenin to Gorbachev. London, 1999
- Walter, H. Salaluure Eesti Vabariigi sünnimise ajal. // Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artiklite ja dokumentide kogumik. Tallinn, 1999
- West, N., Tsarev, O. The Crown Jewels. The British Secrets at the Heart of the KGB Archives. London, 1998
- Wheen, F. Karl Marx. Tallinn, 2002
- Õun, M. Eesti Vabariigi kindralid ja admiralid. Tallinn, 1997
- Абрамов, В. Контрразведка. Щит и меч против Абвера и ЦРУ. Москва, 2006: http://chekist.ru/abramov_contrrazvedka.doc - viimati vaadatud 12.12.2009
- Адибеков, Г., Шахназарова, Э., Шириня, К. Организационная структура Коминтерна (от конгресса к конгрессу). // История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки. Москва, 2002
- Алексеев, М. Военная разведка России от Рюрика до Николая II. Книга I. Москва, 1998
- Алексеев, М. Военная разведка России от Рюрика до Николая II. Книга II. Москва, 1998
- Алексеев, М. Лексика русской разведки (исторический обзор). Москва, 1996
- Антонов, В., Карпов, В. Разведчики. Герои Советского Союза и Герои России. Москва, 2004
- Бурков, Г. Ипатьевская трагедия // Литературная Россия. 19.10.2007: <http://www.litrossia.ru/2007/42/01936.html> - viimati vaadatud 12.01.2010
- Дамаскин, И. Вожди и разведка. От Ленина до Путина. Москва, 2008
- Дамаскин, И. Сталин и разведка. Москва, 2004

- Драбкин, Я. Идея мировой революции и ее трансформации // История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки. Москва, 2002
- Зданович, А. Военной контрразведке быть! // Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Том 4. Москва, 2008
- Зданович, А. Предисловие. // Антология истории спецслужб. Россия. 1905–1924. Москва, 2007
- Каррер д'Анкокс, Э. Ленин. Москва, 2008
- Колпакиди, А. Энциклопедия военной разведки России. Москва, 2004
- Колпакиди, А. Энциклопедия секретных служб России. Москва, 2004
- Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. Книга первая. Москва, 2000
- Колпакиди, А., Прохоров, Д. Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. Книга вторая. Москва, 2000
- Колпакиди, А., Серяков, М. Щит и меч: руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской Империи, Советского Союза и Российской Федерации. Москва, 2002
- Линдер, И., Чуркин, С. Красная паутина: Тайны разведки Коминтерна. 1919–1943. Москва, 2005
- Лурье, В., Кочик, В. ГРУ: дела и люди. Москва, 2002
- Очерки истории российской внешней разведки. Том 1. От древнейших времен до 1917 года. Москва, 1995
- Очерки истории российской внешней разведки. Том 2. 1917–1933 годы. Москва, 1996
- Очерки истории российской внешней разведки. Том 3. 1933–1941 годы. Москва, 1997
- Очерки истории российской внешней разведки. Том 4. 1941–1945 годы. Москва, 1999
- Очерки истории российской внешней разведки. Том 5. 1945–1965 годы. Москва, 2003
- Очерки истории российской внешней разведки. Том 6. 1966–2005 годы. Москва, 2006
- Перегудова, З. Политический сыск России (1880–1917 гг.). Москва, 2000
- Прохоров, Д. Разведка от Сталина до Путина. Санкт-Петербург, 2004

Симбирцев, И. Спецслужбы первых лет СССР. 1923–1939: на пути к большому террору. Москва, 2008

Соколов, В. О жизни и дипломатической работе Я. А. Берзина (Берзиньш) // Архивы раскрывают тайны...: Международные вопросы: события и люди. Москва, 1991

Сысоев, Н. Телохранитель, ставший палачом // Совершенно секретно: <http://www.sovsekretno.ru/magazines/article/668> - viimati vaadatud 12.01.2010

Фалиго, Р., Коффер, Р. Всемирная история разведывательных служб. Том 1. 1870–1939. Москва, 1997

Фирсов, Ф. Секретные коды истории Коминтерна. 1919–1943. Москва, 2007

Чубарьян, А. Предисловие. // История Коммунистического Интернационала 1919–1943. Документальные очерки. Москва, 2002

Эндрю, К., Гордиевский, О. КГБ. Разведывательные операции от Ленина до Горбачева. Москва, 1999

Publitsistika

Erelt, P. Kameeleonist spioon. // Eesti Ekspress. 20.09.2007

Erelt, P. Pronkssõdur – vana tuttav Vene käekiri. // Eesti Ekspress. 17.05.2007

Erelt, P. Verine esmaspäev. // Eesti Ekspress. 25. 11.2004

Watt, D. C. Book review. Secrets and gossip that the KGB wants you to read: Deadly Illusions – John Costello and Oleg Tsarev. // The Independent. 19.07.1993: <http://www.independent.co.uk/opinion/book-review--secrets-and-gossip-that-the-kgb-wants-you-to-read-deadly-illusions--john-costello-and-oleg-tsarev-century-pounds-1899-1485734.html> – viimati vaadatud 16.05.2009

Internet

SIS Centenary 1909-2009: <http://www.sis.gov.uk/output/sis-centenary.html> - viimati vaadatud 23.11.2009

Книги о российской внешней разведке: <http://svr.gov.ru/smi/book-str1.htm> - viimati vaadatud 20.07.2009